

Kuüb "Beceuda" 1972

поран
на ниг тогори
на пухови, б тогори
ируови тох зарохуи
ого
Шобрануи
Медич
Даруи

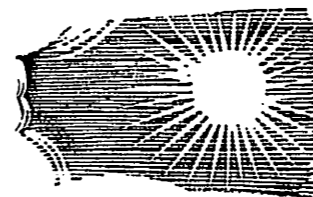
ЦЯ КНИЖКА — ЩИРА ОПОВІДЬ
ПРО НАШИХ МУЖНІХ ПРЕДКІВ,
ЯКІ В КРИВАВИХ БИТВАХ
ВІДСТОЮВАЛИ СВОЮ І НАШУ
ВОЛЮ.

ЦЯ КНИЖКА — ШМАТ ІСТОРІЇ,
ХОЧ НЕ ВЕЛИКА, ПРОТЕ
ЯСКРАВА СТОРІНКА СЛАВИ,
ЩО НЕЮ ВКРИЛО СЕБЕ Й
НАРОД СВІЙ ЗВИТЯЖНЕ
ВІЙСЬКО ЗАПОРІЗЬКЕ.

ЦЯ КНИЖКА — ПІСНЯ ПОДВИГАМ,
ЯКІ ЩЕ ТРИ СТОЛІТТЯ ТОМУ
ВРАЖАЛИ ВСЮ ЄВРОПУ.

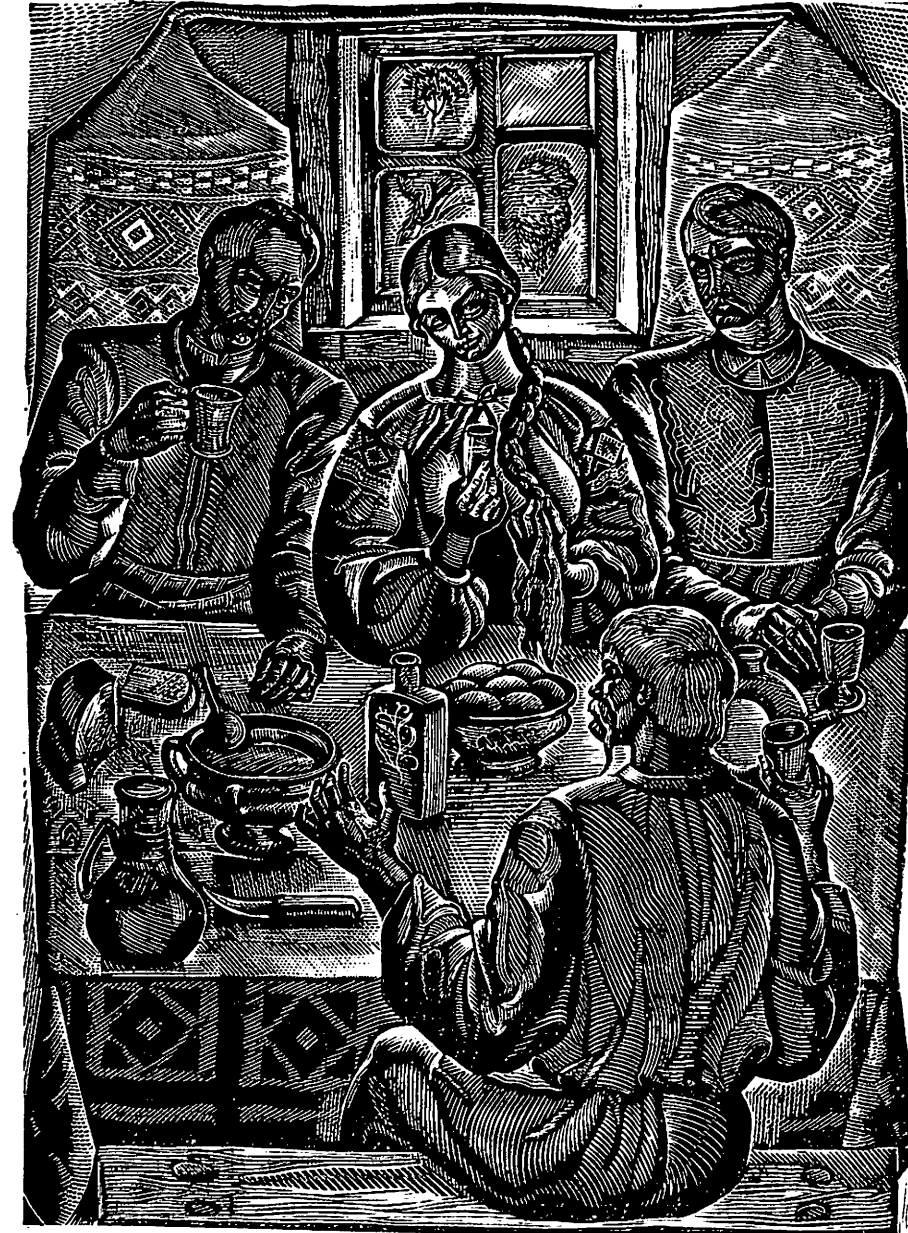
І ПОЧИНАЄТЬСЯ ВОНА,
ЦЯ КНИЖКА, З ПОДІЙ,
ЩО СТАЛИСЯ ВЕСНОЮ
РОКУ ДАВНЬОГО
ТИСЯЧА ШІСТСОТ ДВАДЦЯТЬ
ДЕВ'ЯТОГО...

Дереворити
ВАСИЛЯ ЛОПАТИ

розділ I

Кінь притомився. Вершник натяг легенько повід, зиркнув на стіни замку, що затуляли обрій, і взяв у степ: у шляхти коні свіжі, якщо помітять з вежі, — наздоженуть. Їм запорожець — що кістка в горлі... Міг дочекатись хлопців і йти гуртом, ватагою. Було б безпечніше. Але чи зважився б тоді заскочити на Хутори? Ні. Засміяли б січовики...

Степ зеленів, як вруно. Подрипав теплий дощик, і все весняне зело полізло дружно вгору, туди, під сонце, де між землею й небом бринів струною жайвір. Ич яке настирливе! Ніщо ні разу ще не дотяглося до неба, — а пнеться, прагне, марить його блакиттю...

Козак дістав з-за спини стару, бувалу кобзу, впустив на луку повід, торкнувся струн. Ураз стонулась кобза, зітхнула диво-звучками:

Дівчино кохана, здорова була.
Чи ще ж ти мене да не забула?..

Вороний підняв тривожно голову і заіржав. Навперейми від Лисянки летіли степом вершники. Десяток, два...

Закинувши за спину кобзу, Непран схопив обвислий повід, пустив коня ускач.

— Ну, виручай, товаришу!

Оглянувшись, звернув до сонця й помчав якраз на нього, аби ляхам сліпило очі. Гнітила, муляла його ця втеча. Кортіло

вихопити свою дамаську і врізатися в юрбу жовнірів. Нехай би спробували, чи гостра шабля в січовика!

Непран прикрив од сонця очі й неподалік у видолинку побачив густий дубовий гай. До гаю, там рятунок!

По дну в'юнилася стара дорога. Кінь сам звернув на неї й побіг прудкіше, легше.

Вгорі бабахнув постріл. Козак рвонув коня в гущавину, приліг йому на шию і став за куц ліщини.

Жовніри промчали мимо.

Непран погладив карого, торкнув злегка підборами і рушив риссю у протилежний бік.

Шукайте вітра в полі! Ще не вродився такий пан лях, який би міг заступити козакові на Запоріжжя шлях.

* * *

Спинив коня на пагорбі. Внизу, залите сонцем і білим цвітом вишень, тулилося до теплих схилів, як немовля до матері, мале сільце. У вербах зблискував казан ставка. А на вгороді, аж ген по той бік ставу, білів орач, полові волики тягли неквапно плуга...

Невже усе це правда, а не примарний, солодкий сон у кам'яниці над голубим Босфором?

Він тут не був два роки. Уляна виросла, вже на порі, і хлопці, мабуть, беруть хатину Сірика на абордаж, як козаки галеру. Та й є за що! Красуня. Руса коса до пояса, великі сині очі; струнка, гнучка, весела... Що б був тоді посватав!

Зітхає тяжко-важко. І посміхається: весілля грало б море, отаман був би батьком, сватами — турки, а за весільну постіль — долівка вежі над Мармуровим морем в Істанбулі.

Пригладив чорні вуса, збив набакир смушеву сиву шапку й подався вниз до милої.

Кортіло узяти в руки кобзу й гукнути всьому світові про свій полон, про втечу, про те, як вирвався на ясні зорі, на тихі води,

у край веселий рідний! Боже, чи є на світі щастя краще й більше од волі?

Ще здалеку в дворі побачив Сірика. В козацьких синіх штанях, в сорочці білій. Він звів на гостя очі, та не впізнав. Іще, нівроку, дужий старий гармаш! Підняв важкі ворота і прилаштував.

— Здорові будьте, батьку! — сказав Непран, наблизившись.

— Здоровий будь і ти.

— Бог у поміч вам!

— Поміг би сам.

— Це можна.

Непран зіскочив, підпер плечем ворота.

Старий прибив завіси, поглянув знов на гостя і скрикнув:

— Петре! Ти чи не ти?

— Я, батьку, я!

— Тебе ж схопили гиряві, — не вірив такому чуду Сірик.

— Не вдержали, — узявся в боки парубок.

— Утік?

— Авжеж.

— Оце козак! Хоч курінним чи сотником!

— Вже краще зразу гетьманом.

— А що? Й заткнув би за пояс Чорного*.

— Куди мені, — зітхнув Непран. — Малий язик, щоб так, як він, ляхам лизати...

— Мо, й так! — всміхнувся Сірик.

— А де ж це донька ваша? — спитав Непран і заходився знімати з коня вуздечку, неначе йому було байдуже, що відповідь господар.

— На вигоні, веснянки водить, — промовив Сірик і спохмурнів. — Заходь до хати, а я коня поставлю та дам вівса.

Петро зрадів: не вийшла заміж!

У сінях набрав води михайликом, напився всмак. Ух, добра!

* Чорний Григорій, гетьман реєстровців у 1629—1630 рр.

Йому усе було тут добре, миле. Усе нагадувало коротке щастя перед отим нещасним морським походом.

У хаті пахло зіллям. Піч розмальована півнями, квітами. На миснику — тарелі, келихи та куманці. А на столі, на покуті, — високий білий хліб...

— Ти вже давно на волі? — спитав, зайшовши, Сірик. У тих словах була якась тривога. Петро відчув її, але прогнав. Поклав на лаву кобзу.

— Ні, батьку. Тільки місяць. Оклигав трохи в матері і гайда в степ! На Січі, мабуть, думають, що я давно у пеклі...

— В раю, в раю, мій голубе, — обняв його господар. — Хто вмер за рідну землю, тому в раю блаженствувати.

Дістав два келихи та куманець з горілкою і запросив до столу. Налив, підняв свій келих.

— Добрим людям на здоров'я, а ворогам на погибель!

Поставив сало, рибу, накраяв хліба.

— Багато турків поклав, тікаючи?

— Жодного. Мене звільнила пісня.

Старий налив по другому келишку і сів до гостя ближче.

— Стояли ми біля притики в Кілії, — почав Непран розказувати. — Нас добряче погойдало в морі, і всі, як мертві, спали. І яничари, й турки, й гребці-невольники. Не спав лиш я та яничар Атиш, який стояв на варті. Ніч тепла, тиха, зоряна — достоту наша... Й така журба, така печаль мене взяла за душу!.. Щоб не заплакати, я заспівав про нььку та про Україну рідну. І тут озвалося у яничара серце, щось ворухнулося, давно забуте, вивертене за довгі роки муштри. Він слухав, слухав, а далі зняв кайдани з мене. Не кажучи ні слова, одяг мене в своє вбрання, дав два пістолі, шаблю й звелів себе зв'язати...

— Було б тікати разом!

— Не захотів. Я кликав...

Сірик зітхав, сопів: у нього також колись схопили ясирники дружину й сина. Нарешті мовив журно:

— Ой скільки, голубе, того народу нашого по всіх усядах

поневіряється. Якби зібрати всю кров, і піт, і сльози, пролити цими мучениками, була б не річка — море...

— Уже недовго, батьку, терпіти! — сказав Непран.

— Ти, може, чув що втішне?

— Вирує вся Україна. На Запоріжжя ідуть та їдуть сотнями. Не хочуть бути бидлом.

— А що Тарас, нишком на Січі сидить?

— Сидить, сидить, та як зведеться — то всіх ляхів затрусить!..

Знадвору долинув гомін, сміх:

Петрові серце тьохнуло. Вона, вона!.. Його голубонька, яка являлась йому в найтяжчі дні неволі, вливала в душу силу і берегла од відчаю...

Ще мить, ще дві — і на порозі виросла струнка, легка кульбабка. Одкрила широко іскристі сині очі:

— Петрусю, господи!

Вона метнулася було до гостя, але спинилася на півдорозі, пожевіла й мовила:

— А в нас чутки ходили, що вас забили турки...

— Ти побивалась, мабуть? От я й воскрес, щоб не марніла з горя... — сказав Непран докірливо: за спиною його кульбабки стримів до стелі парубок в козацькій літній строї.

— Добридень вашій хаті!

— Здоров, здоров, Миколо, — похмуро мовив Сірик. — Це — запорожець Петро Непран. А це — наш родич, козак черкаський Бодня.

— Який там родич... — буркнув на те Микола ніяковіючи. — Хіба що буду...

Він підійшов незграбно, потис Петрові руку і сів до столу.

— Дочко! — заметушився Сірик. — А може б, ти знайшла чогось нам пообідати?

Уляна вибігла.

Непран спідлоба стежив за реєстровцем, що розглядав полтавський лепський куманець. Нівроку парубок. Увесь пашисть здоров'ям, силою, немов і в суєті життєвій стоїть так само твердо,

як на землі. Великі сірі очі, пухкі вуста, кирпатий ніс й широкі русі брови...

— Якого будеш куреня? — озвався Бодня.

— Іркліївського *.

— Він тільки-но з неволі, — підкинув слівце господар. — Із Туреччини.

— Взяли в бою чи вдома?

— В бою, на морі. Пошарпали нас бусурмани.

Микола гмикнув. А потім мовив хмуро:

— Так вам і треба... Чого б я ліз у те прокляте море? Коло-тисся, неначе Марко в пеклі...

— Коли б не ми, січовики, ти не носив би шаблі.

— Овва!

— Орав би поле панові.

— Мені сам гетьман дав до рук цю зброю.

— Аби не Січ та Запоріжжя, то не було б і гетьмана.

— Не запорожці його обрали.

— Так запорожці скинуть.

— Овва!

— Та годі вам, хлопці, гиркатися, — втрутився Сірик. — Доню, подай-но ще куманчика!

Вже на столі було і так що їсти-пити. Непран не вгледів, коли воно й з'явилося.

— Сідай же й ти, Уляно, — спіймав за руку дівчину.

— Я вже обідала...

— Сядь, дочко, сядь, — дозволив батько. — Не кожен день у нашій хаті такі поважні гості.

Уляна сіла між парубками, навпроти батька, прикрила очі віями, а потім нищечком ледь підняла їх і крадькома зиркнула сперш на Петра, а потім на Миколу.

Непранові було невесело. Узяв із лави кобзу, заклав за вухо чуба, щоб не звисав на очі, і заспівав:

* Один із 38 січових куренів.

Ой запив козак, запив,
Ой та запив, загулявся,
А його кінь вороненький
Та на стані застоявся...

Пісня все глибше й глибше входила Петрові в душу, зливалася з його еством, де панувала якась нетлінна сила, що породила його самого, і сотні, тисячі отих чубатих лицарів, що терплять голод, холод і люту смерть од ворога, та не складають зброї й не віддають найдорожчого з того, що мають, — волі...

Коли закінчив пісню і вгамував рукою струни, Уляна тихо плакала.

Старий розвів руками, не знаючи, як можна висловити своє захоплення. Налив у келихи. А реестровець буркнув:

— У нас співають ліпше. От наш хорунжий...

— Хорунжий ваш співає чужим голосом, — сказав господар різко.

— У нього свій...

— Тоді чому ж він тягне за шляхтичами та Конєцпольським?

— Бо сам у шляхтичі пнеться, — додав Непран.

— Ви хочете, аби ляхи скрізь панували, а наш народ був хлопом? — насупив брови Бодня.

— Вже краще бути хлопом, аніж відступником... — почав Непран.

Але Микола не дав йому домовити.

— Ми боронимо народ від шляхти, а ви товчетесь на Запоріжжі й сієте по всій державі чвари!

— А хто грудьми закрив дорогу ордам?

— Ясновельможний коронний гетьман.

— Коли б не Січ та запорожці, твій ясновельможний уже давно сидів би в пеклі у казані з смолою. Згадай Хотин, Цецору! *

* У битві біля Цецори (1620 р.) польська армія була розбита турками. Під Хотином (1621 р.) польські війська перемогли турків завдяки запорожцям.

— Ви зрадці, лотри,— гарячкував Микола.— Коли ляхи поманять золотими, б'єте татар і турків, а не поманять,— ріжете своїх братів поляків.

— І за які гріхи послав господь нам таких родичів! Наругу, смерть, неволю — ось що принесли твої пани-ляхи на нашу землю, а ви розвісили губиська і ждете кісток, які вам кидають із панських кухонь! Ще й скавчите і пнетесь лизати чоботи...

— Як я не встану зараз і не зніму цьому зухвальцю голову, то хай мені весь оселедець вилізе! — поклав на шаблю руку Бодня.

Непран підвівся.

— Хлопці, та що це ви, їй-богу! — став між ними господар.— Уляно, донечко, проси гостей! Ось перешилимо по чарці-другій та поспіваємо!..

Уляна гостро глянула на реєстровця, і той притих, втягнув у плечі голову. Непран підняв келих.

— Здоров'я батька й доньки!

— Здорові пийте, гості дорогі,— вклонився Сірик.

Не дивлячись на запорожця, випив і Микола.

— Бери ось хліб, ось сало,— припрошував господар.— Чи холодець...

— Їж холодець. Щоб охолонув...

— Петре! — спинив старий.

Уляна пирснула. А Бодня вхопив шмат сала в зуби і впився в нього, немов у ворога. Він не озвався більше. Сидів насумре-ний, пив, їв добряче, але сердито, мовчки.

Непран сп'янів. Від оковитої, але найбільше, мабуть, від дівчини. Вона сиділа поряд, сміялась, пестила його блакитним поглядом. Він ладен був обняти світ од радості, переспівати усі пісні, яких він знав тьму-тьмушу, і навіть вибачитись перед Мико-лою, коли образив нехотя. Болить, пече недоля краю рідного!..

Із хати вийшли в сутінках. На Хутори стелився теплий вечір. Пахтіло цвітом, травами, ріллею, небом, зорями, що вже подекуди світили в небі...

— Прослати вам у хаті чи на соломі в клуні? — долинув зда-леку Улянин голос.

— У козака постіль завжди з собою — де став, там і ліг, де ліг, там і заснув...— сказав Непран.

— Стели обом у клуні,— приніс кожухи Сірик.

— Мені в садку, під яблунею,— не погодився Бодня.

Старий знизав плечима і мовчки побрів у сад за хату.

Уляна зникла в клуні.

— До сходу сонця виїдемо подалі в степ, і хай розсудять шаблі, кому з нас двох сюди топтати стежку,— сказав Микола.

— Як у тій пісні співається: одному буде домовина нова, а другому дівка молода? — засміявся Непран.— Хто б міг подумати, що в лядських наймитів такі шляхетські звичаї...

Бодня знов ухопився було за шаблю, але побачив дівчину, що вийшла з клуні, й подався в сад.

Непран провів очима його могутню постать і уявив, як Бодня б'ється. Рука, мов келеп. Цей як ударить, то розсіче навпіл...

— Ти занедужав, Петре?

— Ні, я здоровий, серденько,— ступив Непран до дівчини.— Давно не був у вашій добрій хаті, давно тебе не бачив...

— Там дуже страшно?

— Де?

— У неволі.

— Дуже... Від рабства нема на світі гіршого.

— І як ти вижив?

— Надією.

— Мені чомусь так журно, аж трохи моторошно...— прошепо-тіла дівчина.

Непран обняв її за плечі.

— Оцей черкасець давно сюди вчащає?

— Десь од різдва. Я вже й не думала, що ти живий... Про-гнівався?

— Ні.

— Поцілуй...

Ніч, місяць, небо — весь світ тому був свідком, як він чекав цієї миті, цих уст, очей, волосся, цього терпкого подиху! І щоб не той черкаський бевзень з його безглуздим герцем, він міг би бути зараз найщасливішим з-поміж людей, які живуть, які жили і вмерли, і навіть тих, які ще тільки колись народяться...

Він пригорнув легенько дівчину й поцілував, як брат сестру, у шоку. Вона зітхнула і засміялася: — Ви, мов ченці, на Січі...

— Таки ченці. І бог наш — воля.

— То це про тебе кобзар співав недавно в нас у дворі:

Славні хлопці-запорожці
Вік звікували, дівки не видали.
Як забачили на болоті чаплю,
Отаман каже: «Ото, братці, дівка!»
Осавул каже: «Що я й женихався!»
А кошовий каже: «Що я й повинчався!»

Дотепно й майже правда! Непран не чув раніше цієї пісні. Якась нова. Пісні ростуть, немов гриби над осінь. Народ відчув смак до козацтва, заворушивсь, замислився — і заспівав. Щось визріває, множить на многострадній землі України...

— Ти чуєш, чуєш? — уже кричала дівчина. — Тобі, мабуть, наврочено!

— Я ж січовик.

— То їдь на Січ й цілуйся з нею! — побігла геть Уляна.

Непран пішов до клуні. В душі не мав ні злості, ні страху, що може завтра вмерти, ані бажання вбити свого суперника. Проте було тривожно. Він раз у раз спинався, вслухався в ніч... Як перед боем. Передчуття? Ат, все одно колись умерти треба... Ну що ж, нехай розсудять шаблі!

* * *

Його збудили, заледве склепив повіки.

— Вставай, пора, — озвався Бодня з досвітніх сірих сутінок.

— Іще й чорти не б'ються навкулачки, а ти схопився, — пробурмотів Непран сердито.

— Виспишся.

— На тому світі?

— Може...

— Господи, які зловредні ці реєстровці! Тут голова аж тріскається...

— Похмелимося. У мене є півкварти.

— О, це вже інша мова! — сказав Непран і сів. Намацавши на сіні шаблю, пістолі, кобзу, звівся й пішов до виходу. — Ще сплять?

— Еге.

— Не гупай так чобітьми, а то прокинуться і знімуть гвалт. Сіддай коня!

— Я осідлав уже й твого.

— Та ну?!

— Стоять у березі, біля ставка.

— Послухай, Бодне, наплюй на Чорного та йди до мене джурою.

— Дзвони, дзвони, сьогодні вирву твого дурного телепня.

— Казав сліпий — побачимо... Ти до попа заходив?

— Чого?

— А висповідатись і причаститись. Бо як умреш без покаєння, то буде вічно твоя душа совою літати над білим світом і кричати цапиним голосом

— Та хай мені весь оселедець вилізе, коли не кричатиме твоя!

Ставок ще спав. Накрившись ковдрою туману-мрева, він стиха схлипував, немов хотів прокинутися й ніяк не міг.

Козацькі коні вчули своїх господарів. Попідводили голови і нетерпляче перебирали ногами. Непранів — карий і Боднин — гнідий з підпалинами.

— А в тебе кінь нівроку! — сказав Непран.

— І твій не гірший.

— Давай змінємося!

— То зайва праця. Комуś обидва будуть...

— Я геть забув. От лишенько — вже краще було мені не бачити твого гнідого!

Микола не обіззався. Став на стремено — і вже в сідлі.

— Хоч чи не хоч, а мушу вбити... — невгавав Непран.

— Як перескочиш, то й скажеш гоп.

— Та за такого коника я покришив би цілу орду!

Черкасець вріс у сідло, зіщулився. Небавом кинув:

— Сідай, та їдьмо, бовкало!

— Не поспішай. Святий Петро ще, мабуть, спить, і нікому буде впустити твою невинну душу у царство боже.

Микола ogrів коня нагайкою й помчав у степ.

Непран поїхав слідом. На пагорбі притримав карого й дивився довго на Хутори, на хату Сірика, залиту білим цвітом, як молоком. Загравою на сході зводився веселий срібний ранок...

Бодня облюбував байрак з криничкою і солов'ями. Коли Непран під'їхав, він простягнув йому баклагу:

— На, похмелися.

Петро відмовився.

— Перед боєм січовики не п'ють.

— А я вже випив, — розвів руками велетень.

— Тоді — давай. А то ще скажеш богові, що я напав на п'яного.

Зробивши зо два ковтки, Непран віддав баклагу й, зітхнувши, мовив:

— Жаль, що нема поблизу ксьондза...

— Ти що, католик?

— Ет, не про себе дбаю! Тебе шкода.

— Я православний.

— То ж то й воно... Не зможеш втрапити у ту кошару, де всі твої ляхи-друзяки. А так би став католиком і незабаром уже чоловікався б зі шляхтою, яку послали ми на той світ біля Курукового озера...*

* Тут відбувся великий бій між козаками й польським військом у жовтні 1625 року.

Вихопивши шаблю з піхов, Микола крикнув:

— Та хай мені...

— Весь оселедець вилізе! — додав Непран і дістав свою домагу.

Злетіла вгору криця і бризнула довкола іскрами. Непранів кінь став дибки. Прикрившись ним, Петро одбив навальний натиск Бодні і несподівано зрубав черкастю шапку. Той тільки витріщився.

— Я так відтяв двом яничарам голови! — сказав Непран.

Отямившись, могутній Бодня сійнув очима-сливами, сердито зіптив зуби і мовчки кинувся на запорожця.

Непран уник удару. Крутнув коня праворуч і засміявся:

— Іди до мене джурою — навчу на шаблях битися!

Микола сопів, неначе ковальський міх. Бог сили дав йому, не міряючи. Коли б ще стільки спритності, то жартував би Петро на цей раз, як баба з колесом.

— Конем, конем прикрійся! — гукнув Непран, коли черкасець метнувся до нього знов. І ледве встиг відбити страшний удар навідліг. — Оце вже добре!

— Замокни!

— Дай набалакатися перед мовчанням вічним... Важка рука у тебе. Боюсь, що я постану перед престолом божим розполовинений, і, доки зшиють...

Шаблюки вдарилися одна об одну, блиснули у перших скісних променях. Здибилися гарячі, дужі коні, і супротивники нараз наблизилися й зустрілись поглядами. В очах черкасець кипіла дика лють.

Роз'їхавшись, вони готові були метнутися один на одного, але обое помітили, що в їхню балку від Хуторів збігає третій вершник. Він не сидів, не правив, а, зачепившись за стремено ногою, звисав з сідла.

— Я перейму, а ти лови! — сказав Непран і, вклавши шаблю в піхви, помчав за дивним вершником.

То був козак: смолисто-чорний чуб черкав об землю.

Непран відрізав дорогу в степ, кінь повернув праворуч, але тим часом його нагнав Микола. Ще мить — і повід в його руці. Непран підняв бідаху, зірвав сорочку, залиту кров'ю, і під лопаткою навпроти серця побачив чорну рану. Удар кинджалом ззаду.

— Ляхи, Миколо!

— Або татари!

Бодня зіскочив, зняв убитого, поклав на землю, в квіти, й наквив обличчя хусткою.

— Глянь, он горить! — побачив дим, підвівшись.

— Це в Хуторах!..

Пустивши коней чвалом, Непран та Бодня вилетіли на рівний степ. Дим закривав пів-обрію. Він витікав із балки і розстилався полем. Здавалося, то хмарне небо впало на цей куточок райський... І там Уляна!

На кручі стали, вражені: усі хати палали! І ні душі. Село немовби вимерло, і хтось, останній, підніс до стріхи трута.

— Небесна сило!.. — прошепотів Непран, сіпнув коня за повід, дістав із піхов шаблю й помчав униз, де гоготіло і вирувало полум'я.

Улянин двір уже догоряв. Довкола розкидані горшки, миски, одежа — хтось грабував поспішно, похапцем.

— Шукай старого й доньку! — звелів Непран Миколі. — Мо, де лежать забиті.

Вони удвох об'їхали навкруг пожарища і не знайшли нікого.

— Взяли в полон. Татари!

— А може, й шляхта, — сказав Непран. Він видивлявся ворожих трупів або хоча б якоїсь дешиці, що допомогла б впізнати ворога й знайти його в безкраїм морі степу. Немов на зло, нічого! Взяли з собою вбитих або покидали і їх у полум'я...

— Сюди, сюди, Непране! — покликав Бодня аж од ставка і помахав рукою.

Біля верби лежав розрубаний навпіл татарин.

— Це буджаки-ясирники! — гукнув Непран. Він уявив, як Диким полем ведуть полон татари, як озирається його Уляна й кризь

сльози муки й відчаю благає зором помочі. — В погоню! Вирубаємо прокляте кодро!

Бодня помчав за ним.

* * *

То був шалений, нестримний біг по сліду. Весь день Петро й Микола безжально гнали коней. Ось-ось, здавалося, у степовому безмірі вони побачать лихих здобичників і вдарять грізно помстою, та день спливав, а, як і перше, було сліпуче сонце, куріпки, дрофи та хвилі трав під вітром. І все. Ясирники немов у воду канули. Неподалік од Бугу сліди розходилися на всі чотири боки.

Пристали коні. Вершників тягло спочити в затінку... І раптом на червонолістім обрії Непран помітив рухливу темну цятку.

— Татари! — крикнув радо.

Бодня приклав до лоба руку, дивився пильно й довго.

— Вони, — озвався врешті. Розправив плечі й мовив: — Вишерблю сьогодні шаблю об бусурманські голови!

Од вершників жадання бою передалося коням, і ті не бігли — слалися над вечоровим степом, аж миготіли терни й стрімкі куці катрану. Рухлива цятка більшала. Ординці йшли на захід, під прикриття останніх зблисків сонця. На малиновім колі майнули чорні тіні. Вони промчали вихором, спинилися і раптом кинулися назустріч двом сміливцям.

— Тримайсь, Миколо! — крикнув Непран черкасцеві і вихопив із кобури біля сідла пістоля.

Микола блиснув шаблею. Орда спинилась знову. За мить взяла ліворуч, у бік Синюхи*. Непранові вповзла в душу тривога. Щось незбагненне було у діях ворога, а це найгірше, найнебезпечніше. Чого він кидається із боку в бік? Злякався їх? Хитрує? Чи, може, хтось відрізав шлях на південь?

— Напевно, там запорожці! — вказав Непран пістолем у надвечірню багрову далеч. — Бач, як татарів тіпає!

* Річка на межі Дикого поля і татарського степу.

Сонце все ще сліпило очі козакам, і через те не мали змоги розглянути й поразити ворожу силу. На бій ішли так одчайдушно, неначе кожен кущик і кожна волоть тирси могли щомиті обернутись у них за спиною на козака-звитяжця й подати поміч. Ординців, певно, сотня, а може й більше... Гула земля, хропли й іржали коні, свистів у вухах вітер. Ось-ось сміливці вріжуться у лаву ворога, ударять перші постріли, зметнуться шаблі блискавками!..

Заливши обрій кров'ю, у тирсу сіло сонце. І тут Непран збагнув, що все пропало марно, що їм уже не визволити нещасних бранців.

— Стій! — крикнув він товаришеві і зупинив свого коня. — То не орда — тарпани*.

Бодня сердито плюнув, кинув у піхви шаблю.

— Тепер шукай у сіні голку... Ніч козакові мати, але й татаринів вона не мачуха.

Непран мовчав. Згасали останні іскорки надії вирвати з неволі дівчину. Від горя він ладен був рубати терни шаблею, кричати криком, лаяти себе за все, що сталося на Хуторах. Дурні козли буцалися, а вовк вліз до кошари... Отак завжди: де двоє б'ються, там користає третій.

Табун мишастих огненнооких коней небавом щез у сутінках. Розтанув стугін. Стихло.

Непран смикнув коня, що припадав до паші, й неквапно рушив степом.

— Переночуємо у байраку біля Синюхи, — оглянувшись, сказав Миколі.

Микола їхав слідом. Сидів, похнюпившись і опустивши плечі, немов на спині в нього лежав важучий камінь. Карається, що спалахнув, як порох, затіяв герць і погубив Уляну...

Непран притримав карого й поїхав поряд.

— Мучишся?

* Дикі коні.

— Така ж бо дівчина!

— Кохав?

— Еге.

— І я.

Микола глянув чортом і нагерголився, готовий знову стати на герць за милу.

— Може, ще поб'ємось? — спитав Непран, збиткуючись. — Ясирників усе одно прогавили.

— А йди ти!.. — буркнув Бодня і вітер піт з обличчя.

— Тепер дістанеться якомусь турку...

— Змовкни! У мене й так душа горить. Невже це все, не в не можна знайти й відбити?

— Можна.

— Як?!

— Піти у Крим походом, узяти Кафу*, як із Сагайдачним брали, звільнити всіх невольників і серед них Уляну.

— Удвох?

— На Січі є очі.

— А вони підуть, погодяться?

— Таки добряче тобі забили баки у тій гетьманській челяді, — сказав Непран. — Та запорожцеві немає щастя більшого, як дати людям волю!

— То їдьмо мерщій на Січ!

— Переночуємо, а вже тоді...

— Та ми за ніч верст п'ятдесят влузаємо!

— На зморених, голодних конях?

Аж до байраку Бодня не обізвався й словом. А як спинилися й пустили коней пастися, упав на теплу землю, вдарив із гора кулаком і застогнав:

— Та краще б я лежав навпіл розрубаний перед її порогом!.. Прости мене, Непране...

— І ти мене за гостре слово.

* У Кафі (тепер Феодосія) був головний невольничий ринок Криму.

— Поки її не визволю, не буде мені на світі радості! Коли б я був розважніший...— карався тяжко Бодня.

— Не побивайся,— підвів його Непран на ноги.— Поки живе козацтво та ми з тобою, хай вороги не тішаться!

Микола обняв Петра і мовив палко:

— Будь мені братом!

— І ти мені!

Непран дістав шаблю і, закачавши лівий рукав, різонув засмаглу шкіру.

— Давай сюди горілку.

Микола подав баклагу, теж вийняв шаблю. Розрізав руку і вточив-накапав крові у ту ж баклагу. Поколотивши, Непран зробив кілька ковтків, линув на лезо шаблі і передав товаришеві. Бодня зробив те саме.

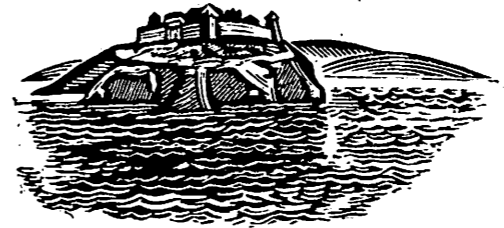
— Навіки!

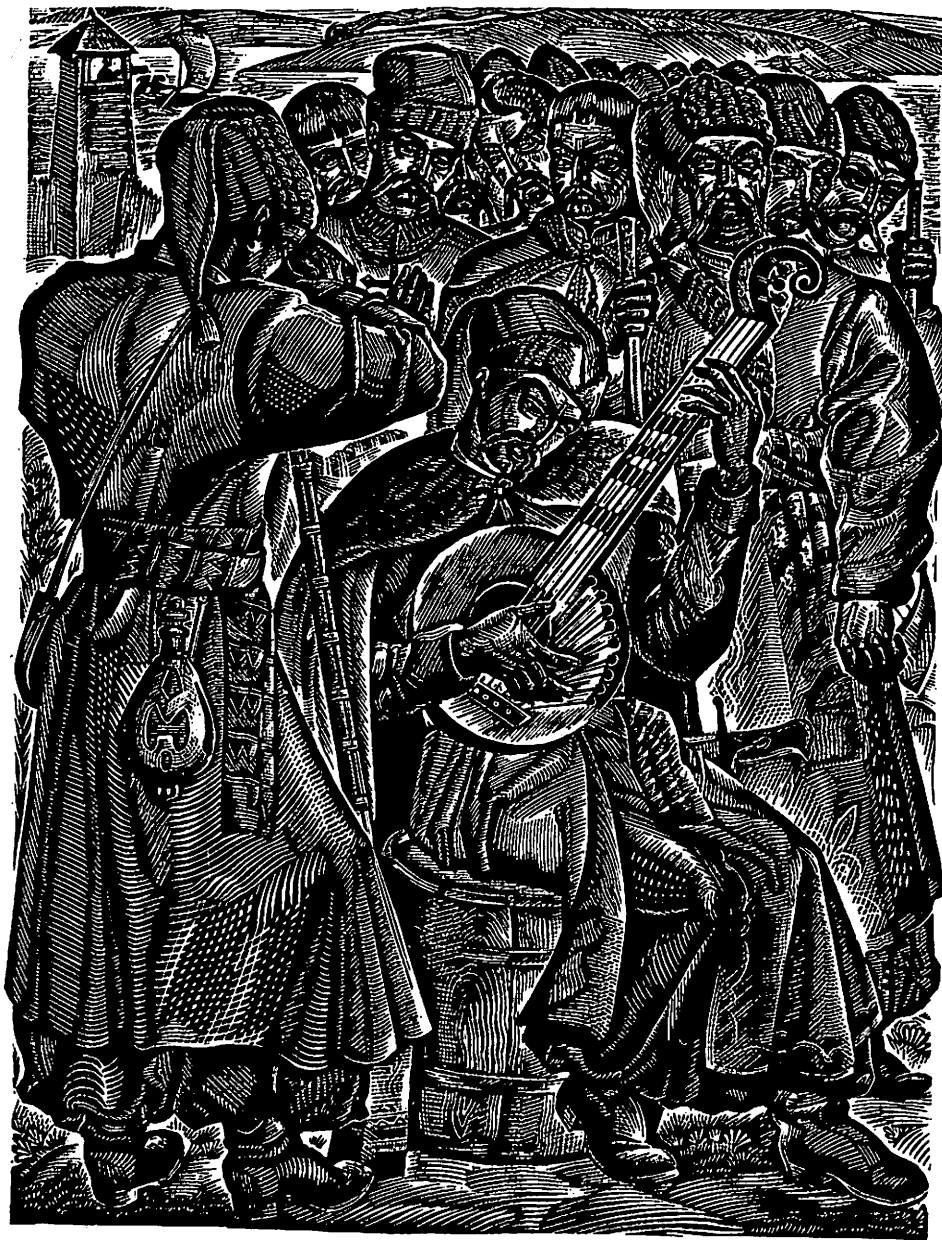
— Так, навіки!

Козаки знов обнялися, поцілувались тричі. І полягали спати вже побратимами.

розділ II

Здарма кажуть: хто проживе на Запоріжжі рік, той вже до смерті буде запорожцем. Побачивши зі степу Січ, Петро Непран ледь не заплакав. Притримав карого, аби Микола, бува, не вгледів його розчулення, і гамував нестримну радість зустрічі з крутоберегим, на шапку схожим островом, де він колись, іще безвусим підлітком, пізнав смак волі, рівності та бойової дружби.

- Оце і є Козацька Мати? — спитав Микола.
- Істинно. Той не козак, хто не бував на Січі...
- Овва,— спинив коня Микола і враз насумрився.— Хто ж я такий?
- Мій побратим.
- І тільки?
- Ні,— не пропустив Непран нагоди подратувати парубка.— Ти — кандидатус ін запорожіас, як говорили у нас у Братській школі.
- Не лайся, бісів сину! — скипів Микола.
- Хіба я лаюся? Сказав латиною, що ти ось-ось уступиш у запорізьке лицарство.
- Я ще й вернутись можу...— зиркнув спідлоба Бодня.
- А Сіриківна? А наш похід на Кафу? Чи, може, ти злякався?
- Петре, не іскушай мого терпіння, бо...
- Хай тобі весь оселедець вилізе?! — зареготав Непран і

мовив мирно: — Не гнівайся, я жартома, аби розвіять тугу. Душа боить...

— Знайдемо, визволимо!

— Всіх не знайдеш і всіх не визволиш. В неволі, в рабстві русичі — хто тут, хто там, за морем. А ми гриземся, як ті собаки. Якби нам єдність, або конкордія, як кажуть римляни, ми піднесли б козацьку волю!..

Непран підвівся на стременах і показав нагайкою:

— Он, бачиш, верби, а біля них курінь та вежа — то перевіз.

Пригнувся, свиснув і полетів до Січі, не годен більше стримувати свою жагу вернутися, ступити швидше на заповітну козацьку землю, де він давно став сумом-піснею або веселим, од смерті дужчим спомином.

* * *

На острові було, як завжди, людно. Січ — мов жива криниця, скільки не вибирай із неї, вона все повна. Походи, битви, пошесті — ніщо не в силі вичерпати, дістати дна.

Непран вдивлявся в засмаглі лица січовиків і не знаходив знайомих братчиків. Не вірилося, що всі лягли в походах, проте ставало жаско... Нарешті він не витримав і, зупинившись біля одної з кузень, спитав у діда-майстра:

— У нас тут мор був, батьку?

— Та, слава богу, вже років п'ять не чути.

— Де ж товариство ділося? Проїхали уже півострова, а хоч би хто зустрівся із тих друзяк, з якими рубав ляхів та турків і їв курінну шербу.

— Коли збираються в далеку путь, кують коня, а не сидять у запічку, — сказав старий і вийняв шаблю з горна. Злетів угору молот — сипнули білі іскри, застугоніла криця.

Непран поправив кобзу і спрямував до брами карого.

— Де кошовий? — спитав у школярів січових, які вправлялися в стрільбі із лука в ложку, застромлену в зелений пагорб валу.

— У курені.

Поглянувши, чи не відстав Микола, Непран сіпнув коня за повід. Був певен — щось готується, кудись козацтво вдарить. Мов перед бурею могутній ліс, притихла буйна Січ. Ніхто не пив, не розважався музикою, не вихвалявся силою чи дорогим вбранням, добутим у бусурманів. Такого Петро не міг згадати, хоча на Січі змалку. Хіба тоді, коли збиралися іти зі Жмайлом * на Конецпольського...**

Кошовий Тарас Трясило впізнав Непрана. Обняв, зрадівши зустрічі, і запросив до столу.

— А це ж бо хто з тобою? — зиркнув на Бодню, який лишився біля дверей, не сміючи зайти в курінь отамана.

— Мій побратим. Ходи сюди, Миколо! — покликав його Непран і пояснив Тарасові: — Він із Черкас, від гетьмана...

— Посланець?

— Ні.

— Набридло гнути спину?

— А я не гнув, — озвався Бодня.

— Тоді чого ж ти такий понурий, братику?

— Від горя, пане кошовий...

— Жаль галушок черкаських?

Микола вмить насумрився й поклав на шаблю руку.

— Батьку, не зачіпай цього бурмила, бо так і сичеться! — сказав Непран. — Дивись, як очі світяться, мов у тарпана...

— Й такий козак сидів при бабі Чорному! — промовив Тарас захоплено. — У неволі тарпани гинуть...

— Неволя гірша смерті, — додав Непран.

Тарас замислився, посмикав вуса.

— Батьку, побіля Лисянки татари взяли полон. Дай козаків, допоможи нам визволити! — ступив Непран до нього.

— Чув, чув, — насупив кошлаті сиві брови кошовий. — Реєст-

* Козацький гетьман у 1625 р.

** Польський магнат, коронний гетьман.

ровці сидять при шляхті в замках, а татарва безкарно йде на волость.

— Збери похід, отамане.

— Не доженете, пізно.

— На Крим ударимо, візьмемо Кафу, визволимо люд християнський! Ти тільки дай нам війська чи поведи нас сам!

Тарас мовчав довгенько, посмикуючи розкішні вуса, а далі мовив скрушно:

— Не можу, хлопці. І рада б душа у рай...

— Побійся бога, батьку,— заговорив Непран тремтячим голосом.— То ж не чужі нам люди — батьки, брати...

— Кохані,— додав Микола.

— Знаю,— сказав Тарас.— Вся Україна зв'язана, сириця в руки в'їлася... Не можемо ми нині йти на Крим.

— Тоді склич раду, батьку, і ми гукнем охочих,— не відступав Непран.

— Ні, не скликатиму,— рішуче мовив кошовий.— Є важливіше діло. Набирайтеся сили. Прийде пора — покличу.

— Хитруєш, пане отамане? Щось ти змінився, поки я куштував турецьку таволгу.

— Посивів дуже?

— То не біда. Лукавиш, як би шляхтич.

— З вовками жити, по-вовчому вити.

— А може, краще — бити?

— На все свій час.

— Споконвіку ми били ворога завжди і всюди! — спохнув Непран.

— Добилися уже до ручки...

— То ми йдемо на Кафу чи не йдемо? — устряв Микола.

— Ні, не йдемо,— одрізав кошовий.

Непран відчув, що це останнє слово; кров зашуміла в ньому і вдарила хвилею в голову.

— Сидить тут тертим маком. Обабилися, понаїдали черева та обросли талярами, як реп'яками собачий хвіст!

Не попрощавшись, вибіг із куреня на січовий майдан, пождав Миколу, що важко вийшов слідом, і запропонував:

— Гайда удвох до Криму! Вберемось турками, знайдем Уляну й визволимо!

— А ти дорогу знаєш?

— Як до корчми! Уранці й рушимо. А тим часом поповнимо запас свинцю та пороху і роздобудемо собі турецький одяг.

Коли стомилося завзяте літнє сонце й лягло спочити у томаківських плавнях, Січ загула, як вулик. Із пасовиськ, із риболовлі й угідь мисливських збиралося в свою домівку низове славне воїнство. Що в куренях було і тісно й душно, вечеряли і розбредалися по всьому острову. То тут, то там займались вогнища й вихоплювали із вечорових сутінок вусаті лица, зброю. Дзвеніли кобзи, гусла. Подекуди найзаповзятіші пішли в танок, приспівуючи та примовляючи. Сміх, гупіт, гомін. Гуляє вільна воля, немов дитина, лагідна і, наче буря, грізна.

Ум'явши сома, Непран та Бодня вийшли на січовий майдан, залитий сяйвом місяця. Небесна срібна діжка уже підбилась високо і так світила ясно, що хоч бери й читай. Запорожці, обнявшись, збившись у невеликі купи навкруг музик, співали, згадували загиблих друзів, перекидалися жартами. Дехто тут же і спав; на землю кинув свиту або жупан — і хоч стріляй з гармати.

— Ну, як у нас на Запоріжжі? — спитав Непран у побратима.

— Весело... — махнув рукою Бодня.

— А що я тобі казав?!

— Казав, що запорожці не знають щастя більшого, як воювать за волю.

— То щира правда!

— Де ж це вона? Не бачу. Орда полон погнала, а ми тан-

цюємо, спимо й змагаємося, хто підколупить краще та розсмішить громаду. Не козаки, а блазні!

— Ти ж чув на власні вуха — не дозволяє кошовий.

— А ти казав: тут воля, громаді перший голос!

— На все свій час, Миколо.

— Поки ми б'ємо байдики, татарські мурзи розпродують ясир по всьому світу.

— Щоб ударити, слід розмахнутися.

— Вітряк махає теж...

Ображений таким жорстоким наговором на запорізьке лицарство, Петро ступив до гурту січовиків, що реготав на всю фортецю, і запитав:

— А що, панове молодці, чи не бажали б ви піти до хана в гості?

Запорожці попритихали, а далі один лукаво кинув:

— Ти ханський євнух, може?

— Ні. Я — Непран з Іркліївського.

— Ну й помело! Та він два роки царствує на тому світі.

Непран впізнав Орендаренка Тимоша, який в бою на морі пристрелив турка, що замахнувся на нього ззаду шаблею.

— Тимоше, ти ніби в око стрельнув! Засумував я з богом і це прийшов до Січі, аби забрати тебе з собою царствувати й хилять удвох горілку із золотих небесних келихів...

— Свят, свят, — перехрестився Орендаренко, й аж оселедець піднявся в нього на голові. — Це справді ти, Непране?

— Як бачиш, я. А це — святий Микола, — кивнув на Бодню.

— Петрусю, змилуйся, — став благати Тиміш. — Візьми когось старішого, що вже не в силі в руці тримати шаблю. Мені ще треба, братику, пошарпати трохи турків й лишити на цьому світі про себе добру славу!

— Чого ж не б'єш ти ворога?

— Та я хоч зараз!

— То йди й сідлай коня, Тимоше!

— Не дозволяє пан кошовий.

Тим часом пішла по Січі чутка, що повернувся із того світу Петро Непран з Іркліївського, й поволі увесь майдан довкола заповнився січовиками. Хто кепкував, хто вірив, але кортіло кожному хоча б краєчком ока поглянути на запорожця, який поліг у битві й тепер з'явився нагло живий-здоровий. Та ще й удвох із чудотворцем. Те, що й святий Микола був у козацькій строї, не здивувало братчиків, бо як же може вбратися угодник божий, якщо хоч раз стрічався із запорожцями.

— Ти ждеш, Тимоше, дозволу, — гримів Непран, — а татарва пройшла Інгульським степом ледь не до Києва й взяла полон, спалила села наші, поплондрувала українську рідну землю! Чи не ганьба це, браття?

— Ганьба!! — озвався натовп.

— Ми тут гуляємо, п'ємо меди, збиваємо січову землю танцями, а бусурмани за Перекопом ділять наших батьків, дружин, дітей. І за порогами народ наш стогне, зв'язаний, не вільний навіть крикнути чи заспівати пісні про злу свою долю! Не страшно вмерти славно — в безслав'ї жити страшно. Так доки ж ми терпітимемо свою ганьбу, наругу?! Ми тихі, добрі, лагідні, стрічаєм хлібом-сіллю усіх гостей і всяких зайд, що люто нас ненавидять за щедре серце. Блаженні духом бевзі... Допоки ми в неволі, не маємо права на благодущність та доброту! Для нас це — розкіш, яка нам коштує немало поту й крові...

— Він мовить правду!

— Гинемо!

— До зброї, браття!

— Тихо! Не можемо ми нині йти на хана! — прибіг Тарас.

— Злякався, пане кошовий? Клади на шапку булаву і хоч на всі чотири сторони!

— Покласти — то не штука. Я не про себе дбаю, а лиш про те, щоб не покладали дурно ви гарячі голови!

— Держи свою міцніше!

— На Крим! На Кафу! — крикнув на всю фортецю Бодня.

Майдан уцух. Потім пробіг юрбою гомін, зірвався сміх.

І замість того, щоби гукнути вслід за Миколою «на Крим, на Кафу», низове славне воїнство взялось вирішувати, чи роззявляв небесний житель рота, коли кричав, чи протрубив, як сурма.

Кошовий тим часом виліз на порожню бочку і лагідно став умовляти:

— Панове, друзі, молодці! Чи личить нам сваритися й гвалтовно змушувати розважні, мудрі голови батьків отаманів збирати похід на хана? Коли б неволя наша була лише за Перекопом, ми вже б давно її дістали шаблею. А то ж вона тисне нас з усіх усюд, і треба добру силу, аби зламати ворога. Заждіть, ще будуть битви, ще буде змога вилити свою гарячу помсту на тих, хто прагне знищити народ наш, нашу віру й козацьку буйну волю! Це я кажу вам, браття, ваш кошовий Трясило. Ви ж достеменно знаєте, що я не з тих, що носять шаблю задля краси; такого б ви не обрали своїм отаманом.

— Пануй здоровий, батьку!

— Труси, як грушу, ворога!

Юрба кипіла згодою, забувши геть про двох пришельців із того світу. Почулась знову музика. Трясила взяли під руки і повели до шинку запити цю пригоду...

Непран стояв, немов прибитий, і тільки мовчки стежив, як швидко й страшно рушиться усе, чого добився палким правдивим словом. Уже, здавалося, січовики були готові піти за ним до Криму, в Кафу. І на тобі — скорилися, пішли слухняно за кошовим. Не міг збагнути, втямити, чому так сталося, хоч ніби й знав козацьку вольницю з дитячих літ.

— Ну й ну!.. — почулось поруч Боднине.

Непран отямився, дістав з-за спини кобзу, провів по струнах пальцями і, вилізши на бочку, з якої мовив хвилину тому кошовий, жбурнув у натовп:

Ой та у святу неділеньку
Барзе рано-пораненько,
Ой да то ж то-то не сизії орли заклекотали, —
Як то біднії невольники
У тяжкій турецькій неволі заплакали, гей!..

Юрба завмерла й рушила на голос думи. Непран знав силу пісні і знав серця низових славних лицарів. Зробивши паузу і зачекавши, доки майдан затихне, він заспівав ще пристрасніше — аж у самого пішли мурахи спиною.

Угору руки підіймали,
Кайданами забряжчали,
Господа милосердного прохали та благали, гей!
«Гей, подай, подай нам, господи, з неба дрібен дощик,
А з Низу та буйний вітер,
Ой чи не встала би на Чорному морі бистрая хвиля
Та чи не зривала б якорі з турецької каторги, гей!
Бо вже ж нам сая турецькая каторга так надоїла!..»

Непран співав не думу, а ніби власну долю. Хіба ж то раз волав і він до неба, благав дощу та з Низу вітру буйного, бо краще смерть у бурі, аніж життя в кайданах. Вся спина в нього зсічена, в крутих рубцях од таволги та нагаїв, уся душа зболіла по рідних тихих водах та ясних щедрих зорях.

Обвів очима товариство й нараз відчув, як тепла, м'яка хвиля зачепила йому все тіло, від голови до п'ят: січовики, — безстрашні вічні воїни, — втирали нишком сльози. Так плачуть скелі, камінь...

— На Кафу! Визволимо нещасних бранців! — крикнув Микола знову.

Неначе білі чайки, зметнувшись, блиснули у срібнім сяйві місяця козацькі гострі шаблі.

Трясило щось говорив, доводив — не слухали.

— Веди, Непране! Визволимо! — лунало грізно Січчю.

Непран вклонився, дякуючи, на всі чотири боки, сховав за спину кобзу й, піднісши руку, вигукнув:

— Узавтра вранці й рушимо!

Як засіріло, прибіг хлопчак із Канівського й покликав Петра Непрана до кошового.

Безсонна ніч протверезила козака, примусила не раз, не два

обдумати похід на Крим — то тільки так здається, що легко бути отаманом. Він на виду в усіх: якщо розумний — його далеко видно, а як дурний — ще далі.

Місяця вже не було. В передранковім мороці чорніли вежі, церква. Десь у степу за річкою іржали коні. Важка роса згинала куц калини, посаджений колісь Петром.

Непран розправив плечі, набрав повітря в груди і з шумом видихнув. Припав лицем до листя. Терпке, холодне, мокре, воно зняло, немов рукою, втому, дало думкам наснагу. Тепер він міг спокійно йти на розмову з кошовим.

Трясило зустрів його надворі. Подав лапату руку і мовив приязно:

— Схотілося пройтися островом. Самому якось нудно, то я послав по тебе...

Непран знизав плечима і рушив поряд. Був насторожений, готовий дати відсіч, якщо Трясило спробує стати на перешкоді походу в Крим.

— А ти промовець славний! — похвалив кошовий, коли минули браму. — Так перебрав у мене владу, що я не встиг і кліпнути...

— Батьку, ти ж кошовим лишаєшся, — утішив його Непран. — Сходжу до Криму, й годі.

Трясило посмикав вуса.

— Сходити — не хитра штука. Назад вернутись — мудро... Он Дорошенко*, нащо вже був кебетний, та й той лишив у Кафі голову.

— То що ж нам, батьку, уже й татар страхатися? Сидіти тихо в Січі, й нехай орда гуляє по всій Україні? — спитав Непран сердито.

— Не в тому діло, Петре. Війна — не тільки бійка. Один кмітливий здолати може сотню, а іноді бува, що й тисячу.

— Щось я таких не бачив.

— А я, козаче, бачив.

* Йдеться про гетьмана Михайла Дорошенка.

— Де?

— Вчора, тут, на Січі. Я цілий рік труждався, збираючи довкола себе братчиків і стримуючи занадто буйні голови, а ти прийшов і нагло все зруйнував, розкидав...

— Я ж не для себе, батьку... — пробурмотів Непран пригнічено: не хтілося йому гнівити старого й мудрого проводиря козацтва.

— Коли б для себе, ми не ходили б отак любесенько й не воркували б, як голуби, — узявся знов за вуса кошовий. — І все ж ніколи не вийде з тебе ні кошовий, ні курінний отаман!

— А то ж чому? — всміхнувся на те Непран.

— Гаряче вельми серце. І голова — немов погода в березні. Уміння збурити, підняти гнів чи помсту в серцях людей — дар божий. Проте цього замало. Що швидко спалахує, так само швидко й гасне. Коли б недоля наша була хоч трохи легша, то, може, й ти зумів би її спалити своїм огненным гнівом. А так... Оглянься, Петре, та подивись тверезим, пильним оком. Ми взяті в такі міцні лещата, що дай нам боже вирватися хоча б за сотню років.

— Велиш сидіти, батьку, і ждять нагоди?

— Ні. Вириватися, ламать, розхитувати.

— Я ж і ламаю!

— Добре. Але не там руками взявся, синку.

— Де припекло.

— А треба там халатися, де найслабіше місце і де зламати можна одразу весь капкан.

— Я запорожець, батьку, і маю добру шаблю!

— Не гарячкуй, не гнівайся, — спинив його Трясило. — Поглянь, як сонце зводиться... Ніде так гарно воно не сходить, як над Дніпром, у Полі... Мов дитинча, розплющує свої веселі очі...

— У вас є діти?

— Були...

— І де ж вони?

Трясило нахмурився, з лица зійшла замрія.

— Синок пропав у бусурманів. Як узяли в ясир татари, то

й слід ішез... А донечок замучив Лаш-недолюдок, коронний стражник...

Зайшли в безлюдне місце. Серед дубів та диких груш, немов персидський килим, лежала лука, виткана шовками трав і квітів. У темних буйних кронах доспівували свої пісні весняні солов'ї, меткі зозулі лічили похапцем комусь літа, збивалися і починали знову. Трубили лунко горлиці...

Тарас спинив Непрана серед галявини й промовив майже пошепки:

— Задумали ми, Петре, добре діло... Для всього краю нашого і для всього народу. Не вічно ж нам носити тяжке ярмо чужинське...

— Труснути корону польську? — спитав Непран.

— Тс-с-с!..— озирнувся старий ватаг.— Ні, не труснути. Зірвати зовсім пута і дати народу волю, Вкраїні — дужі крила, козацтву — честь і славу, а ворогам — науку на всі часи!

— А стане сили?

— Стане. Піднімемо усі міста, всі села... І козакам, і посполитим дамо надію в серце, а в руки — зброю, і так, гуртом, ударимо. Або на волю вирвемося усім народом-мучеником, або загинемо в кривавій січі, і наші чесні очі не будуть більше зріти ганьби й неслави!

— Коли ж почнемо, батьку?

— Коли пора настане.

— Хитруєш знову!..

— А ти хотів, щоб я кричав на всю Річ Посполиту? Гадась, шляхта у нас не має своїх очей і вух?

— Розумно.

— До часу мусимо таїтись, пане-брате,— зітхнув Трясило.— Немов ріка напровесні... А як зірвемо кригу і вийдемо із берегів!..— смикнув за вуса, різко, немов хотів його зі злості вирвати.— Тому не можемо ми нині йти на Крим,— додав із притиском.

— Ти хочеш кримців використати супроти Речі Посполитої?

— Ні. Наш похід торішній стоїть тому на перешкоді. Коли б ми виграли, взяли столицю Криму та посадили там Шагін-Гірея...

— Надію маєш, що орда не встромить нам ніж у спину, коли почнемо ми піднімати волость?*

— Якщо покличе султан татар до себе, тоді не вдарять.

— Султан збирається кудись іти походом?

— А чом би й ні. Хіба не муляє йому Хотин?

— Ти маєш певні вісті?

— Звичайно, маю.

— Що турки хочуть іти на Польщу?

— Ні, навпаки. Що не збираються цього чинити зараз.

Непран замовк, силкуючись вловити суть розмови, розплутати це хитромудре плетиво, проте не зміг, не виловив зі слів Трясила його мету, майбутнє взаємин Січі з Кримом та Портою. Нарешті здався.

— Щось не збагну твоєї мови, батьку.

— Усе простіше простого,— оглянувшись, промовив кошовий.— Ми незабаром вдаримо, але не в Крим, а просто в серце Порти — Істанбул. Султан розгнівається й, оскільки запорожці підлегли Польщі, пригрозить Речі Посполитій і розпочне нову війну або принаймні поставить військо на межі Порти й Речі Посполитої. Круль Зигмунт муситиме стягнути свої хоругви** й прикрити ними Польщу... І тут, Непране, проб'є наш час!

Ступивши крок до кошового й закинувши за вухо чуба, Непран сказав благально:

— Візьми на чайки, батьку! Дай запалити люльку від істанбульських згарищ і ще хоч раз поглянути, як готять у полум'ї людьми і богом прокляті турецькі чорні каторги!

— А як же Крим і мила? — спитав Трясило.

— Ти вже й про милу знаєш...

— На те я, Петре, і кошовий отаман. Я мушу знати все.

* Так називали запорожці українські землі, що лежать північніше порогів.

** Військові підрозділи у старій Польщі.

— На Крим не підемо, а милу, дасть бог, визволю, добувши в шляхти золота!

— Оце козацька мова,— сказав Трясило.— Іди ж спиняй ослушників, але про нашу бесіду ніде нікому й півсловечка!

— Я ж не маленький, батьку... А нас на море пустиш?

— Кого це — вас? — примружився.

— Мене й Миколу-побратима.

Тарас махнув рукою:

— Добре. Знайди Хмельницького й скажи, що я, мовляв, послав обох вас йому в підмогу.

— Дякую!

Притримуючи дамаську шаблю, Непран лишив Трясила й побіг спиняти розлиту ним козацьку повінь.

У курені нашвидкуруч поснідали, і козаки, які обрали вчора Петра Непрана своїм отаманом, уже збиралися в далеку путь: насипали в порохівниці порох, гострили шаблі, чистили мушкети.

Побратим зустрів Непрана докором:

— І де тебе нечистий носить? Приходять радитися — сам гаразд знаєш, що без отамана усяке військо, немов без матки бджоли! То мусив вже Орендаренко розбити на сотні братчиків; хотів добути значки й клейноди, так кошовий кудись пропав на лихо...

— І скільки ж є охочих? — спитав Непран, не знаючи, як вгамувати своїх палких прихильників.

— П'ятнадцять сотень!

— Мало.

— Зберемо більше — в степу, на рибних промислах понад Дніпром. Казав Тиміш, там запорожців тьма.

Бог свідок, як тяжко було Непранові відмовитися від усього, заради чого вони примчали з Боднею на Запоріжжя. Це ж кілька тисяч вершників! З такою силою він неодмінно вирвав би з неволі милу, а з нею — сотні, тисячі інших нещасних бранців...

— Я передумав,— промовив глухо, з відчаєм.— Не слід нам іти до Криму.

— От тобі й на! — узявся в боки Бодня.— Ти випив зайве зранку чи, може, з глузду з'їхав?!

— Ні се ні те. Нам не до Криму нині...

— Непране, у тебе нині нема царя у голові,— посунув на нього Бодня.— Та хай мені весь оселедець вилізе, коли я зараз не полатаю тобі поганські боки!

Непран не рушив з місця. Стояв, готовий прийняти чашу кари, спокутувати невольний гріх свій перед Миколою і всім січовим товариством. Він розумів, на що пішов, згодившись уговтати козацький запал і остудити кашу, яку учора сам заварив.

Це й зупинило Бодню: козак не б'є беззахисного. Він опустил, не знаючи куди подіти, налиті злістю кулаки, і попросив:

— Скажи скоріше, Петре, що все це жарти, що ти навмисне...

— Хіба таким жартують?

— Правду кажеш...— знов спалахнув Микола.— Ось я гукну громаду, нехай вона потішиться зі свого отамана, що, не нюхнувши пороху, поліз назад!

— Стій, нерозумна голово! — спинив Непран товариша.— Не можемо ми йти на Крим, бо маєм інше діло.

— Кружляти мед-горілку та заїдять таранею?

— Ні, бити турків!

— Де? Тут, на Січі? — заскалив око Бодня.

Непран приклав до рота палець, оглянувся і мовив тихо, аби ніхто, крім побратима, того не чув:

— Небавом битимемо на морі, в Порті чи й у самій столиці.

— А ти не брешеш?

— Козак не пес, Миколо. Він ріже правду-матінку. А як не хоче кому сказати правди, то мовчки плює в очі.

— Коли рушаємо?! — прошепотів на всю фортецю Бодня.

— Не знаю. Скоро. Ще не готові чайки.

— А як же бути з Кафою та Сіриківною? Ми ж присяглися...

— Дасть бог, знайдемо й визволимо... В неволі — вся Україна.

Микола слухав мовчки, очей не зводячи на побратима, а потім глянув гостро й мовив:

— Веди на Крим чи на Варшаву, але не стій тут каменем!

— Скажи Орендаренкові, щоб уладнав з походом, і підемо у Луг, до чайок.

— А що ж він скаже хлопцям?

— Що хан чекає нападу й нам не з руки тепер...

— Ох і хитрющий,— протяг Микола і пригрозив великим, неначе довбня, кулаком:— Ну, зачекай, ти дохитруєшся, що причастишся цієї проскури!

Ледь не півдня блукали Лугом. Іволги, зозулі, одуди та солов'ї так витинали в хащах довкола них, що побратими не чули й сплеску весел. Дуби, осики, верби, очерети зливалися у щось єдине ціле, ховали небо, сонце. Протоки, заводі, озера, стариці та рукави були такі численні й так переплутані, що і Непран не міг ладу добрати й не раз заводив човен в глухі, незнані закути. Недарма турки бояться Лугу більше, ніж дідько ладану.

Десь аж надвечір впливли на чисту воду плеса й таке побачили, що Бодня аж весла кинув. Під некрутим піщаним берегом стояла хмара чайок, а між дубів на луці горіли вогнища, білили дошками напівготові байдаки. Дзвеніли молоти, плескали гострі сокири, лунали крики, вигуки. І в тому стугоні, у тому шарварку, немов чорти у пеклі, снували голі по пояс січовики. Закопчені на всіх димах, підсмажені нещадним літнім сонцем, вони були подібні до тих арапів, яких Непран стрічав не раз у Порті. Щось ворухнулося, щемливе й лоскітне, у запорожця в грудях і підняло його на рівні ноги. Непран розкинув руки, немов хотів обняти усіх, хто був на березі, і крикнув:

— Пугу! Пугу!

Корабельники випростили засмагли спина і мовчки ждали, поки наблизиться нежданий гість до берега.

Непран пройшов на ніс човна, ступив на борт ногою, готовий скочити на першу-ліпшу чайку й побігти нею до козаків, серед яких було, мабуть, немало його друзяк і приятелів. Він гарячково нишпорив очима в юрбищі, аби знайти, впізнати знайомі лица друзів. І не знаходив. Невже і тут немає?!

Тим часом човен вривався у чорну зграю чайок й вузьким просвітом між смолянистих міцних бортів почав зближатися з піщаним білим берегом.

Непран поправив кобзу, яка, мов дівчина, тулилася йому до спина, оглянувся на побратима й ступив на землю.

Неподалік на грубім довгім днищі, недавно видовбаному з міцної липи, сидів Богдан Хмельницький, з яким два роки тому вони ходили в море. Такий, як всі, засмаглий, в самих штанях і босий. Смоктав коротку люлечку й вдивлявся пильно в гостя.

— Здоров будь, Хмелю... — прошепотів Непран схвильовано.

Хмельницький скинув брови, нахмурился знову й раптом жбурнув на землю люльку:

— Непране, соколе, це ти чи дух твій?!

— І я, і дух мій — кобза!

Богдан кинувся назустріч. Обняв, притис до себе і так тримав довгенько, немов боявся, аби козак не щез ізнову. Відсторонив, заглянув в очі й незграбно тричі поцілував.

— Воскреслий з мертвих, хлопці!

Непран оглянувся й побачив довкола себе стільки знайомих веселих усмішок, що не повірив чудові й протер рукою очі.

— Ви всі живі, здорові? — спитав, украй розгублений.

— Живі, живі, Непране! — ревноли братчики й посунули, немовби куці на грішну душу.

— Хоч повмивайтесь, людоньки,— волав Непран, регочучи,— бо зашмаруєте мене, як чобота!

— За всіх один умиєшся — дешевше буде.

— Степане! Влаسه! Прокопе!..

— Ого-го-го!

З усіх боків до нього сипалися знайомі очі, усмішки, носи,

чуприни, вуса. Він перекочувався з одних обіймів в інші. Тут згуртувався весь запорізький цвіт,— ті, хто не раз ставали на герць із ворогом, а нині знов збиралися заглянути смерті в очі.

Богдан гукнув Миколу.

— Мій побратим,— представив його Непран громаді.— На вид сердитий, насправді ж смирененький, немов телятко...

— Петре,— спідлоба глянув Бодня,— закрий свою пашеку, бо як заціплю!..

Братія повитріщала очі:

— Оце телятко!

— Бугай з орельських випасів!

Микола вийняв шаблю.

— Стій! — заступив Хмельницький йому дорогу.— Сховай, дитино, цяцьку, бо в нас убивць кладуть живими в яму...

— Це він жартує, Хмелю,— сказав Непран, штурхнувши у бік Миколу.— Еге ж?

Микола лише щось буркнув знехотя.

— Не завадило б по чарці, браття, на честь такої зустрічі?— спитав Хмельницький.

— Або й по дві! — озвалось дружно воїнство.

Богдан махнув рукою, і добрий гурт завзятців подався до шопи, в якій стояли кухви *. Невдовзі викотили одну на вільне місце і заходилися біля чопа. Той, мов на зло, набряк задуже, не піддавався, і козаки приперли з горя не тільки долота і молотки, а й сокири та келепи **.

— Ану ж удар!

— Розіб'єш кухву, телепню!

— Не з того боку, хлопці!

— Степане, вхоркаєшся, що не захочеш і меду!

— Ось дайте, дайте я!

Зняли такий гармидер, що гул стояв на весь Великий Луг. Та чіп не рушив з місця.

* Бочки.

** Бойові молоти.

Микола стежив байдуже за цим бойовиськом, а потім хмикнув, сплюнув і, розштовхавши веселе юрбище, став сам на сам із кухвою. Корабельники як стій притихли, спостерігали, що буде далі. Микола у ліву руку взяв носатку *, а правою вхопив упертий чіп і легко вийняв його із кухви.

Юрба зітхнула і, зачарована медовим струменем, притихла знову.

Бодня налив по вінця, вставив чопа назад, неквапно витер рота й припав до меду, як віл у спеку до води. Задержав голову, він дужче й дужче перехиляв носатку, в якій було, напевне, з піввідра.

Січовики ковтали слину. Врешті котрийсь не витримав і кинув скрушно:

— Хлопці, видать, цього бичуса добу чи дві не напували!

— Допався, немов теля до матки.

— Набийте йому обруч на череву, а то ще лусне.

Випивши, Микола крєкнув, утер рукою вуса і посміхнувся.

— Ось побалакайте, то чіп заб'ю ще дужче, і бігатимете довкола кухви, як грішники довкола царства божого...

Хмельницький одвів набік Непрана, добув вогню для люльки, яка вже знову була в зубах у нього, і запитав:

— Підеш зі мною в море?

— Для того ми й припливли сюди...

— Непране! Хмелю! — кликали.— А йдіть мерщій, бо вже на дні лишилося!

Тримаючи в руках носатку, до них ішов Микола. За ним — громада з квартами та різним іншим посудом...

Непран не пив багато — такого дня хотілося все увібрати в душу, прожити найглибше, взяти навіки радість зустрічі, братерську приязнь, дружбу. Віддавши мед Богданові, він розчинився в гурті, став невіддільним, як плоть від плоті і кров від крові цього святого братства, цього веселого і не збагненного для всіх

* Великий мідний ківш, у який цідять напої з бочки.

сторонніх миру, цього народу-велета, якому випала нелегка доля.

— Непране, пісню! Пісню!

Йому звільнили місце під величезним дубом, на високості, й дали пройти.

Схвилюваний, до сліз зворушений, Непран поклав на груди кобзу, обвів очима товариство, осяяне низьким вечірнім сонцем, і доторкнувся струн. Вони озвалися знайомим милим голосом, загомоніли, бризнули каскадом звуків. В пам'яті спливали бої, галери, журба неволі, втеча... Ще мить, ще дві — і з уст злетіло слово, з якого там, на каторзі, колись народилася пісня. Тоді він ним молився небу, вітрові, благав рятунку, волі або хоч смерті, а нині давня пісня, шматок душі невольника, була воанням інших, отих нещасних бранців, які ще й досі приймають муки рабства од Перекопу аж до Єгипту, живуть надією хоч перед смертю глянути на рідний край.

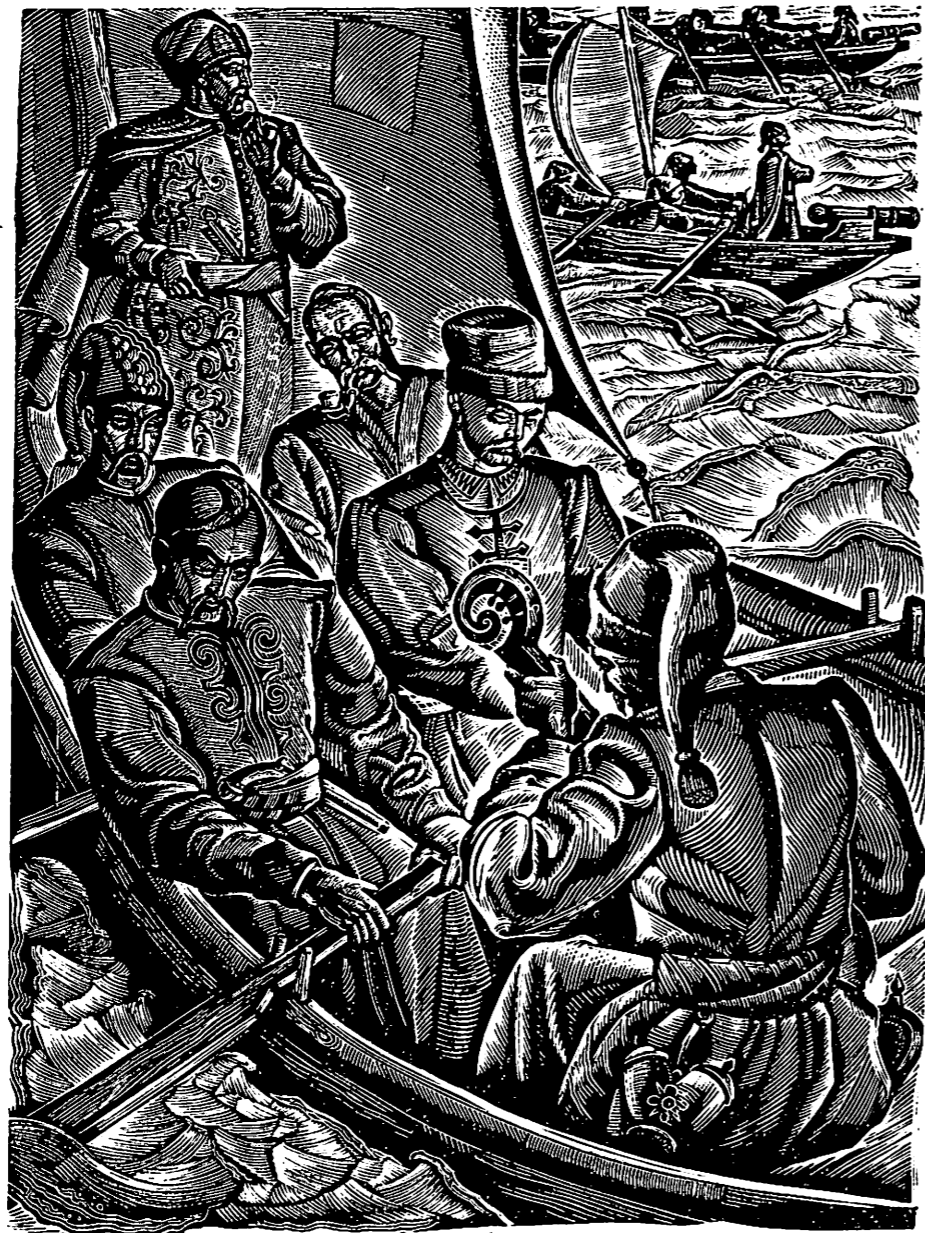
Запорожці німотно, скорбно слухали. У сірій морок вечора вгрузало віття старих дубів, осокорів. А на схололе рожеве небо спливали гнівом-помстою козацькі грізні чайки.

розділ III

Після Купала вранці приплив із Січі Тиміш Орендаренко й привіз наказ рушати. Богдан Хмельницький згукнув отаманів усіх човнів, і корабельний острів прокинувся від напівсну чекання. Власне, давно були готові і козаки, і чайки, але похід — це не прогулянка, тож кожен мусив знати, чи гостра в нього шабля, чи добре б'ють мушкети й чи є до них запас свинцю та зілля. А ще вітрила, весла, гармати, ядра, котвиці * та бочки з пшоном, водою, тістом і сухарями...

Хоча петрівський деньок, як тиждень, — пробіг за клопотами, ніби одна хвилина.

Надвечір усе притихло. Три сотні чайок погойдувалися на збурених горішняком ** озерах, протоках, заводях і рвалися, немов гарячі коні, із конопляних надійних лив. Січовики безмовно їли щербу — улюблену козацьку юшку з риби й прощались подумки з Великим Лугом, Січчю і милим рідним краєм. Ще не було такого, щоб повернулися з походу всі...

Вечеряючи, Непран побув удома, в неньки; у Братській школі в Києві; на Хуторах, де виросла і розцвіла калиною його Уляна... Хто-хто, а він не раз ходив на чайках, брав і міста, й галери, понюхав добре пороху, зазнав спекоти, спраги, полону й каторги. І все ж не каюся і не страшився укотре кинутися у пекло хвиль,

* Якорі.

** Північний вітер.

морських боїв і штурмів турецьких міст та замків. Найзаповітніше в людини — воля, й коли за неї б'ешся, нема ні ран, ні смерті...

- Воно велике? — спитав Микола.
- Що?
- Море.
- Звісно.
- Немов Дніпро у повінь?
- Ні, значно більше. Таке, як небо.
- Справді?.. І хвилі котить?
- Котить.

Микола змовк, замислився. Він не боявся ворога, кривавих герців, сутичок — все це було й раніше. Його страшило море, незнане, дике, неосягненне для зору й розуму.

— Зате роздоля! — розвів Непран руками. — Ні берегів, ні кущика — вода і небо...

— Хлопці! — прибіг Тиміш Орендаренко, отаман чайки. — Гайда, вас кличе Хмель!

Схопилися, сховали ложки.

- Де він?
- На отаманській.
- Вже вирушаємо? — спитав Микола журно.
- Ні. Як почне смеркати.
- А не заблудимося?
- Не потерпай, юначе. Щоб козаки не втрапили до бусурмана в гості!

— Дорогу добре знаємо, — додав Непран. — Сім сотень років плаваємо!..

Хмельницький стежив, як запорожці, піднявши бережно легкий підводний човен, по дошках сходили на величезну чайку, і пихкав люлькою. Він був уже при шаблі, в старій смушевій шапці. За синім поясом блищали два пістолі.

— Пильнуй, пильнуй! — подався до тих, що несли козацьку хитру видумку. — Прорветься шкіра — втопиться!

— Пильнуємо! — озвався котрийсь.

— Не вперше, Хмелю, робимо таке тендітне діло...

Побачивши Петра й Миколу, Богдан пішов назустріч:

— Готові?

— Так.

— Непране, ти під водою плавав?

— Було. В Босфорі. Як ми трусили Бююкдере*.

— Ну от і добре, — сказав Богдан з полегкістю. — Ото для тебе цяцька, — кивнув на човен, якого хлопці уже поклали в чайку. Візьми собі товариша...

— Ми з побратимом.

— Згода. Підеш під воду? — спитав Богдан Миколу. — Не побоїшся?

— А там не темно?

— Темно, — всміхнувся Хмель у вуса. — Зате як вийдеш із моря та як засвітиш козацьке вогнище під самим носом турків, то стане світло й видно, неначе вдень.

— Не побоюся, батьку! — закозирився Бодня. — Та ми з Непраном...

— Сурми похід, — сказав Хмельницький джурі. — По чайках! В добрий час!

Великий Луг озвався згуком сурми й завирував козацтвом, чайками. По рукавах, протоках і стариках розходилися швидкі козацькі моноксили**, щоб незабаром вийти на широчінь дніпрову, підняти вітрила й ринутися на крилах бризу й весел униз, до моря, в невість, де буде все, що буде.

Пливли всю ніч. На ранок сховалися в правобережних плавнях неподалік Тавані й Казікермена***, аби, спочивши, в темряві пройти турецькі замки. Виставивши довкола чати, поснідали сухою рибою та саламахою і полягали хто в байдаках, хто на траві під вербами. Поснули вмить, знеможені за ніч важкими веслами.

* Турецька фортеця.

** Човен, основа якого зроблена з одного стовбура.

*** Турецькі фортеці на Дніпрі, де зараз містяться Каховка та Берислав.

Не спалося лише Хмельницькому, він розсилав, на всяк випадок, у різні боки пластунів. Та ще — Непранові. Петро лежав у затінку на трав'яній постелі й дивився в небо. Пливли одна за одною, немовби чайки, хмари... Летіла степом, збившись у щось велике й чорне, німа орда... Вели полон — тяглися жарким безмежжям гурти дівчат, і небо ронило їхні сльози сліпим дощем... Нараз побачив милу — у тій юрбі, у стогоні! Він підхопився і знову впав горілиць, збагнувши, що то мана, видіння. Довкола спало товариство, в очеретах стояли чайки...

Хотів заснути, прагнув хоча б на мить забутись, розвіять тугу, вирвати печаль-гризоту, яка пекла сумління і докоряла, що не пішов до Кафи за людоловами. Але не міг. Склепаяв повіки і відганяв важкі думки — даремно. Тоді розплющував сухі безсонні очі і знову зорив небо. Тепер йому здавалося, що то не хмари летять сумними зграями, а душі бідних каторжників, усіх отих невольників, що в рабстві марять волею, що завжди линуть подумки на рідну землю. Ой скільки ж їх — без ліку! Все йдуть і йдуть, збиваючись у чорні хмарища, гуркочуть громом, блискавками, — своїм огненним гнівом, — шматують світ...

До байдака, де був Хмельницький, прибігли два пластуни, обидва мокрі від голови до п'ят. Напевно, десь поблизу, з'явився ворог.

Непран полежав трохи, чекаючи на перший звук тривоги, і, не діждавшись, підвівся й рушив також туди, де на високій щоглі, немов живий, звивався значок отамана. Навкруг стояла тиша. Богдан та ще з десяток старих бувалих запорожців сиділи в колі під величезним дубом і мовби теж дримали. Проте, коли Петро наблизився, Хмельницький кивнув, щоб сів, і мовив скрушно:

- Закрили нам дорогу.
- Галер нагнали чи, може, гард * поставили?
- Ні. Ланцюгом замкнули річку.
- Ланцюг протягнуто від Казікермена аж до Тавані.

* Перегородка на річці для риболовлі.

— Ловко! І що ж тепер робитимемо?

Богдан знизав плечима.

— Візьмемо приступом Казікермен та й розкуєм Дніпро... — сказав невдовзі.

— Це нерозумно, Хмелю, бо передчасно збуримо і кримчаків, і турків, та й сил багато витратимо на хтозна-що, — озвався дід Щириця, що був у всіх походах на байдаках, відколи вперше Непран дихнув морським солоним вітром.

— Вночі підкрастися й розбити ланцюг келепами, — порадив інший.

— Як келепнуть з усіх гармат, то так і підеш на дно до раків на гостину.

— Піднять ланцюг!

— Занурити!

— Перетягти всі байдаки по суходолі, волоком.

— Гукнути поміч із Січі.

— Та кілька сотень коней! Щоб запрягти у чайки...

Непранові згадався передвечірній Інгульський степ, табун тарпанів, який вони з Миколою так нерозважно сплутали із татарвою...

— А що, коли вперед пустити на той ланцюг колоди?! — подумав він уголос.

— Еврика! — гукнув Богдан.

— Навіщо? — похмуро спитав Щириця. — Гадаєте, вони розірвуть?

— Принаймні зроблять шарварок, а турки здіймуть стрілянину й самі ланцюг розіб'ють. А ні, то ми поможемо, коли запас гарматний піде у них на вітер, — сказав Непран.

— Зв'язать по дві колоди й поставить щогли.

— Та причепити всіляких брязкалець.

— Стук, грюк, гармидер!.. А потім — ми, тихенько, за течією, в темряві...

— Спасибі, брате Петре, — обняв Богдан Непрана. — Буди півсотні хлопців, валить дуби, готуйте для ворогів потіху!

— Розумна в тебе, синку, голова,— протяг Щириця, дивлячись Петрові в очі.— Бути тобі якщо не з булавою, то з перначем...

— Я ліпше буду з кобзою! — сказав Непран, підводячись.

Коли стемніло, на веслах вийшли з плавнів на широчінь Дніпра і, вишикувавшись, навално рушили рікою вниз. У майже повній темряві вода несла десятки, сотні чайок, вдаряли дружно весла; позаду, збоку, спереду вчувалось дихання й рішучість тисяч воїнів, що, смерть зневаживши, ішли в незнане, вірячи, що переможуть ворога...

І раптом весла вклякли. Байдак отамана звернув ліворуч і зупинився в очеретах. За ним — всі інші чайки, крім десятих, які тягли важкі колоди з щоглами. Ці розвернулися навскіс до течії і пропустили вперед свої подоби. Здригнулись весла, впали на чорну воду крижнями, й поволі річка стала, як скло, гладенька й чиста.

Не розмовляли, слухали Дніпро, та ніч, та цвіркунів, які лящали на цілий степ. І ждали грому, шквалу: в Казікермені гармат до біса, вдарять — земля здригнеться.

Тиша. Хлюпочуть хвилі, шепіт очеретяних волотей, тривожний скрик якоїсь пташки в плавнях... Сюркочуть трави... Хтось гомонить — турбується, чи все гаразд зробили; на нього цитюкають, і він змовкає...

— Може, вони туди не втраплять? — питає Бодня пошепки. Він більше всіх хвилюється. Стоїть, тримаючи в правиці шаблю, готовий кинутися на штурм фортеці чи й ланцюга, який так прикро завадив їхнім замірам.

— Куди їм дітися,— сказав Непран.— Утраплять.

— Застрянуть десь у березі.

— А течія?

— Вона ж турецька...

— Наша! Побачиш сам, як любо носить вона козацькі чайки.

Тс-с! Ніби чути стугін...

— Здалося.

Небо нараз стонуло спалахи. Ще, ще... Ударили глухі громи.

— Пішло, пішло, Миколо! — гукнув Непран.— Попалися!

Очеретами, де затаїлись чайки, пробіг веселий гомін, як вітерець, і вгамувався. Січовики сиділи й слухали гарматну знану музику й лише всміхалися у пишні вуса. Ну й колошматять — з усіх гармат! Звитяжці, лицарі! Пошлють листа султанові, що потопили нас, як щенят, а ми — слідом у гості. Добридень, пане бусурмане! Заждався, бісів сину?

— Аби полізли, не поспитавши броду, були б уже покійничками,— промовив хтось.

— На те ж і є отаман.

— Та й в нас на плечах не гарбузи.

— Тихіше, а то почують турки!..

— Панове, гляньте, гляньте — отаман гасло подає!

— На лави всім! На весла!

Поволі гуркіт гас. Одна за одною гармати мовкли. Й на решті зовсім угамувалися.

— Вперед! Вперед! — пробігло від байдака отамана аж до останнього.

Без метушні, по двоє, човни виходили на швидкоплинний стрижень і, не піднімаючи вітрил та щогл, летіли вниз, до моря.

Казікермен тонув у темряві й пороховому диму. Дав славний бій, тепер не гріх спочити і вознести хвалу алахові, що допоміг своїм синам здобути таку вікторію*. Правовірні, спокійно спить — міцні, надійні капи**, що прикривають вас од уругяурів!***

Казікермен — це тільки півдороги й одні з кількох воріт до моря. Січовики йшли обережно, в темряві, якнепомітніше для ворогів. Не страх примушував їх крастись тишком-нишком, а не-

* Перемогу.

** Ворота (тур.).

*** Руських невірних (тур.).

бажання завчасно лізти в бій, розтрачувати запас і сили, ще не діставшись Порти.

І все ж на них чекали турки. Біля Очакова, закривши гирло наглухо, стояли в ряд галери. Хоч тільки ледь сіріло, не спав ніхто на суднах та й у фортеці.

Петро з Миколою 'усе це бачили на власні очі: спинивши чайки за кілька верст од Стерльничої*, Хмельницький покликав їх до себе й звелів, підкравшись ближче до фортеці, дізнатись, що і як там.

Лихі новини вразили. В лимані ніде сховатися і пересидіти зрадливий день. Та й турки, видно, знаючи, що «гості» йдуть, послали по берегах роз'їзди, а може, й справжні засідки.

Богдан зібрав на раду старшин, бувалих запорожців. Не відпустив і побратимів, аби од них усі почули, яка лучилася їм знову халепа.

— Та нас же сила, Хмелю! — промовив палко Орендаренко. — Піднімемо усі вітрила, ударим дружно веслами та як уріжемося у ті прокляті каторги, то тільки тріски з них полетять!

— На абордаж!!

— Лиман вузький, — роздумували уголос інші. — Зійдемося щільно, купую, а на валах Очакова гармат півсотні, мабуть. Та на галерах стільки ж, якщо не більше...

— Чи нам уперше битися!

— Налетимо — й гармати стануть нашими!

— А скільки ляже тут товариства?..

— Безглузда смерть — це тяжкий гріх, — сказав Хмельницький.

— Віддай пернач, візьми кропило, Хмелю!

— Візьму Очаків спершу, а вже тоді кропило, — промовив той суворо.

— Такої! Люди добрі, навіщо нам Очаків? — загвалтував Орендаренко. — Яка користь од нього?

* Коса навпроти Очакова, сучасна Кінбурнська.

— Непране, візьмеш шість сотень хлопців, — сказав Богдан рішуче, — по десять душ з тих чайок, які стоять всередині, й підеш на штурм фортеці. Підступишся зі степу, берегом. А ми з води поможемо...

— Лихе надумав, синку, — устряв Щириця. — Ми не для того послані у море батьком кошовим.

— Ще треба вийти в море.

— Так і виходьмо!

— Вийдемо. Почнеться штурм, галери перешикуються, підійдуть ближче, щоб допомогти Очакову, і тут...

— Ми, Хмелю, вдаримо! — збагнув Щириця. — І прорвемося!

— А нас у полі лишите? — спитав Непран.

— Ти полякаєш турків, допоки ми проб'ємося, а потім — берегом нам навздогін.

— Ми ж не тарпани, Хмелю, не доженемо чайок.

— Як вам насолять турки, то дременете, що не вженуться й коні! — зареготали повеселілі козаки.

— По той бік гирла ми почекаємо і підберемо усіх до одного, — сказав Хмельницький. — З богом! Візьми пернач, Непране, — спинив Петра і, вручивши знак отаманський, поцілував. — Пужніть добряче, а місто не беріть. На дідька воно потрібне нині!

Непран покликав Бодню й стрибнув на іншу чайку.

Невдовзі сотня швидких козацьких байдаків знялася з котвиць і крізь досвітній морок пішла до стін Очакова. Вітрил не ставили — без них несло до моря тягуном*, і так несло, що лиш загайся трохи, одразу втрапиш межі турецьких каторг.

Петро стояв на першій чайці, із перначем за поясом (уже без кобзи, яку лишив на схорон Хмелю), і придивлявся до стін фортеці, що випливали з далечі й немов налазили на нього баштами та заборолами. Йому не вперше іти на приступ замків. Проте раніше була одна турбота — рубати добре, рватися вперед, на стіни, а нині — він отаман, йому довірене життя і доля братчиків,

* Течія біля Очакова з лиману в море.

з якими з'їв не один пуд солі. Хтось покладе сьогодні, зараз, свою завзяту голову отам, у рові, чи на валу, чи на стіні, де вже ошкірилися супроти них гармати, луки, шаблі. І заголосить, затужить сива ненька, відчувши біль у грудях, а в серці чорну тугу. Закряче в полі ворон, готуючись добати козацькі очі, заквилить чайка в Лузі...

— Непране, берег! — штовхнув його Микола.

Петро примружив очі, дістав домаху і перший вискочив на білу гриву піни.

Без стуку й грюку, мовчки виходили з човнів чубаті лицарі, тягли гаки, драбини і, розсипаючись страшним широким віялом, стискали з поля місто.

На стінах знявся переполох, заметушилися, як мурашня, готуючись до бою, турки, з кількох бійниць ударили важкі гармати, й чавунні ядра врізалися в сухий полин, дихнувши смертю в очі козацькій лаві.

Непран оглянувся, чи всі вже вийшли з байдаків і чи добряче затягся зашморг довкола замку, й крикнув:

— Бігом! Вперед драбини!

Шість сотень шабел зблиснуло холодним тьмяним сяйвом, й застугоніла навкруг земля, здригнувся і впав на трави ранок...

Ні, він не прагнув крові, чиєїсь смерті, муки. Він був душею лагідний і незлобивий. Одне його обурювало — насильство, примус, несправедливість. Відколи турки вдерлися в козацький степ, скорили Крим й сусідні татарські орди, немає миру й спокою. Із року в рік виходять хани з військом у неосяжну колись могутню Русь і забирають, нищать усе живе. Руїна, смерть, спустошення. То через те Україна не в силі звестися на рівні ноги, скинути тяжке ярмо чужинське!..

Уже осиливши глибокий рів і вихопившись до середини валу, Непран зиркнув у бік лиману й побачив те, що мало б його злякати і засмутити, коли б не так було усе задумано: покинувши свої місця у гирлі, галери йшли до міста, ставали тут на якір, щоби тягун не зносив їх у море, і відкривали вогонь з гармат

по рову й валу, де запорожці йшли на штурм фортеці. Ще трохи, ще... Ось-ось ударять чайки, зметуть з дороги каторги — і можна буде відступити. Чому ж вони так тягнуть? Вже стільки впало хлопців. Час, час кінчати!.. А поки що один рятунок — приступ. Коли зйдуться лице в лице, гармати змовкнуть.

— Вперед, на стіни, браття! — крикнув Непран і кинувся угору перший. Бодня сопів позаду, не відстаючи від побратима ані на крок.

Тріск, стогін, крики, постріли — усе злилося в суцільний гул бойовиська.

Під градом куль, стріл, ядер січовики нестримно дерлися все вище й вище, падали, вставали й лізли знову.

Вже рів і вал покрилися тілами вбитих, коли Петро з Миколою дісталися до заборолу й схрестили шаблі з ворогом. Перший злетів у рів багато вбраний турок, що намагався зіпхнути драбину. Потім на побратимів наскочив гурт яничарів. Непран та Бодня вихопили пістолі, вистрілили й услід за кулями пішли вперед. Позаду більше й більше з'являлось братчиків. Ген на стіні ліворуч також мелькнули чубаті буйні голови. Здригнулися турки, кинулися тікати вниз, у місто.

— Та хай мені весь оселедець вилизе, коли не виріжу оцих поганців усіх до одного!.. — цідив крізь зуби Бодня і так орудував шаблюкою, що до Непрана в душу закрався сумнів, чи побратим не грався з ним на герці під Хуторами.

— Ти гарно косиш, синку! — гукнув Щириця, вихопившись до побратимів.

— Бо добре платиш, батьку, — озвався Бодня, — за копу турків — чарку і хвіст тарані! Вигідно...

— Розбагатієш, то не забудь про мене бідного.

— Ну що ти, батьку! Будеш мені латати свиту.

— От заживемо!..

— Непране, чайки вдарили! — долинуло уже із башти, де тріпотів турецький прапор. — Пішли, пішли! Горять галери!..

— Хлопці, беріть знамено! Гармати — в рів! Відходимо!

На стінах навколо було саме козацтво. Позиркуючи униз, на місто, січовики пом'ялись трохи у нерішучості (страх не хотілося лишать горіх розкушеним!), зітхнули тяжко і почали відкочуватися, забравши своїх пораних й тіла забитих товаришів.

А невгамовний Бодня роздобрився і прихопив з собою ще і якогось турка, що лепетав про візира, Стамбул, сераль та падишаха.

До місця, де мали ждати байдаки, була верства, од сили дві. Розпалені хоча коротким, але завзятим боєм, січовики йшли швидко. Горіли вежі фортеці, галери в морі, куди відносило їх течією, та будинки у передмісті, серед садів і виноградників. Минули ріг Очакова і ледве видну косу навпроти, межі якими пливли останні чайки. Піднявши білі крила, вони нестримно линули у звабне сине море.

— А як покинуть нас тут самих? — спитав тривожно Бодня, провівши зором човен, що десь загаявся й наздоганяв громаду.

— Поплачемо й підемо в прийми.

— Туркені, знаєш, які дружини!

— Прийдеш п'яний — лютус, а ти гадаєш, що то вона щебече тобі своє коханнячко.

— Миколо, кидай шаблю і гайда в прийми, не пропадеш!

— Хлопці, — не витримав-таки Микола. — Хоч я і добрий, та хай мені весь оселедець вилізе, коли я зараз не повідтинаю вреднющі ваші язика!

— Це не по-лицарські — відповідати на слово крицею, — сказав Щириця. — Боїться слів, хто не правий.

— Та ще — тупий.

— Та бовдур.

— Коли ж несила, батьку!

— Іди в гарем-кіяї*.

— Гарем-кіяй, гарем-кіяй! — забелькотів полонений, тицяючи себе у груди пальцем.

* Гаремний наглядач (тур.).

Непран наблизився й спитав турецькою:

— Очаківський?

— Я із Стамбула! Гарем-кіяй султанський.

— Ого! Поважна птиця, — зрадів Непран, гадаючи дізнатись щось про Сіриків. — Чого ж тебе тут носить?

— Шукав красунь для найяснішого султана.

— І що, знайшов?

— Аякже. На Україні красуня кожна друга!

— Вони в Очакові?

— Ні. Попливи.

— Послухай, а серед тих нещасних була білява дівчина?

Уляна зветься. Її взяли татари на Хуторах під Лисянкою...

— Чому нещасні? — обурився гарем-кіяй. — Найщасливіші! Побачити на власні очі найсвітлішого господаря, намісника самого пророка, володаря всесвіту, пізнати його кохання!..

— Була Уляна чи не була? — схопив Непран за груди турка.

— Аман, аман! * — загвалтував бідаха. — Була білявка з Лисянки. Привіз буджацький мурза. Немов троянда!

— Де вона?

— Пливе в обійми падишаха. Така газель полонить Серце Порти й навіки стане...

— Годі! — скипів Непран і затрусив, як грушу, гарем-кіяй. —

Давно у море вийшли?..

— Татарва зі степу пре! — почулось нагло.

Січовики спинилися, швиденько вишикувалися в тришерегову лаву лицем до поля й звели курки мушкетів.

Орда летіла хмарою. Щомиті дужчав стугін од сотень копит, щомиті більшало оте грозовище, охоплюючи двома крильми зі сходу й заходу. Козацька лава вигнулася, аби ординці не мали змоги врізатися до неї збоку.

Непран гукнув Миколу й звелів негайно бігти до Хмеля й просити помічі...

* Помилуй (тур.).

— Тікати з поля бою? — спитав сердито Бодня.

— Біжи, біжи скоріше, — обняв Непран товариша. — Ти ж бачиш: чисте поле, а в нас ні стін, ні табору. Як не підможуть з моря, усі тут ляжемо.

— А шаблі в нас навіщо? — невгавав Микола.

— Вони нас виб'ють стрілами.

— Вже краще смерть...

— Біжи, кажу! — схопив Непран пістоля. — Уб'ю, як пса!

Микола плюнув і гайнув до моря, де біля кручі, в затишку, на них чекали чайки.

— Алла! Алла! — ревнула хмара дико і на скаку пустила зливу стріл.

Безглузда смерть: ні заховатися, ані відбитися. Один рятунок — вибігти назустріч ворогові і разом вдарити з усіх мушкетів.

— Гляди гарем-кіяя! — сказав Непран комусь із хлопців, вийшов у перший ряд і крикнув: — Вперед! На постріл!

Мнучи присохлі трави, козацька лава кинулася супроти лави вершників. Спинившись, перший ряд підняв мушкети й вистрілив. Оддав назад мушкети, узяв набиті й знову сипнув свинцем у ворога. Ще залп, ще, ще...

Татари стали, збилися в окремі вихри, падаючи на землю чорним трупом. І відкотилися.

Непран зітхнув полегшено. Запорожці було метнулися ловити коней, але Петро підняв пернач Хмельницького й звелів мерщій відходити. Він добре знав ординців, аби повірити, що це вже все, що більше вони не спробують.

— До моря! — крикнув. — Швидше!

Не руйнуючи своєї лави і пильно стежачи за татарами, запорожці пішли вперед до чайок.

Побачивши молодика, якому припоручив полоненого, Непран спитав з тривоگو:

— А де гарем-кіяя?

— Уже представ перед своїм пророком. Стрілою в груди!

— От не щастить, — зітхнув Непран.

— Татари, знов татари! — гукнув Щириця.

Немовби ніч, зі степу сунула на козаків орда. Померкло сонце, вітер поніс в обличчя куряву.

Запорожці попритихали. Стояли знову лавою у три шерехи й спідлоба стежили, як наближається татарська тьма. Хто шепотів молитву, хто озирався на недалеке море, яке не всім судилося побачити нині зблизька.

Непран не вперше стрічав таку навалу ворога, але раніше він знав мушкет і шаблю та ще козацьку дружбу. А зараз він за батька, на ньому доля сотень, життя і смерть, які покладені на терези фортуни. Не міг нічого вигадати, аби відбити напад. Лишався той же спосіб — свинцевий град.

— Вперед, на постріл, хлопці!

Він перший кинувся у вітер стріл. І раптом вгледів чудо: орда спинилася, розпалася на кілька куп, принишкла і, закрутившись вихром, помчала назад у степ.

Коли вляглася курява, Непран і його козаки побачили братчиків, що вийшли в степ не з моря, а від лиману річки Вовчої й могли відрізати татарам шлях до відступу. Попереду запорожців біг Бодня, марно силкуючись догнати кінних ворогів. Вимахуючи шаблею, він цибав полем, немов сайгак, і щось кричав.

— Ти ба, як гонить хлопець!

— Миколо, дай їм спокій, бо ще гилу набігаш!

— Спиніть його хто-небудь, бо зажене поганців аж за порогі!..

Січовики дали роботу язикам. Сміялись щиро, весело, неначе то й не вони були за крок од смерті.

* * *

Щоб не загаюватися і не лишати тіла загиблих ворогові, ховали вбитих з чайок. Ховали поспіхом, не відправляючи за упокій, не молячись, аби попали хлопці у божий рай: хто вмер за рідну землю, і так святий на віки вічні. Прив'язували до ніг свинцеві ядра

й спускали в море. Там їм не буде сумно — там товариства досить. Недарма звать Козацьким морем цю голуби́нь, безкраю, мов небеса́.

Тужили всі, але найдужче, мабуть, Петро Непран. Йому здавалося, що в цих смертях козацьких є і його вина, що він не мав кебети привести всіх козаків на чайки. Може, коли б хтось інший був за отамана, то не зазнали б козаки таких утрат, не поріділо б славне січове лицарство.

Коли скінчився похорон і чайки, гнані вітром, далеко вийшли в море, Непран узяв бандуру, сів біля гармати попереду й торкнувся струн. Вони озвалися, зарокотали тугою, заквилили, як лугові дніпрові чайки — козацькі щирі плакальниці. Співав без слів, душею, серцем, виповненим журбою; та водночас і радістю, що прикрий бій позаду, що вже ніщо не в силі спинити козацькі чайки аж до Босфору.

Дорога слалась рівна, широка, вільна, збурена дужим попутним вітром. Гули, як струни, щогли; бриніли весла, крешучи морську блакить і бризкаючи снопами крапель-іскор.

Козаків і смерть, і рани не дивина. Якби він довго оплакував загиблих друзів та панькався із кожним слідом шаблі на власнім тілі, то вік не мав би часу не те що бити ворога, а навіть з'їсти та заспівати пісні.

Подужчав вітер, і веслярі, поклавши весла в чайки, взялись похмуро до сухарів та риби. Орендаренко віддав стерно сусідові, ще кремезному, хоча й підтопаному, діду Щириці й гукнув, аби усі почули:

— А що, панове молодці, попустили вуса, мов ті соми на березі?! Злякались турків?

— Шкода хлопців...

— Це тільки перший бій. І перші втрати... — мовив отаман журно. — Ніхто не знає, хто з нас повернеться й побачить неньку Січ... Але хіба нам вперше дивитися кошавій в хижі очі й орати синє море?! — підвищив голос, немов підтяг струну. — Хай бусурмани журяться, ждучи страшної помсти...

— Схопила б їх запупиця! — додав Щириця.

Тиміш скривився від невдоволення, що перебили його палку промову. А запорожці озвались усмішками й пооберталися до Щириці. Старий умів розказувати смішні бувальщини та небиліці і знаний був як неостанній з-поміж дотепників, яких на Січі більше, як у степу трави.

— Хіба це, хлопці, бій, — пригладив Щириця вуса. — Ото колись була в нас славна січа!

— Давно?

— Та ні. Літ п'ятдесят чи сорок тому. Як був у нас за кошового пан Кукувека.

— То розкажіть!

— Без чарки воно не тее якось... — протяг старий, примружившись, і подивився на Тимоша.

— За чарку — в воду! — сердито кинув той, мов товариство могло не знати звичаю.

— От пощастило нам, панове, що маємо собі отамана, в якого розум... — почав був дід Щириця.

Орендаренко плюнув за борт й махнув рукою:

— Та вже мерщій розкажіть про Кукувеку!..

— Що ж, доведеться й так, коли нема горілки, — зітхнув Щириця. Прокашлявся й почав неквапно, стримано, неначе хотів повідати якусь поважну правду:

— Як почули ми, що на нас татарюга війною збирається, то не стали дожидати, поки він у хату зайде... Ще його й не видно, а ми вже почали лагодитися на війну, щоб назустріч вийти. Зібрали війська тисячів зо три, а може, й більше, запрягли в гарбу дві пари волів, посідали всі та й поїхали...

Всміхаючись у вуса, січовики зручніше вмощувалися на лавах.

— Ідемо день, ідемо ніч, — веде своєї дід, — ще день і ще ніч та й приїхали до такого місця, що дідько його і бачив: з одного боку ліс, з другого гора, спереду річка, а ззаду круча. Як нападе татарюга — біс його зна, куди й тікати. Проте ми не злякалися, випрягли волів, пустили пастись, а самі викопали яму, замісили галушок... наварили... понаїдалися... полягали догори пузами та й дивимось, чи далеко небо. А отаман наш Кукувека — там такий розумний був, що розуму в його було більше, чим треба, не влазив весь у голову...

— Як у нашого Тимоша! — підкинув хтось спереду.

— Тихіше, хай розкажує!

— Так ото він, — розповідав, не зморгнувши, старий Щириця, — чи галушок багато поїв з голоднечі, чи хто наврочив — схопила

його запупиця і занудило... Така халепа в воєнне времня! Одійшов він геть набік, повернувся спиною до лісу... А ми лежимо. — Щириця нахмурих брови, підвівся трохи, не випускаючи з руки стерна, і, виставивши поперед себе другу руку, тривожно кинув: — Коли ось татарюга — гульк із лісу!.. У нас у животі й осунулось... — Сів знов на лаву. — Він хоч і один, а все ж страшно. Вийняв ото він з-за халяви ремінну шаблю та як шмагоне нею отамана поперек... Вона обмоталась округ його та кінцем по губах тільки — бринь! А він цього діла не баче, бо спиною до нього повернувся... Був ще у нас помічник отамана Панько Шкарупа, цей теж тричі розумний був, коли б ще не розумніший од самого отамана. Баче він таке діло та як крикне: «Хлопці, вставайте та набивайте гармату!» Ми ото посхоплювались усі, звісно, не влежиш, коли така тривога. Коли кинулись — чортма і разу зарядить: усе знаряддя забули дома. Що його робити? Не бігти ж додому, коли тут ворог перед очима... А він і тут знайшовся, каже: «Галушку забивайте в гармату!»

— Го-го-го-го! — зареготав Микола Бодня.

Непран стусонув його під ребра. Микола охнув, пирхнув і перейшов хитким човном до Щириці.

Старий пождав, почухав лису голову з убогим кущиком, що залишився йому на старість від оселедця, і повів своєї далі:

— Полізли ми в яму, повишкрібали останні галушки — та в гармату; піднесли вогню та — шелесь, блись, бубух!.. Аж по лісу загуділо. Татарюга баче таке діло — та тікати... Він у ліс, галушка за ним: він на гору, галушка за ним: він у кручу, галушка за ним; він тоді як розбіжиться та в річку шубовсть! Аж хвиля по річці пішла...

Перепочивши, старий обвів очима товариство, що одізналося на його розповідь недружним сміхом, але відтало трохи, розвіяло сумні думки, і закінчив бадьоро:

— Ми самі своїми очима не бачили, а мабуть, що вбило. Бо днів зо три смалятиною смерділо.

— Го-го-го-го! — зайшовся знову Бодня. Він реготав на повні

груди, голосно — аж чайкою од його сміху пройшло легке тремтіння.

— Вгамуйся, Бодне, бо ще байдак розвалиш! — сказав Непран, теж сміючись — і з небилиці дідової й з Миколиного чудного сміху.

— Або почують турки!

— Чи здіймеш бурю!..

Невдовзі справді, дивлячись то вдалину, то на вітрила, січовики помітили тривожні зміни. Мов білогриві коні, по морю бігли хвилі, сховалося у сірім мреві сонце, і вітер дужче й дужче зривав зі щогл полотнища.

— Тимоше, буря буде, — сказав Непран отаманові.

— То турки дмуть з Очакова, щоб поспішали ми до султана в гості...

— Чи до шайтана в зуби.

— У нього й так завізно. Поки розмістить бусурманів, посланих сьогодні в пекло, то ми Босфор минемо!..

Вони пливли останніми. Попереду, неначе біла хмара, розкинувши широко крила, летіло біля трьохсот вітрильників. Такої сили чайок ще не виходило в козацьке Чорне море. Добряче, видно, розмахнувся Тарас Трясило на Варшаву, коли послав такий удар Стамбулу. Це хвилювало Непрану душу, тішило, що рідний край зведеться і скине пута. Він милувався нестримним бігом чайок, невинним плеском весел, глухим бринінням снасті, що в ньому ледь уловлювався сурорий голос думи, ще не народженої, ніким ніде не співаної, але уже існуючої, неначе воля, якої жде Україна і за яку вони прорвалися на цей безмежний простір.

На море швидко й густо лягала чорна ніч. Із байдака Хмельницького передали всім чайкам: не зупинятись на ніч, не відставати, а йти щосили до Босфору. Неначе привиди, човни щезали в темряві, у гулі й свисті вітру... Ставало смутно від самоти, від мороку, від шурхоту вже ледве видних хвиль.

Нарешті все покрила важка пільма. Ні місяця, ні зір у небі, ні вогника у всьому світі. Байдак і темрява. Навальний дужий

вітер і стугін моря, схожий на... Ні, він ні з чим не схожий, цей голос моря, йому немає рівних! Розкотистий, величний, моторошний, він ошелешує того, хто вперше почує бурю, й проймає душу холодом тому, хто вже раніше спробував нічного герцю з морем. Вода кипить, розгойдується, неначе тісно їй у величезній чаші, неначе хтось, іще могутніший і невблаганніший, безжално тисне, гонить її у невість із берегів, межі яких їй так спокійно й зручно. Розбурхана, до дна стривожена, вона сліпа й нещадна в своєму жасі й натиску, в своїй безмежній силі.

Запорожці, прибравши весла, слухали оте гнітюче ревище і пильнували, аби навальні хвилі, що билися об в'язки очерету, прикріплені уздовж бортів, не заливали чайки, на дні якої лежав підводний човен. Це потаємне диво орендаренківцям — немов більмо на оці: туди не стань, там не торкнися шаблею або мушкетом, та й веслярів сиділо вдвоє менше через оцю химерію: того й повзли останніми...

З тих, що були в бувальцях, вже дехто спав. Непран заснув би також, але Микола вчепився йому в плече і знай допитувався, чи їх не жде ще гірше і чи дістануться вони живими берега. Ну як було не взяти на кпини друга?

— В бурю бува по-всякому!.. — сказав Непран. — І топить чайки, й ні...

— А часто топить?

— Через одну.

— То й нас втопити може?!

— А ми які?

— Останні.

— А чайок скільки в морі?

— Три сотні.

— Та-ак... — протяг Непран. — Якщо Хмельницький піде на дно, тоді ми — ні.

— До чого тут Хмельницький?

— Він — перший, ми — трьохсоті, а тонуть через одну...

Бодня мовчав якусь часину, а потім мовив журно:

— Виходить, нам — погибель.

— Чому ти так гадаєш? — спитав Непран, ледь стримуючись.

— Ну де ти бачив, Петре, щоб проводир пішов на дно, а військо без нього вийшло з халепи!

Непран всміхнувся. Тремтить, як лист осиковий, а глузду, бач, не втратив.

— Не потерпай, Миколо, — сказав розважливо. — Ще, може, буря втихне і всі човни залишаться цілі.

— Ти сподіваєшся? — зрадів Микола. — Нам аби дістатись берега!

— Якого берега? — удав Непран здивованого. — Ти що, назад вертаєшся, на Запоріжжя?

— Того, куди пливемо.

— А там немає берега.

— Як-то нема?

— Нема і годі. Це ж не Дніпро. У моря тільки з одного боку берег.

— Не може бути!

— Правда.

— По чому ж турки ходять? — спитав нескоро Бодня.

— Вони не ходять — плавають.

— Як коропи?

— Точнісінько! Й ікру кладуть...

— Тьху! Щоб тобі заціпило! — незло озвався Орендаренко. — Морочиш хлопцеві голову...

Почувся тріск.

— Вітрило! — гукнув Непран і кинувся знімать туге полотнище. За ним метнувся Бодня. Перечепившись, змахнув руками й незграбно впав у море.

— Драбину й шворку, хлопці! — гукнув Непран. Він знав, що це безглуздо, що вже навряд чи зможе допомогти, але не міг не спробувати, хоча б йому це коштувало життя.

Відкинув шаблю і миттю обв'язався шворкою. Навпомацки зна-

йшов кінець вірвовчини і затягнув його вузлом довкола шабля драбини, яка уже лежала наготові.

— Прощайте, хлопці! — крикнув. — Глядіть моєї кобзи!

— Куди ти, Петре? Втопишся! — схопив його Орендаренко. — Загинеш разом з телепнем, — ми ждати вас не можемо!..

— Не з телепнем, а з побратимом!

Ліг на шаблі, схопився міцно й нараз відчув — злітає. За мить — удар об воду! Поворушив ногами, що, наче камені, тягли його донизу, і крикнув:

— Бодне, де ти?!

Прислухався — ніде ні звуку. Вітер і мирний плескіт хвилі. Хоч хитавиця була чимала, та після бігу чайки і свисту вітру в снасті тут відчувався спокій, якийсь холодний затишок. Коли б не мокрий одяг та не свідомість того, що зовсім мало надій на вихід із цієї тьми-могили, то козакові і тут жилося б добре.

— Ми-ко-ло! Бо-одне! — покликав невдовзі ще раз: якщо не знайде друга, то на якого біса було лишати чайку. А може, Бодня зовсім не вмів плавати й пішов на дно сокирою? Та ні, з Черкас, дніпровський! Там хлопці всі плавають, як щупаки... Всміхнувся гірко, згадавши чайку, що вже далеко, певно. Як не зламало щогли і не зняли вітрила — версту чи дві промчала.

Прислухався, підвівся трохи на руках і знову крикнув. Дарма... Далі, мабуть, віднесло чайку, поки він скочив з неї в море.

— Ми-ко-ло! Бо-одне! — волав у чорну пустку. — Пли-ви сюди, Ми-ко-ло!

Щосили гріб руками, намагаючись не дати хвилям й вітрові нести драбину далі... Коли б їм здібатися, а там вже щось придумують. Хоч, щиро кажучи, не уявляв, що можна тут придумати... Удвох і вмерти легше. Веселіше, сказав би дід Щириця. Химерний дід. Раз про потоп розказував — усі за боки бралися. Почув січовий батюшка, то тільки плюнув, перехрестився і відійшов... «І послав бог на землю потоп. Пішов дощ у руку завтовшки... Перший день іде дощ сорок днів і сорок ночей, другий день сорок днів і сорок ночей і третій...» Боже, верзеться хтозна-що!

Так можна й з глузду з'їхати... Чи то ж далеко берег? А може, й справді для них один лиш берег, як він сказав Миколі... Що їм земля по той бік? Полон, неволя, рабство. Вже краще вмерти! Можна пустити драбину й тихо піти на дно. Раз мати народила... Дізнається, поплаче... Ні, матері не забувають своїх дітей! Вони все ждуть, надіються, незримо всюди зв'язані на віки вічні з нами. З живими й мертвими...

— Ми-ко-ло, пливи сю-ди-и! — благав у ніч, у бурю. Вслухався, прагнучи почути голос друга. Але п'ятьма мовчала. Котила хвилі, вила холодним вітром з півночі... Старається брат горішняк, морський козацький вітер. За дві доби доносить чайки аж до Босфору!.. Як-то їм поведеться в Порті?..

Прислухався і знову крикнув:

— О-го-го-го! Я тут, Миколо, братику!

Якщо живий, почує. От тільки вітер. Стих би хоч на хвилину...

Втрачав надію здібатися із побратимом у цій пустелі, і чим надії лишалось менше, тим дужче йому не хотілося отак безславно гинути на самому початку дороги, що нею прагне вивести Україну з неволі Тарас Трясило. Хоча б красчком ока, хоча б на мить поглянути на те велике чудо, на той народ щасливий, який зірве кайдани з рук і душі. О господи! Чекає стільки, битися за кожен вільний подих і так умерти нагло, коли і руки твої, і серце потрібні волі, коли вона, жадана, — як та зоря на обрії!..

Не міг збагнути: плакав чи то вода солоні щемила очі. Підтягся вище й гукнув у чорну темінь, немов не він ішов на поміч, а прагнув сам рятунку з рук побратима:

— Я тут! Я тут, Миколо!..

— Чого кричиш? — почувся поруч хрипкий Миколин голос.

Непран подумав, що він втрачає розум. Став прислухатися до шуму й болю у голові, до тих думок, які почнуть зринати в мозку поза його бажанням.

— Це ти, Непране? — таки почув небавом. Розплющив очі й за два шаблі від себе побачив голову, що часто й важко хекала.

— Миколо?!

— Ну?

Не тямлячи себе од радості, Непран поповз до побратима, обняв, притис до себе:

— Братику, вилазь мерщій до мене! Де ти так довго був?

— Наздоганяв твою галеру.

— Ти чув мене?

— Авжеж.

— Чому ж ні разу не одізвався?

— Та з переляку геть відібрало голос. Кричу, кричу, але не крикну...
Непран поміг товаришеві вибратися на свій благодійний пліт й відчув, як сам занурюється в воду.

— Двох не тримає, — сказав печально Бодня і вже хотів сповзти назад, але Непран не дав:

— Лежи, лежи. Я злізу. Перепочинь хоч трохи...

— Ого, як зручно, — сказав невдовзі Бодня. — Ти гарно впав, з драбиною!

— Не так, як дехто. Бовтнувся, мов жабеня.

— Ова, — сказав сердито Бодня. — Ти й тут кепкуєш з мене? Дурний, що плив до тебе... Кричить на гвалт. Ну, думаю, погані справи в нього — якщо не встигну, втопиться... Далеко тут до берега?

— Ми серед моря.

— Справді? — спитав нескоро Бодня. — А чайки нас шукатимуть?

— Навряд. Велика буря, ніч... Та й чутка уже пішла з Очакова. Спішити мусять, аби прийти нежданими...

— То що ж нам тут, вмирати?

— Умерти завжди встигнемо...

Микола стих, прибитий безвихіддю.

— Це через тебе та твій язик я опинився в Січі, а потім тут! — сердито мовив згодом.

— Через дівочі очі, — вточив Непран.

— Її не визволимо й самі загинемо в оцій страшній воді...
Я ж говорив: ходімо в Кафу.

— Вона була не в Кафі.

— Ти звідки знаєш?

— Знаю. Гарем-кіяй¹ розказував. Посадовили її разом з іншими бранками на галеру та й повезли в Стамбул, самому.

— В гарем султанський?!

— Догадливий. Неначе в око вистрелив.

— Коли?

— Не встиг сказати. Вбила його стріла татарська.

— О господи! — зітхнув Микола. — То, може, зараз Уляна теж на морі, десь зовсім поряд?..

Не запримітили, як почало стихати. Коли збагнули, що вже немає вітру, зраділи і засмутилися. Зраділи тиші, спокою й теплу, якого їм уже давно жадалося, а засмутилися тим, що їхній «човен» зависне в цій пустелі, що чайки йтимуть гірше й, не приведи господь, не випередять чутки про них у Порті.

Вгамовувалися і чорні гори-хвилі. Вони ставали лагіднішими, не стугоніли, а перекочувалися з ласкавим, тихим шелестом, немов загойдували і перепрошували за ту нічну нестямність, з якою кидалися на байдаки.

На сході вже світало. Великі сірі хмари звільняли місце сонцю, повзли кудись на південь, радуючи сухі Понтійські гори й увесь південний берег, де влітку хмара — щастя, а дощ — небесна ласка...

Микола змерз, посинів і, лежачи на рятівній драбині, дивився журно в далеч, яка втопала в мареві уже за сотню сажнів. Петро також стомився і через силу стримував бажання вилізти на цю єдину, хоча й хитаву, твердь. Не гомоніли. Думали, гадали, що їм готує день, який уже народжувався. Пошле полон, надію, смерть? Чи, може, лишить байдуже на волю ночі?..

— Чуєш, у мене, мабуть, гарячка, — тривожно мовив Бодня.

— А що з тобою, трусить? — спитав Непран.

— Ні... Бачу в небі щоглу...

— Таке буває. Хто довго думає про щось жадане, воно йому й ввижається.

Важкі, мов ядра, чоботи тягли на дно. Піднявши ліву ногу, хотів стягнути цю непотрібну розкіш, і раптом сам побачив... щогли! Вони стояли в мареві, що покривало море на захід сонця. Не рухаючись, не розпустивши туї вітрила.

— Миколо, справді!

— Хворий?

— Та ні, галера, щогли!

Микола кинувся і чимось брязнув.

— Шабля? — спитав Непран з надією. — У тебе шабля, братику?

— А то ж яка холера, — пробурмотів, не в змозі хоча б на мить одвести погляд від дива в морі. — Через неї ж ледь не втопився...

— Та їй ціни немає! — гукнув Непран. У нього вже промайнула відчайдушна думка. — Ота галера — або порожня, вичищена недавно нашим братом, або ж здолала бурю і всі на ній послули...

— Коли б не третє щось, — охолодив Микола. — Може, вони стоять у засідці, чекають наших чайок...

— Ось зараз ми побачимо, — сказав Непран, стягаючи набряклий чобіт. — Сповзай мерщій у воду!

Тримаючись з обох боків драбини й ховаючи за нею голови, вони поволі рушили до галери. Де й узялася сила!

— Там, мабуть, є що пити й покласти в рот... — уголос мріяв Бодня. — Не знаєш, скільки на ній песиголовців?

— Півсотні буде, певно...

Микола свиснув.

Усе виразніше чорніли щогли з підв'язаними до рей вітрилами. Небавом стало видно корму та ніс галери, гармати, весла. І яничарів, які снували судном, наводячи порядок після бурі.

— Їх достобіса! — тривожно мовив Бодня.

— Впораємося. Нам тільки б нишком-тишком прокрастися вниз, до невольників, — сказав Непран. — Дай шаблю! Я лізу

перший. А ти пильнуй драбину, аби не стукнула об борт, припни її і гайда за мною. Зніми і викинь піхви...

Зайшли від носа, де не видно було нікого з турків, а тьмяно блищав ланцюг, що круто йшов у воду. Непран взяв шаблю в зуби й поліз по ньому вгору. Одного прагнув — стати на жадану твердь судна, а вже тоді ніяка сила не скине його у море. З одягу лилась вода, і цей зрадливий булькіт був для Непрана зараз найнебезпечнішим і найстрашнішим ворогом. Мерщій! Вперед, вперед! Ще трохи, трошки... Хапається за борт, підтягується, перекиляється через мальований, розкішний поручень і... застигає. На палубі з десяток турків. Троє лагодять подертий парус, двоє неквапно кріплять линви й мотузяні драбини, які ведуть до рей. Біля корми куняє худий високий вартовий. А поряд сплять ще четверо, а може, й більше...

Вибравши безпечну мить, Непран безшумно впав через поручень і заховався за бочками, яких стояло тут кілька штук.

Невдовзі з-за борту визирнув намоклий Боднин оселедець. Зачекавши, поки Бодня його помітить, Непран приклав до рота пальця і поманив до себе побратима. Бодня перевалився достатньо спиртно як для такого велетня і, важко дихаючи, підповз до бочок.

— Дістатись треба отих дверей, — прошепотів Петро Миколі, вказуючи на люк у палубі. — Там — сходи вниз...

— Коли б нам ще одну шаблю!.. — зітхнув печально Бодня.

— Тс-с! — зупинив його Непран, помітивши, що яничари, які вже впоралися із мотузяною драбиною, неквапно йдуть до бочок. Підвівся, став навпочіпки, аби зручніше було кинутися в нерівний бій, і стис міцніше шаблю.

— Я відтягну їх на лівий борт, а ти біжи вздовж правого до люка, — звелів Миколі різко. — Будь обережний — внизу повинен бути ключник або сторожа. Добудь ключі...

Тим часом яничари підступили до однієї з бочок, перекинули її на бік і покотили.

Побратими перезирнулися. Непран оглянув бочки, знайшов по-

рожню, потихеньку поклав на бік її і вліз всередину. Бочка була коротка, і щоб сховати голову, скрутився бубликом.

— Підштовхни, — мовив Миколі пошепки. — А сам чекай, аж поки ми з невольниками не вдаримо на яничарів...

Бочка поволі покотилася до люка. Непран уперся коліньми й руками в клепки, напружив м'язи й ніби з'єднався, злився з деревом. Світ пішов обертом — від руху бочки й від радості, що вигадав такий дотепний спосіб дістатись люка. Десь капуданазі* галерному й за вухом не свербить. Довкола небо й море — а гості в хату!.. Раптом відчув, що бочка стихла, гойднулася сюди-туди і рушила в зворотний бік. Небавом спинилася знову, трохи пройшла вперед і... загойдалася — якраз навпроти тих яничарів, що клопоталися біля вітрила. Один із них щось буркнув, ступив до бочки й притис її до борту.

Непран прикип, не дихав. Коли дбайливий турок пішов назад до щогли, він обережно спробував надати руху бочці. Проте із цього нічого не вийшло. Тільки досяг одного — бочка так повернулася, що стало видно Бодню. Було ще темнувато, і через те не міг подати знак побратимові. Та ще, немов на зло, вернулося двоє яничарів, що брали першу бочку й ледь не натрапили на них з Миколою. Непран зіщулився, щоб легше було схопитися й побігти на поміч Бодні, якщо ці двоє пройдуть на ніс галери.

— Візьмемо цю? — спитав один, спинившись біля Непрана.

— Нехай полежить, — протяг байдуже другий. — Спочатку ті, на носі...

Вони пішли поволі, взяли за бочку, біля якої уляк Микола. Непран уже виліз наполовину, готовий вдарити на яничарів ззаду, коли один із них нараз об щось спіткнувся і вилаявся. Нагнувшись, підняв грубеньку рею. Другий одразу ж взявся за інший край. Натужилися і завдали її собі на плечі.

Непран зітхнув полегшено й знову сховався в бочку. І тут побачив, як навздогін двом яничарам з реєю пішов поспішно

* Капітанові.

третій — в якійсь химерній чалмі і без сорочки... Господи, та це ж Микола! Бочку, в якій сидів Непран, повернули і покотили рішучі, дужі руки. Спинили якраз навпроти люка, й Непран, як білка, шаснув у темний отвір. Бодня пірнув услід. Притихли і роздивилися. На сходах, які вели донизу, куняв дебелий ключник.

Непран жестом звелів Миколі лишитися на всяк випадок біля дверей, а сам підкрався до яничара й, затисши йому рукою рота, послав до пекла. Забрав ключі та ятаган і спустився у темний низький трюм, де спали, скоцюрбившись біля важучих весел, худі, страшні невольники. Ледве здолавши давкий клубок, що підступив до горла, торкнув рукою крайнього й прошепотів:

— Я — запорожець. Тихо... Бери ключі, повідмикай і побуди найперше тих, хто нюхав порох...

Бідаха схлипнув і запитав, відмикаючи свої кайдани:

— Я вже не сплю? Ти справжній, справжній?!

— Буди мерщій. Та не бряжчить залізом...

Невольники не вірили своїм очам. Брудні, зарослі, виснажені, вони намагалися хоч пальцем торкнутися запорожця, що ніби впав із неба на їхню долю й визволення. А той плечистий велетень, якому Непран віддав Миколину козацьку шаблю, схопив її, немовби волю, й поцілував.

— Йдіть до дверей,— сказав йому Непран.— Там побратим мій Бодня... Глядіть, без мене не починайте бою.

Ті, що звільнялися, брали до рук ключі й допомагали іншим. Незабаром кайдани та ланцюги, якими невольники були прикуті до лав і весел, лежали долі. Непран порадив узяти замість зброї це замашне страхіття й звелів усім збиратися на сходах, які ведуть на палубу.

На палубі тим часом сталося непередбачене. Із надбудови виїшов сам капудан-ага, потягся смачно й гаркнув:

— Який собака лишив тут бочку?!

Підбіг, штурхнув ногою і, вгледівши у дверях Бодню, так дав йому у зуби, що аж «чалма» злетіла в того із голови. Недовго думавши, Микола згріб агу за груди, підняв його над го-

ловою й, зробивши кілька кроків, жбурнув за борт. Крик, повний жаху й відчаю, стелув галеру. Почулася різка команда, тупіт десятків ніг.

Коли Непран на чолі гурту веслярів вибіг на палубу, Микола бився шматком весла із яничарами, що обступили його, мов вовка лихі хорти.

— Тримайся, Бодне! — крикнув Непран, вриваючись у щільний гурт.

Заблискала нещадна криця шабель, злетіли й впали на яничарські голови важкі кайдани.

Галера завирувала людом. З усіх усюд вискакували одягнені і напівголі яничари. Сипнули густо постріли, зітнулися люто шаблі.

Невольники хапали зброю вбитих і люто кидалися у саме пекло бою, не помічаючи ні ран, ні смерті друзів, що падали з свинцем у грудях на вогку палубу.

Відбиваючи густі удари турків, що сипалися з усіх сторін, Непран пробився до побратима й подав йому добутий у січі ятаган.

Тим часом із надбудови виїшов поважний турок з мушкетами в обох руках.

— Мурад-паша!

Яничари, немов стіна, прикрили свого найстаршого.

Окинувши холодним зором січу, Мурад-паша підніс мушкет, прицілився й натис курок.

Микола скрикнув, лапнув рукою голову, де замість коханого, в дніпрових водах купаного оселедця лишилося три волосини!

Мурад-паша знову прицілився. Але в повітрі просвистів жмут ланцюга і вибив йому з рук зброю.

Бодня, як лев, метнувся до паші. За ним Непран, отой плечистий велетень, що цілував, як рідну матір, шаблю, і вся страшна ватага недавніх бранців.

Яничари падали один за одним. В полон не брали, та й не здавалися. Життя чи смерть! І смерть була на цей раз прихильніша

до розбишак у фесках та тюрбанах, які війну й грабунок зробили метою свого життя.

Останніми схрестили шаблі Мурад-паша та Бодня. На носі каторги було затісно, й допомогти Миколі ніхто не міг. Щоправда, один із невольників тримав мушкет напоготові й чекав слушної миті.

Герць був запеклий. Стежачи за блиском шабель, Непран позиркував на козака з мушкетом: неначе він його десь бачив, десь зустрічав раніше...

— Ах ти ж люципер, бовдур царя небесного! — цідив крізь зуби Бодня, заганяючи Мурад-пашу в куток. — Ось я навчу тебе стріляти... Ти б краще, сучий сину, поцілив мені у голову, аніж вчинити таку ганьбу!.. Як я тепер з'явлюся на Запоріжжі, в Січі?

— Казаклар-шайтан, фодул-гяур!* — огризався й собі паша.

— Кінчай, Миколо! Або відходь, виманюй його сюди! — гукнув Непран. Його тривожило те, що поблизу могли десь бути інші турецькі судна.

— Зараз, — озвався Бодня. — Зараз...

Зробив несправжній випад, паша клюнув на нього і вмить лишився без голови.

— Ну й козарлюга!

— Сокіл!

— Немовби сам Трясило! — захоплювалися героєм бою недавні бранці.

А він жбурнув ятаган, присів на сходинку і, тяжко кривлячись, мацав тім'я.

— Не побивайся, синку, — сказав старий з мушкетом. — Добре, що голова лишилась ціла, а оселедець виросте...

Микола звів на нього очі: це був Омелько Сірик, Улянин батько!

— Ви чи не ви?! — спитав Микола, вражений такою зустріччю.

* Козацький чорт, невірний гордець (тур.).

— Я, я, Миколо, — обняв весляр звияжця.

— А де Уляна? — кинувся Непран до Сірика.

— Не знаю. Чув, що везли якихось дівчат на галерах, з якими разом ми вийшли з Очакова...

— Де ж ті галери нині?

— Розкидала по морю буря...

— Куди ж ви йшли?

— У Царгород.

Тепер Непран був певен, що то про ці галери казав гаремкіяй. Там його Уляна! Кортіло сказати Сірикові, але боявся. Нехай собі. Навіщо роздмухувати надію, щоб потім знов згасала?

Він не сказав нічого. Оглянув пильно море і запропонував обрати отамана, щоб товариству давав потрібний лад. Не вікувати ж їм тут.

Бодня одразу викрикнув його ім'я, старий гармаш підтримав, і вся громада вигукнула:

— Тебе, Непране, хочемо! Будь нам за батька рідного! Веди нас на чисті води, на ясні зорі! На Україну!

Непран подякував за честь, як вимагав того козацький звичай, але відмовився плити назад, на північ.

— У море нас послав Тарас Трясило, — сказав рішуче. — Три сотні чайок нині летять на вражу Порту! То як же ми повернемо з дороги слави й честі?

— Веди в Стамбул! До чайок!

Розправили худі, аж чорні, плечі — відчули силу, право самим вирішувати своє прийдешнє: тікати швидше звідси чи спершу глянути в залиті жахом очі столиці Порти, а вже тоді вернутися на рідну землю, де вже й не страшно вмерти.

Найперше Непран звелів прибрати ворожі трупи. Помолоділа й повеселіла братія взялась охоче виконувати його наказ. Але спинив пониклий, скорбний Сірик. Немов пророк, худий і сивий, в рам'ї, ходив він од яничара до яничара, перевертав обличчям догори і довго вдивлявся в кожного. Громада мовчки стежила за цим химерним дійством, а далі хтось не витримав і запитав:

— Кого шукаєш, Сірику?

Старий не зразу мовив:

— Синка колись взяли татари... Це ж наша плоть і кров...

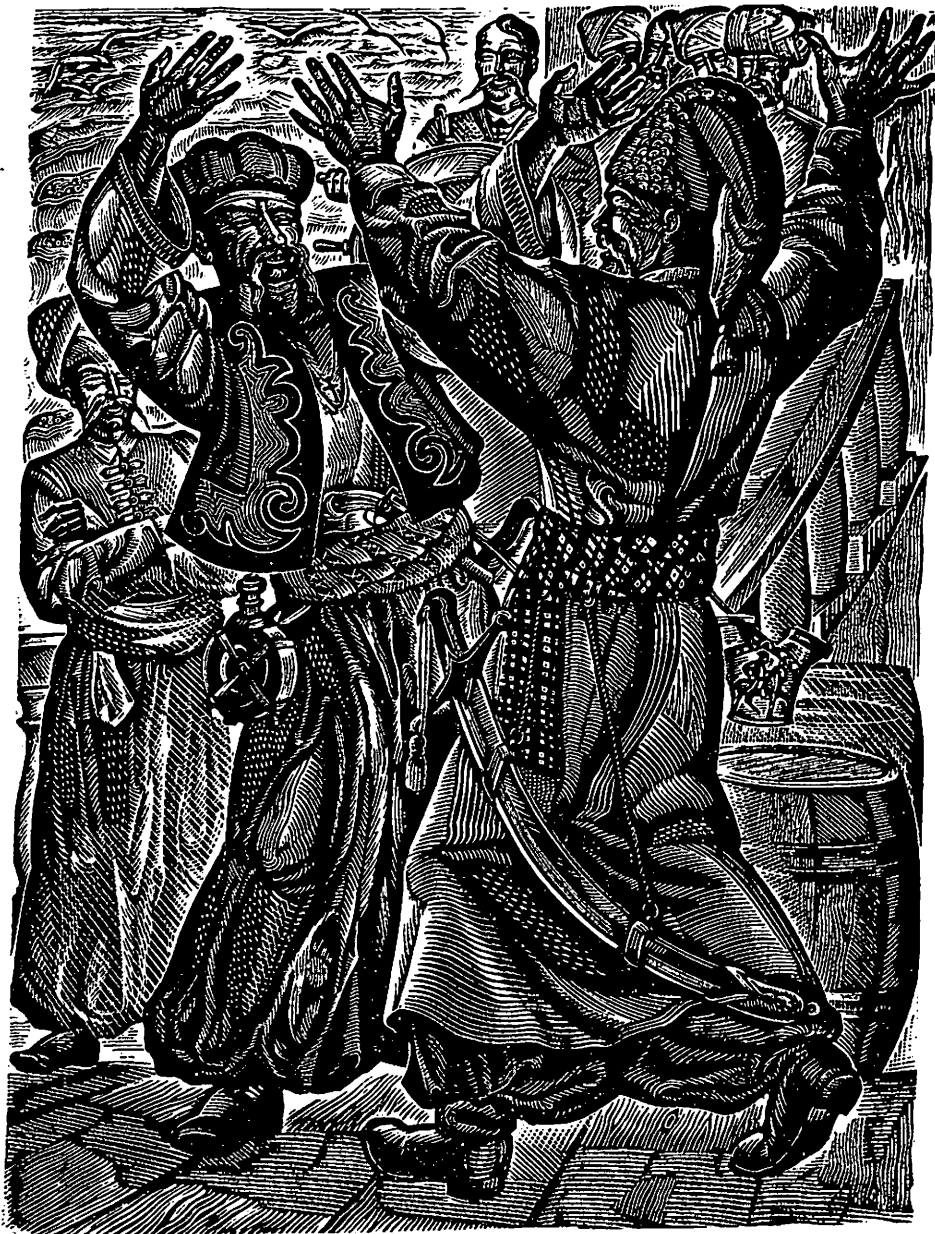
Слова ті збурили Непранові душу. Пекельна вигадка кривавих лютих деспотів! Не підставляючи своїх голів, душити підкорений мечем народ його ж руками, створювати нещадне кодро вироdkів, безбатченків, готових усе змести з лиця землі. Хто любить край свій, неньку, той може мати жалість і до чужого краю, і до чужої матері, а ці раби безродні не знають мук сумління... І все ж тремти, Туреччино,— вони колись повернуть свою злобу і ятагани, вимиті у рідній крові, супроти тебе!

Сірик передивився всіх яничарів і не знайшов того, кого найдужче боявся тут знайти.

Прибрали швидко, вимили залиту кров'ю палубу. Потому всі вдяглися в турецький одяг і поголилися, лишивши довгі вуса та оселедці. Поснідали і підняли вітрила.

На щастя, з'явився знов горішняк-друзяка, і не було потреби сідати ще раз за остогидлі важучі весла.

Той день був днем оновлення. Непран та Бодня, вирвавшись із рук морської смерті й переступивши через гарячу сутичку із яничарами, так почувались, мов народилися сьогодні вдруге і почали нове життя. Недавні каторжні, позбувшись весел, лав та ланцюгів, тинялися по всій галері як неприкаяні, розповідали свої пригоди, мріяли про світлий час повернення на Україну. Що то були за мрії! Прості, людські, звичайні, але такі жадані, такі палкі й такі несхибні, які бувають лише в людей, що добре знають ціну своїй вітчизні, своїй землі, своєму роду-племені.

Схвильований, стояв Непран біля керма галери і вів її на південь. Спочатку він боявся, що не збагне, не впорається, але невдовзі переконався, що не таке й мудряще діло водити ці громіздки судна. Та ще при вітрові, що дме туди, куди якраз і треба. До вечора Непран настільки звикся, що не страшився й ночі, хоч небо знов нахмарилося і морем бігли баранці.

Сонце уже звернуло з полудня і все нижче й нижче скочувалося до голубого пруга. Розчервонівшись за довгий день роботи, воно жадало спокою і прохолоди... Немов Микола, який розлігся на килимах Мурад-паші й хропе на всю галеру...

Петро всміхається, пригадуючи, як постраждав од кулі побратим і як весь день він мацав рану й скрушався тим, що став на лихо гирявий, мов бусурман.

Галера лине прудко. Проте Непранові того замало. Аби

догнати швидше чайки, йому давно кортить послати хлопців униз, на весла, допомогти вітрилам, але не має сили вернути в пекло визволених, потьмарити велике їхнє свято. Хто-хто, а він їх розуміє!

Прийшов Улянин батько і в котрий раз почав розказувати, як захопили їх буджаки в неволю:

— Прокинувся і чую — крики, тупіт. Я скочив з полика та до вікна: ой леле! Татари! «Доню! — кричу Уляні.— Горе!» Вона зіскочила в одній сорочці з ліжка та до пістоля. Господи, тікати треба, а не на прю ставати! Я навперейми: «Дочко...» «Пустіть,— кричить.— Застрелюся, а не піду в неволю!» Аж тут татари — в хату. Схопили нас, зв'язали руки й вивели. Дивлюся: клуна уже горить, під яблунею нема нікого... «Боже, невже побили хлопців!?»

— А ми, як стало сіріти, поїхали попасти коней в балці... — сказав Непран й одвів на море очі... Як сліпить сонце! Мудро, що козаки, коли беруть галери, завжди заходять звідти, де світить сонце... Що то?! Прикрив рукою очі й побачив кілька суден, що йшли від сонця навпереріз галері. Свої чи турки?

— Батьку,— тривожно мовив Сірикові.— Мерщій будіть Миколу і всіх, хто спить. До зброї! У морі якісь човни.

Тривога розбурхала і тих, хто бачив сни, і тих, хто просто марив. На обрії човнів було немало, вони ж — самі. Турецький одяг та прапори на щоглах — то все лише півділа. А як підійдуть близько, та заговорять, та в гості вваляться...

— Що тут таке? — спитав Микола. Він натягнув на голову чалму Мурад-паші і був такий кумедний, що стриматися Петрові не стало сили.

— Мерхаба *, пане Бодне! — вклонився він.

— Іди ти к бісу,— буркнув той невдоволено.— Чого підняв тривогу?

Петро вказав на обрій, куди сідало сонце.

Микола приклав дашком долоню і, мружачись, став вдивля-

* Турецьке вітання.

тися у надвечірнє золото, що заливало море.

— Турецькі?

Непран знизав плечима.

— Для Хмеля — мало чайок. Тут десять штук, а в нього — ти ж знаєш сам...

— Відбилися, може, в бурю...

— Тоді чому вони біжать на схід, а не на південь, куди пішов Хмельницький?

— Мо, заблукали. Чи з глузду з'їхали.

— Від цього нам не легше,— сказав Непран і поступився місцем біля стерна.— Подерж оцю химерію, а я найду собі заміну.

Як тільки він зійшов униз, на палубу, його взяли в облогу «турки», схвильовані і не на жарт стривожені.

— То бусурмани?

— Куди ж нам нині дітися?

— Тікати!

— Приймати бій!

— Загинемо...

Непран підніс правицю:

— Хіба ви твердо знаєте, що то козацькі чайки, що хочете вступити з ними в бій?

Переглядалися, здивовані цим запитанням.

— Якби ж то чайки... — промовив хтось нарешті.

— Чого б ми з ними билися? — додав похмуро велетень, убраний в тісний, короткий одяг.— То, Петре, мабуть, турки...

— Хвала аллаху! — сказав Непран і склав на грудях руки.— Яке ж у тому диво, що в морі стрінуться турецька каторга й турецькі каїки?* Просалютуємо і розійдемося.

— Хіба ж ми турки?

— А то ж яка личина? — спитав Непран.— Поглянь-но сам на себе.— І засміявся.

— Це — турченя, що вирросло із рукавів!

* Човни (тур.).

— Зумієш вести каторгу? — спитав Петро у велетня.

— Авжеж. Колись доводилося...

— То йди до стерна. А ми вже тут подбаємо, аби було чим стріти охдчих зайти до нас у гості.

Непран знайшов усіх, хто знав гарматну справу, за старшого поставив Сірика й звелів набить гармати й приготувати запас свинцю та пороху. Розставив інших козаків, визначив, кому з якого боку судна не допускати турків, якщо вони розкусять, що це чужі, й візьмуть галеру на абордаж. Потому став під щоглою біля вітрила й вп'явся поглядом у каїки, що мчали напереріз галері.

Заходив теплий вечір, пропахлий морем, сонцем... Ще б трохи і наздогнали б свої човни, з якими їм не страшний ніякий ворог. Десь недалеко була й Уляна... Бог свідок, як не хотілося іти на смерть Непранові цього ясного вечора! Засмутилися й інші. Їх теж, напевно, мучили гіркі думки. Так, мов у казці, визволилися, дістали зброю, одяг і, головне, надію побачити невдовзі рідний край, дітей, дружин... Воістину, потрапити в неволю легше, аніж із неї вирватися!.. Ну що ж, коли судилось їм не вернутися на ясні зорі та на дніпрові води, то ляжуть тут, на галері, але ні-защо не віддадуться в рабство. Вже скуштували, досить!

Нараз не стало сонця. Натомість там, на обрії, знялись вітрила, зблиснули рожево-білим птахом і почали зближатися. Ішли ключем, як гуси у синім морі неба. На тлі заграви заходу ці білопінні крила вбирали очі, вабили... Щось стрепенулося в Непрана в грудях і розлилося по всьому тілі щемом. Йому хотілося співати, взявши кобзу, й не думати про те, що буде завтра чи за годину, коли зійдуться шляхи галери й отих вітрил. Десь у душі зривалась дивна музика і, ніби хвилі в морі, котилася кудись у невість...

— То запорізькі чайки! — промовив хтось невпевнено.

Його підтримали:

— Вони, вони!

— От хрест святий, то наші!

— Та хай мені весь оселедець вилізує!.. — почав було Микола й не доказав, згадавши, що вже нема чому вилазити.

Непран мовчав. Він бачив теж, що чайки, але не міг повірити в таке неждане щастя, такій ласкавій долі. Та ще його тривожило, чого так мало чайок і чом вони з'явилися не попереду, де Босфор, а збоку, від Созопола й Варни...

Вітрильники вже йшли навскіс, під гострим кутом до курсу каторги. Було виразно видно, як то злітають, то падають на воду дружні весла. На носі чайок (що то вони, вже на галері не сумнівався, мабуть, ніхто) чорніли легкі гармати... Видовисько чудове! По неокраїх багрово-чорно-білих хвилях летіло десять байдаків з наповненими горішняком вітрилами... Напевно, хтось колись побачив отак козацькі чайки збоку і в захопленні назвав їх уперше таким ім'ям. Не скажеш краще — чайки... Швидкі, нестримні, вільні...

— Дивись, дивись, отамане! — гукнули радо й лячно.

Обігнавши на півверсти галеру, човни взяли на схід і, повернувши, пішли назустріч.

— Яка краса! — зітхнув щасливо Сірик. — Отак і я колись літав із батьком Сагайдачним.

— А добре йдуть, їй-богу, добре!

— Славно!

— Тож марно тремтять у турків жижки, коли побачать чайки.

— Тут затремтять...

— Вже оселедці видно!

— А глянь-но краще, чи поміж них нема Миколиного? — спитав якийсь дотепник.

— Помовч, бо!.. — гаркнув Бодня.

— Уже гноти запалюють, — протяжно мовив Сірик. — Стріляти, певно, будуть.

— А що ви, діду, думали. Вони як стрельнуть, то туркам зуб на зуб не втрапить! Ви знаєте, як козаки стріляють?!

— Та ну? — всміхнувся Сірик. — А я й не знав.

— Так знатимете.

— Коли б ти, парубче, лічив весь вечір зорі, то не злічив би стільки, скільки разів моя гармата кидала свинцем у груди ворогові, — сказав старий поважно. — Дивіться — палять, палять! Ви що, здуріли, хлопці?! — гукнув до чайок.

— Падай! — звелів Непран.

Одразу ж блиснуло і над галерою прошелестіло важке ядро й упало в море. Тоді долинув звук.

— Тю-тю! — озвався Бодня, підводячись, і погрозив своїм дебелим кулаком. — Куди ж ти смалиш, бовдуре!

Вергнули полум'ям усі гармати чайок, і ядра знову врізалися у воду геть за каторгою.

— Ну хто ж так б'є? — й собі підвівся Сірик. — Ти цілься, цілься краще!

Бабахнув постріл — мимо. Ядро прорвало парус і теж пішло у воду.

Старий гармаш не витримав. Добув вогню, роздмухав швидко гнота.

— А відійдіть-но, хлопці, я покажу їм, сучим дітям, як козаки стріляють!

Непран не встиг спинити. Сірик прицілився, сунув у порох гнота й ступив набік.

Галера охнула — ядро влучило у щоглу чайки й зрізало, немов ножем, верхівку!

Непран рвонув чалму і замахав над головою нею:

— Свої! Свої!

— Здаємося! — додав Микола.

— Хіба ж устоїш проти таких стрільців!

На чайках, мабуть, таки помітили, що яничари якісь химерні — чубаті, з вусами, — і перестали переводити даремно порох. Наблизившись, взяли в півколо каторгу.

— Гей, люди, хто ви? — крикнули з тієї чайки, з якої Сірик майстерно зрізав щоглу.

— Невольники та запорожці!

— Між вами є Омелько Сірик?

— Є! Є!

І тут Непран у козакові, що розмовляв із ними, впізнав Щирицю. Відтак впізнав і чайку.

— Хлопці! Ого-го-го! Це ми, це ми! Непран та Бодня!

Байдак одразу вибухнув могутнім звуком радості.

Вернулися! Вважай із того світу прийшли на рідну чайку, якої вже, щиро кажучи, не сподівались уздріти знову, коли гойдалися на чорних хвилях бурі.

Човен став наближатися. Коли торкнувся каторги, Щириця змілим рухом метнув на неї гак мотузяної драбини й поліз, забувши сховати шаблю в піхви. Його підтримав Сірик, і два діди, обнявшись, поцілувалися, як личить, тричі навхрест.

— А я впізнав одразу, — сказав Щириця радо. — Коли скосило щоглу, я крикнув: «Це Омелько!»

Гармаш сміявся й плакав, не годен щось промовити. Хіба він міг повірити біля чужих важучих весел, що вирветься із ланцюгів, повернеться до товариства й зустріне стільки рідних йому людей і серед них Щирицю, з яким вони не раз були у січах на суходолі та на воді.

Запорожці тим часом брали каторгу на абордаж. Вітання, сміх, обійми.

— Взяв не одну галеру, але такої ще не доводилося, — обнімаючи Непрана й Бодню, басив щасливий Орендаренко. — За вас Богдан мене заледве не кинув теж у море. А це послав шукати. Й добыть галеру...

— Нащо? — спитав Непран.

— Вони щось там надумали. Для чогось їм потрібна.

— Ну от і взяв!

— Це — ваша.

— Ет, ми свої, помиримся. Вважай, отамане, що ти навмисне лишив у морі нас, аби добути каторгу.

— Та я ж не знав, що Хмелю!..

— Ну, міг же ти вгадати його бажання.

— Між запорожців немає таких угадків.

— І слава богу,— сказав Щириця, що підійшов до них із Сіриком.

— Чого це ви так кепсько цілили? — примружився старий гармаш.

— Боялися завдати шкоди каторзі,— сказав Щириця.— Її нам треба цілу... Хто тут у вас за старшого?

— Ну, я!

— Звели, Непране, щоб не викидали турецького одягу. Він знадобиться цієї ночі...

— Ви не стрічали двох галер, таких, як ця? — спитав Щирицю Сірик.— На них були дівчата... І серед них, напевно, моя дочка...

— Не бачили,— зітхнув Щириця.— Коли б зустріли, то знали б, що робити.

Галера йшла, неначе качка з виводком. Уже лягали сутінки. А що все небо вкрилося габою хмар, то раз у раз доводилося присвічувати і поглядати на компас, аби не втрапити до дідька в зуби.

— Де наші всі? — спитав Непран в Орендаренка.

— Тут близько, верст двадцять-тридцять. Чекають нас... І вас.

— Босфор далеко?

— Хтозна. Бувалі кажуть — поруч. Мо, затемна пройдемо.

— Не можна вдень — пошарпають. Та й у Стамбулі так зустрінуть, що будеш довго чухатися,— сказав Непран.— Два роки тому ми злегковажили, то нас труснули добре.

— Хмельницький знає діло. За нього я спокійний...

Регіт потряс галеру. І стало тихо-тихо. Лиш жебонів Щирицин голос.

— Вже щось старий розкаже. Ходімо й ми послухаємо?

Орендаренко махнув рукою.

— Він вже мені сидить у печінках із тими брехнями. Аби тільки почав базікати, так козаки розвісять вуха й забудуть геть про весла.

Коли отамани прийшли на ніс, де збилися ледве не всі, хто був на каторзі, Щириця якраз почав розповідати про сотворіння світу. Він говорив неквапно, повагом, наслідуючи, але не дражнячи, попа, який з амвону проказує своє казання.

— Було це дуже давно, мабуть, за царя Тимка, а може, і ще давніше, ще як і землі не було, а був тільки один рай. Де тепер земля лежить, тоді було пусте місце. І от, щоб затулити те пусте місце, бог сотворив землю. Сотворивши землю, бог разом з нею сотворив запорожців, далі бусурманів та ляхів, щоб було кого бити, потім всякої іншої тварі й нарешті чорта. Не встигла земля і затужавити після сотворіння, ще була зовсім глевка й не впорядкована, а запорожці вже зчепилися з чортом і почали ворогувати. Їх маєтки були суміжні на дніпрових плавнях; чорт захворів на гостець і в плавнях лікувався, а запорожці ловили рибу і посварилися. Чорт доказував, що Луг його, а запорожці, що їхній...

— Непране, вогник блимає!

— То, мабуть, наші чайки,— кинув Щириця байдуже.

— А як галери?

— Чого б їм тут блукати?

— Теж на гостець захворіли,— сказав сердито Орендаренко й звелів своїм: — На чайку, хлопці, швидко!

— Я тут побуду? — спитав Щириця.

— Будьте.

— Вік звікував, а не плавав отак по-панськи,— зітхнув старий.— Єй-ей, кораблик славний. Палити шкода буде. Еге ж, Омельку?

— Краще згорів би він ще в лісі! Спустися вниз, побачиш, як панували ми...

— Е, не кажи, Омельку,— протяг Щириця.— Петре!

— Що, батьку?

— Як ви взяли цю кралю й здолали стільки турків?

— Стерно у них зламалося. Та й спали...

— Щастить тобі! А я, мабуть, уже сто літ воюю, а ще ні

разу не бачив турка сплячим. Хіба що вічним сном... Брешу, брешу! Колись у Варні...

Непран не слухав далі. Піднявшись на найвище місце на чердаку, вдивлявся пильно в темряву, де то спалахував, то гас далекий вогник. Чайки ледь-ледь угадувалися в нічній імлі. Попутний вітер то притихав, то бурхав у білий шум вітрил. Здрігались щогли, палуба й уся галера.

— Куди, Непране, правити? — спитав керманіч. — На той вогонь?

— На нього.

— Чого він, у лиха, блимає?

— Котрась із чайок спереду, між ним і нами.

— Може...

Прийшов Микола.

— Що там? Свої чи...

— Ат, все одно, — сказав Непран розважно. — Свої — підемо далі, а ні — візьмемо, пустимо до риб на дно й також підемо далі. Тепер нас сила!

Вогник почав невпинно ближчати, немов поплив назустріч.

— Скажи, Миколо, Сірикові, щоб гармаші, на всяк випадок, стали біля гармат і добули вогню, — сказав Непран. — І — ні шелесь!

Микола зник. Замок Щириця. Лише плескалась хвиля та вітер бив вітрилами...

Попереду почувся гомін, стукіт чогось важкого. Вогонь погас. І з темряви долинув голос:

— Петре, йди в перший ряд, до Хмеля!

Непран дихнув полегшено і сів на вогку лаву. Нараз відчув утому. Все тіло, змучене за ніч і день, водало сну, спочинку. Протерши очі, бачив, як пропливають обабіч чорні щогли, розходячись і даючи дорогу каторзі. То тут, то там його гукали друзі, поздоровляли...

— Ич, харцизяки, раді!.. — прошепотів уже вві сні.

Прокинувся, коли його поторсав хтось за плече. Схопився і запитав, відчувши, що не тремтить галера й не лопотять вітрила:

— Чого спинилися?

— Ти що, оглух? — прогук Микола поряд. — Нас із тобою кличе Хмельницький!

Непран зиркнув на небо — подекуди виднілись зорі. А там, гляди, ще й місяць зійде...

— Погане діло, — цмокнув.

— Хіба ми що робили не так як слід?

— Бог Саваоф. Нам нині потрібна темрява, а він лампади світить!

— Тьху! Я вже був злякався, що нам за щось перепаде від Хмеля.

Богдан зустрів Петра й Миколу радо. Поцілував обох, як рідних, і, посадивши, бо море таки гоїдало добре, заговорив:

— Ну, молодці! Герої! Я ледь не плакав з горя, коли почув, що ви лишилися у тому пеклі вдвох. Ось що таке козацька дружба! Коли б усі ми, весь наш народ, отак уміли дружити й важити своїм життям заради друга, то не осилив би ніхто на світі край наш!

Замок, задумався і запитав:

— Це правда, що ви удвох взяли галеру?

— Допомогли невольники, — відповів Непран.

— Яка була на ній команда?

— Душ п'ятдесят, а може, й більше...

— Ми не лічили, — додав Микола.

— І був хтось знатний?

— Мурад-паша. Микола його послав до пекла.

— Це добре. А щоб були взяли живим...

— Коли ж він, бісів син, зголив мені чуприну! — схопився Богдан з лави. — Тепер ходи у шапці чи затуляй долонею.

— А ти носи його чалму! — порадив дід Щириця, який був тут як тут.

— До речі, — сказав Богдан, гамуючи у грудях сміх, — турецький одяг маєте?

— Всі як один. Боялися, що турків стрінемо.

— Славно,— потер Хмельницький руки.— Цієї ночі ввійдемо у Босфор і на світанку дамо нюхнуть табаки самій столиці...

— Чхатиме аж до різдва! — озвався знов Щириця.

— Але для того, щоб не дали понюхать нам,— вів далі Хмель,— ми мусимо пройти Босфором тихо й нічим себе не видати.

— Босфор широкий, пройдемо,— сказав Непран.

— А замок Бююкдере? Там вузько, гармат десятків зо два та яничарів сотня, а може, й дві.

— Дозволь добути замок! — устав Непран.

— Але без шуму.

— Шаблями? А як вони почнуть стріляти?

— Потрібно взяти розумом,— сказав Богдан рішуче.— Я дам тобі щонайзавзятіших (вони вже ждуть), а ти одягнеш частину їх, як турків, інших сховась і на галері перший прийдеш до замку й попросиш одкрити браму й впустити тебе, Мурад-пашу, в фортецю, бо вашу каторгу пом'яла буря і ви от-от потонете. Ви пересиділи б собі на березі, але при вас гурт полонянок із України...

— А турок ласий на такі ковбаси! — устряв Щириця.

— Добре,— сказав Непран.— А як вони не впустять?

— Тоді ти лятимешся біля воріт, а козаки тим часом зайдуть з усіх боків й оселять мури — вони там невисокі.

— А як нам бути з гарматами, які візьмемо в замку?

— Легкі — на чайки, важкі — на дно, щоб не ударили по нас, як будемо вертати в море... Глядіть, терплячі будьте й пильні.— Богдан підвівся й кинув комусь у морок: — Бююкдере!

— Бююкдере...— понесли далі й далі, немов луна пішла по чайках.

— Ідіть приймайте товариство, бо вже пора рушати,— сказав Хмельницький. Обняв Непрана, Бодню і відпустив, даючи їм дорогу.

Вже на сусідній чайці Непран згадав про музику. Спинившись, крикнув:

— Діду, чи вберегли мою бандуру?

— Ціла! — озвався Щириця.— Мо, передати?

— Завтра. Бо ще поб'ють у темені... А ви не йдете з нами?

— Мене султан чекає! Просив зайти на каву, так я оце сидю та й думаю, які його вдягнуть сап'янці, щоб не видні були ні п'яти, ні пальці...

— Веселий дід,— промовив Бодня.

— Він, як і я,— волинець. А в нас там кожен другий такий мастак на слово.

— Ова! — зайло Бодню.— В нас у Черкасах...

— Усі такі, як ти? — спитав Непран лукаво.— На кожен жарт виймають шаблю з піхов?

— Хоч ти мені як рідний брат, Непране,— нескоро мовив Бодня,— але якщо ти й далі братимеш мене на клини, то хай мені весь оселедець вилізе!..

— Хіба він ще не виліз? — спитав Непран таким невинним тоном, що в побратима пропав од злості голос. Він буркнув щось і ледь не впав у воду, перечепившись через весло.

Біля галери — неначе в серпні біля млина. Із байдаків, які стояли лавою, на неї лізли козаки.

— Братчики, не перекиньте мені ночовок! — гукнув Петро.

— Непран! Непран!

— Дорогу Мурад-паші!

— Яваш, агур!* — підтримав жарт Петро й поліз на каторгу по хисткій мотузній драбині. На палубі не можна було пройти — набилася така силенна сила люду. Він жартував, але і справді галера могла, не витримавши, піти на дно.

— Драбини геть! — звелів Непран.— Піднять вітрила! Невольники — униз, до весел!

— Вони нам, ті прокляті весла, вже в печінках сидять,— озвався хтось сердито.

— Прошу вас, люди добрі, допоможіть дістатися Бююкдере, бо на самих вітрилах ми не вженемося за байдаками. І ще —

* Тихіше, легше (тур.).

зніміть турецький одяг і покладіть у тій світлиці, де жив Мурад-паша!

— То як же так? Нам без штанів ходити?

— Штани лишіть, а все останнє скиньте! В Стамбулі досить одягу: якщо не ліньки буде, вберетеся в єдаб і золото!..

Галера поволі рушила. Тугі вітрила враз ожили, наповнилися гарячим, дужим трепетом, немовби добрі коні, що вирвалися у чисте поле. А потім вдарили об чорну воду весла, запінилося, завирувало море й понесло грізну помсту до хижих міст імперії, що розпростерла своє зманіжене і випещене тіло на крові й горі чужих земель, чужих народів.

* *
*

Протоку побачив перший Сірик. Десь після півночі угледів він на видноколі дві великі зорі, що миготіли, то пригасаючи, то розгоряючись.

— Босфор, Босфор!

— Де? Де? — захвилювались молодики.

— Он, — показав рукою, — два вовчі ока світяться. То — маяки, фенери, як кажуть турки. Ліворуч — Анадолу, праворуч — Румелі.

— Вони ж бо зовсім поряд! Там не пройти!

— То видається здалеку, між ними більше трьох верст.

— А що горить? Великі свічі?

— Дрова. На вежах палять вогнища.

— Щоб видно було, хто йде в протоку з моря?

— Ні, навпаки. Щоб мореплавці могли знайти протоку в темряві.

— Дотепні, хоч і турки.

— То не вони придумали, — сказав Непран. — Ще стародавні греки на островах у себе ставили такі вогні.

— А звідкіля ти знаєш? — спитав Микола.

— Знаю, бо вчився у Братській школі в Києві.

— Чому ж не став священиком?

— Утік на Січ.

— Даремно, — підколупнув Микола. — Кадив би та причащав...

— Ось причащу Бююкдере, а потім сам Істанбул!

— А ми такі! — похвастав хтось тонким дитячим голосом.

Зірвався сміх.

— Товариство! — гукнув Непран. — Підходимо. Збудити тих, хто спить! «Турки» займають верхню палубу! Всі інші — вниз!

Січовики охоче й швидко виконали його наказ. Притихли. Чувся неквапний плескіт хвиль, свист вітру в снастях і рівномірні удари весел. Гребці гребли щосили, старалися, бо щонайтяжча праця по добрій волі — свято.

Галера вирвалася на добру верству вперед і підбігала до берегів Босфору й до маяків на двох високих кручах одна як перст.

— Праворуч — скеля К'яні, — тихенько мовив Сірик. — Щоб не наскочити...

— Я сто разів проходив мимо неї, — озвався велетень, який і досі стояв біля керма.

Непран хотів спитати, як звать цього невольника, але не встиг: старий гармаш повідав.

— І все ж пильнуй, пильнуй, Манюньо!

— Січовики назвали так? — спитав Непран у велетня.

— А то ж яка личина!

Лишаючи по праву руку скелю, ввійшли в Босфор. На маяках обабіч металось полум'я, й від того темрява ставала ще гущішою. Вгорі — важка суцільна хмара, внизу — вода, а по боках — високі чорні кручі, покриті лісом. Після морського простору вузька чужа протока здавалася страшною пасткою.

Запорожці презиралися, переступали з ноги на ногу, смішні в турецьких строях. Синам степів, безмежжя було незвично й тісно в цьому яру, на цій високій палубі, під цим низьким похмурим небом...

— Коли до бою дійде, скидайте чалми й фески, бо переплутаєте, де свій, де ворог,— хвилюючись, у котрий раз попереджав Непран.

— Вже чули,— пробурмотів Микола.— Не воїни, а лицедії... Ганьба — козак у фесці!

— А що, Миколо, краще: козак у фесці, та з головою, а чи козак без голови? — спитав Непран.

— Найкраще — добра шабля, міцна рука й хоробре серце!

Сподобалося це мужнє слово козакам. Петрові теж. Якби не був отаманом, то також прагнув би зійтись одкрито з ворогом. А нині — кожна рана і кожна смерть пекучим болем ляжуть йому на душу, де й так нема живого місця після дурного бою в степу над морем біля Очакова.

— Ще знадобиться й шабля,— сказав Непран.— Не думай, Бодне, що візьмеш замок фескою. Хіба дівчата...— І спохватився: — А де ж дівчата наші?! Миколо, швидко вниз! Знайдіть плащі й усе, що є додатне. Щоб до Бююкдере були готові десятків зо два краль.

— Тьху! — плюнув Бодня, проте пішов виконувати отаманів наказ.

— Далеко ще? — спитав Непран Манюню. За балачками прогавив кілька відомих йому прикмет і вже не міг збагнути, де саме йшла галера.

— Он ріг Кавак. Ще, певно, зо дві верстви.

Непран оглянувся, чи йдуть за ними чайки. Він розумів, що їм не місце поряд, проте хотілося, аби вони були за спиною, як вірний друг у битві.

Співали перші півні. Десь угорі між кручами ледь-ледь світився самотній вогник — комусь не спалося...

— Бююкдере,— прошепотів Манюня і показав рукою вперед на правий берег.

Напруживши зір, Непран побачив вежі, високі світлі стіни, навмисне зведені для того, щоб перекрити козацьким чайкам шлях до Стамбула. Але хіба зупиниш бурю?

— Там є притика? — так само пошепки спитав Непран.—
Веди до неї.

— І припинати?

— Звісно. Робити все, як турки.

— Ти тут, Омельку? Припнеш галеру.

— Добре.

Бююкдере виходив швидко з темряви, ріс на очах. Притика була поблизу вежі з брамою.

Коли галера стала, згори почувся голос:

— Гей, на галері, хто ви?

— Мурад-паша! — озвався Непран сердито.— Пройшли мої галери?

— Пройшли. Надвечір.

— Скільки?

— Здається, дві.

— Хвала аллаху! А в нас біда.

— Що сталося?

— Пом'яла буря. Тонемо!

— Спаси аллах...

— На берег всім! На берег! — крикнув Непран турецькою, а потім пошепки сказав Манюні й Сірику: — Виводьте всіх. Я їм сказав, що тонемо...

Із вежі мовчки стежили, як залишали каторгу Мурад-паша, матроси, невольники і ще якісь химерні люди — немов жінки...

— Чому вас так багато? — взяла цікавість стражників.

— Бо в нас полон. Пустіть у замок — холодно!

— Не можу. Тільки вранці.

— Позамерзаємо. Та й ці гяури порозбігаються.

— Закуйте добре!

— Коли ж так темно. Киньте хоча б дровець на вогнище.

— Не можна класти вогнища! Не видно буде, хто пропливає

мимо на Істанбул.

— То відчиніть ворота.

— Не велено.

— Де юзбаша?* Покличте його сюди!

— Він спить.

— Збудіть!

Непран кипів: балакай з якимось гирявим, просися в замок, коли достатньо йому 'сказати слово, й козацька сила вихлюпне на стіни й вежі, вриветься в розгублену юрбу кулуглі**.

— Я тут, шановний Мурад-бей***,— прийшов нарешті юзбаша.

— Відчиняй ворота!

— Султан мене повісить.

— Клянусь аллахом, ні! Я настраждався в морі, моя галера тоне, а ти не хочеш в ім'я пророка допомогти?!

— Заждіть до ранку...

— Коли стрілу пускаєш, повинен знати, куди вона поцілить! Я розкажу візиру, як ти повівся з нами! А я везу для нього дещо...

— Що ти везеш, Мурад-паша? — спитав нескоро сотник.

— Дівчат із Русі.

— Справді?

— Шайтан тебе схопив би! Хіба я пес, аби брехать на вітер! — заверещав Непран-Мурад.

Стражники довго не озивались. Напевно, радилися, бо згодом сотник мовив:

— Чекайте, вранці пустимо.

— Віддам найкращу дівчину!

— А не одуриш? — вкрадливо спитали з вежі.

— Аллах тому за свідка!

— Одної мало — давай дві.

— Як кажуть, гість покірний, як вівця,— зітхнув Непран.— Бери, шайтан тебе узяв би!

— І ти дозволиш мені самому вибрати? — спитав щасливий стражник.

* Сотник.

** Сторожа оборонних веж.

*** Бей — родовитий аристократ.

— Ну ти й нахаба! Якщо ще чогось попросиш, я накажу своїм звитяжцям іти на приступ, візьму твое гидке кубло й скажу візиріві, що ти гяур і зрадник!

— Не гнівайся, поважний бею. Я відчиняю браму!

Непран махнув рукою, і козаки посунули до воріт. Попереду йшли «яничари», потім — гурт «полонянок», а вже за ними — «невольники», одягнені й мало не голі, але усі при зброї.

Розчинилася важка залізна брама. Микола вийняв шаблю.

— Сховай мерщій! — шепнув Непран.— Не наполохай... Хлопці, не поспішайте! Заходьте купно. Без дозволу не починати бою. Коли почнемо, Сірику, візьмете двадцять шабель і — до гармат, на стіни. Миколо, ти з «дівчатами» — до тих, хто спить.

— Прошу, прошу, шановний Мурад-пашо! — пішов назустріч сотник.— Нехай аллах продовжить твої літа! А де ж мої красуні?

— Мерхаба! — сказав Непран, відводячи його убік і даючи дорогу своєму війську.— Дівчата йдуть за яничарами. Ти хочеш своїх забрати зараз?

— Авжеж,— промовив сотник і, ледве вгледів гурт полонянок, підбіг до них, вчепився в руку крайньої.

— Іди сюди, не бійся,— завуркотів, обмацуючи її лице.— Аллах екбер! У неї ву!..

Він не докінчив фрази — вражений упав на брук.

— Теж мені джигун знайшовся!..— пробурмотів козак, стягаючи набридлу хустку.

Хустини, фески, чалми покрили двір, і козаки, немов вода, розбіглися по замку.

Непран метнувся в низенькі двері вежі. Хотів зачинити браму, аби не вирвався із замку жоден турок.

Дорогу до воротка йому закрили стражники. Було їх двоє. Освітлені тремтливим вогнем смолоскипа, вони здавались велетнями, що вийшли з «Шехерезади». Коли б Непран уперше бився в замок, злякався б, мабуть, і відступив. А так він бачив, окрім страшних потворних постатей та ятаганів, ще й жах в очах у стражників.

Шаблі кресонули одна об одну.

— Заходь, Юсуфе, ззаду,— гукнув турок, який схрестив з Непраном зброю.

— Поможє тобі Юсуф, як мертвому припарка,— сказав Непран турецькою.

Турок на мить завмер од подиву. Непран ударив, не глянувши на забитого, метнувся до Юсуфа. Той розгубився, вражений таким швидким кінцем товариша, й позадкував до виходу.

— Кидай зброю! — звелів Непран.

Юсуф скорився.

— Браму!

Стражник бочком пройшов до колеса й, позиркуючи на козакову шаблю, що зблискувала в хиткому світлі, наліг грудьми на воротило.

Коли підійшли до замку чайки, співали другі півні. Козаки скидали в море важкі гармати, збирали зброю й зносили на галеру всіляку здобич.

Шлях на Стамбул був вільний.

К озацькі чайки швидші за чутки. Столиця Порти спала. Багата, горда, впевнена в своїй незборній силі, вона не мала й гадки, що в когось стане мужності прийти й порушити священний сон володаря над усіма володарями, намісника самого бога на землі. Над ранок Босфор укутався легким туманом, і білі вежі Стамбула немов спливали у небо, жахаючи своєю величчю і висотою.

— Їх треба взяти приступом? — спитав Микола пошепки. Вони з Петром стояли біля керма галери, яка плывла попереду, мов пробиваючи в тумані шлях для чайок.

— На біса вони здалися нам. Марудна й довга справа.

— То що ж ми, так і повернемо?

— Гульнемо там, — кивнув Непран на правий бік затоки, де теж біліли стіни, але утричі нижчі. — Ото Галата, бачиш? Притики, двори купців та ринок, де продають невольників...

— То, може, там Уляна?!

— Миколо, збудиш візира або султана... — затулив йому Непран рукою рота.

— То й що? Великі цяці!

— Розгніваються, що не даєш їм у власній хаті спокою, — озвався дід Щириця.

Поглянувши, чи недалеко чайки, Непран звелів спинити каторгу. Неподалік виднівся вхід до бухти Золотий Ріг, а в ній — галери та каїки.

— Чому ми стали? — гарячкував Микола.

— Першими підуть підводні човни, — сказав Непран, вдивляючись у сірий морок, де мали бути чайки.

— А як же ми з тобою? Де наш байдак і човен?

— Богдан звелів лишитись тут, на каторзі, ввійти у бухту й спалити всі галери.

— Це також добре діло... Але ж без нас Хмельницький візьме Галату!

— Устигнемо, — озвався дід Щириця. — Поки зіб'ють сторожу та позапалюють сякі-такі свічки, аби було видніше, ми тут упо-раємося і теж зійдемо на берег. Колись отут в одного бея я відібрав таку домаху, що кошовий молив мене навколішках змінити йому її на що завгодно...

— Пішли, пішли! — вказав Непран на ледве помітні стовпчики, що рухалися у бік Галати. — Пора і нам!

Щириця збіг до гребців.

Улянин батько мовчки обняв Петра й Миколу, добув вогню й пішов уздовж галери — на нього ждали давно готові гармаші.

На воду впали весла, і галера, здригнувшись, одразу взяла праворуч і попливла до входу в бухту.

Непран не зводив погляду з фортечних стін, де кожную мить могли з'явитись турки і вдарити важкі гармати. Його серце сповнювалось якоюсь злою радістю, бажанням помсти місту, де він і тисячі його братів по роду-племені зазнали мук неволі. Він ждав тієї миті, коли ранкову тишу розірве перший постріл чи перший крик, коли злетить у небо червона птиця полум'я, коли забігають, заметушаться ці людолови в чалмах, які несуть усюди пожежі, кров і згубу. Готуй, султане, каву — йдуть запорожці в гості!

Човни зринали дружно. Водяники стрибали в воду і бігли до білих стін Галати. Закинувши на них мотуз'яні драбини з гаками, вилазили на заборолу й зникали по той бік мурів.

Тим часом козацька галера ввійшла у бухту, а байдаки сипнули з імлі — одні туди, де вилізло з води чубате воїнство,

а другі вслід за галерою. Весь берег, стіни по правий бік затоки одразу вкрили козаки.

— Он, он галери Мурад-паші! — вказав Манюня рукою в глиб Золотого Рогу.

Над бухтою літали білі чайки і, наче галки, чорні каракуші. Здавалося, то осіняли місто добро і зло, любов і ненависть, вчорашній світлий, щасливий день і день сьогоднішній, який несе розплату.

На ближчій каторзі заметушились турки. Бабахнув постріл. Леле! Микола зняв чалму й стояв на носі, немов хотів, аби Уляна його уздріла першим.

— Миколо, згинь! — гукнув Непран.

Куди там! Сердито блиснув поглядом і вийняв шаблю.

От-от могли ударити ворожі гармати.

Непран звелів Манюні обходити турецьку галеру зліва й кинувся до гармашів.

— Вогонь!

Ревнуло, блиснуло. Дим, крик. Керманич не встиг нічого вдіяти, і запорізьке судно із ходу врізалось в одну з галер Мурад-паші.

За мить Микола вже був на ній. За ним метнулись хлопці, кидаючи у воду чалми.

Непран зі злості плюнув, махнув рукою козакам, — вони сиділи тісно по всій просторій палубі, — і також вихопив шаблю.

Коли пробилися на поміч, Микола вже розковував німих одщастя веслярів. Вода лилася в судно через велику дірку, пробиту в кормі галери.

— Хутчій, хутчій! Потопитесь! — гукнув Непран. — Дівчат нема?

— Немає. Вони на другій, мабуть.

— Давай гаки!

Закинули одразу кілька штук на іншу каторгу, взялися за ливви, смикнули і... всі попадали.

— Рубають ливви!

Непран покликав Сірика.

— З гармат присмажте, батьку!

— Це можна. Нам не жалко для бусурманів пороху!

Таки та ядра впали чи не одної миті. Галери швидко зблизилися, гримнули пістолі, злетіли шаблі...

Полонянок тут також не було. Непран спинивсь у відчаї, а потім кинувся шукать живого турка. Один за одним перевертав тіла забитих, прагнучи знайти у котромусь хоч би іскру життя. Даремна праця! Хлопці потрудилися, як на току молотники.

— А де ж Уляна? — буркнув сердито Бодня, все ще тримаючи в руці шаблюку.

Непран низав плечима й пішов до гурту визволених з обох галер гребців.

— Спитаймо в них, мо, знають.

— Були, були дівчата, — заговорили бранці разом. — Душ п'ятдесят... В Очакові їх посадили, а цеї ночі вивели кудись на берег, тут, у Галаті...

— А серед них була така... білява, гарна, Уляною зветься?.. — спитав Микола.

— Хтозна. Ми їх зблизька не бачили.

Козацькі чайки пропливали повз них, у глиб затоки, де виднілося кілька турецьких галер і ціла зграя усяких менших суден. Зі стін Стамбула били по козаках гармати, та ядра падали, мов камінці, у воду, не дістаючи цілі.

— На берег! Швидше, швидше! Паліть галери, хлопці! — звелів Непран, побачивши, що вже по всій Галаті стоять дими. Він знав тут кілька кам'яниць, в яких тримали беї своїх невольників, і поспішав туди.

Всі веслярі озброїлися, й тепер ватага їхня являла грізну й страшну на вигляд силу. Визволені невольники були худі, зарослі, с'як-так одягнені, до краю повні люті й бажання помсти. Нечаче смерч, влетіли вони в прокляте місто, готові змести з лица землі лихе кубло неволі.

Не зупиняючись біля крамниць та конаків* заможних турків, Непран повів свою ватагу по добре знаних вулицях. Найбільший скарб — невольники, по крові рідні люди. Непран немов роздвоювався. Він біг вузькими вуличками із шаблею в руці, і він же в темному льосі вслухався в стугін бою, ловив душею, тілом, усім еством далекі крики, дзенькіт об крицю криці й таку жадану мову, яка була солодша од співу труб архангельських. Ще не минуло й року, відколи він ходив отут рабом закутим, а нині — сам несе для інших визволення...

— Поглянь-но, Петре, спатії! — тривожно крикнув Сірик.

Непран спинився. Вулицею назустріч мчали вершники — не менше сотні шабель! Це була кінна гвардія султана.

— Хлопці, хутчій у двір! — метнувся перший до найближчого конака, вибив плечем окуті старі ворота. — Гатіть міцніше вулицю!

— Навіщо?

— Добрі коники.

— Арабські, справжній вітер! — прицмокнув Щириця.

Візки, каміння, бочки лягли під ноги коням, спинили, збили в купу. Стіна ревнула залпом, й слідом за кулями, немов пекельні духи, з воріт, з будинку сипнули дружно запорожці.

Непран та Бодня верхи на вороних лискучих конях крутились, наче дзиги, й рубали турків. Сірик, узявши десятків зо два веслярів, закрив дорогу спатіям, якою ті примчали. Камінням, кулями або просто за ногу запорожці знімали з коней ворогів, й самі ставали вершниками. Камінна пастка вужчала. З обох боків, де не стриміло високих стін, стіною тисли страшні гяури, і не було надії вийти живими з неї. І спатії билися не на життя, а на смерть.

Бій затягнувся.

— Здавайтеся! Нам — коні й зброя, а вам — життя! — гукнув Непран турецькою.

* Двір, обійстя.

— Правовірні, ім'ям аллаха! Биймо собак! — озвався спагій, що височів, як скеля, серед бойовиська. Здбив свого коня і ринув до отамана запорожців.

Непран узяв зручніше шаблю, витер на лобі піт.

— Тримайся, Петре! — крикнув йому Микола. — Я поможу! Ось тільки справлюсь!..

Креснули шаблі. Затанцювали, тремтячи шкірою, звиклі до бою коні.

— Гяур, гяур проклятий! — кричав хоробрий спагій. — І ти посмів поткнутися на світлі очі володареві усіх володарів! Султан зітре на порох весь Ляхистан і всю твою Україну!

— Біжи і цмокни свого султана в одне місце!

Шалені булькаті очі ворога вирячились ще більше, лицем пройшла судома. Таке почути — смертельний гріх!

— Заціпило?! — спитав Непран і, скориставшись його розгубленістю, рубонув домахою. — Здавайтесь, сучі діти!

Оставшись без ватажка, завзяті спагії враз занепали духом і почали складати зброю. Живими їх лишилося небагато.

Добре озброєний, наполовину кінний загін одразу ж рушив у глиб Галати, де бінбаша * (в якого був торік Непран) в льоху тримав невольників.

— Навіщо ти відпустив тих нехристів? — спитав Микола, їдучи обік Петра.

— Здалися, то й відпустив.

— Зажди, прийдуть на лови — вони тобі віддячать.

— Якщо султан не втопить за те, що так ганебно здались урус-шайтанам.

— Виходить, їм хоч круть, хоч верть! — повеселішав, аж усміхнувся Бодня.

Двір бінбаші був замкнений. Міцні ворота не піддалися натиску, і через те козакам не залишалося нічого іншого, як стати на спину коней і вилізти на кам'яні високі стіни. Двір німував.

* Тисячник.

І лише, коли прислухатись, десь чувся тяжкий стогін, такий, немов у морі перед бурею...

— Непране! — крикнув Бодня, й одразу grimнув залп.

Петро відчув, як куля свиснула над самим вухом. Метнувся вбік, сховався за кам'яну колону. Стріляли з вікон. Двоє з тих козаків, що влізли через стіну у двір, лежали мертві. Бодня скрадався вздовж будинку, позиркуючи на чорний брус, який тримав ворота. Ще троє хлопців стали з пістолями в обох руках неподалік віконця, де прицаївся ворог.

— Не смій, Миколо! — крикнув йому Непран.

Та Бодня свиснув і, тільки хлопці вистрілили у вікна, метнувся до брами, вийняв важучий засув і перебіг під портик до побратима.

Ворота рипнули й поволі рушили на кованих залізних петлях. Із вікон вдарило одразу кілька пострілів. Але даремно, бо козаки чекали тих гостинців й забігли в двір лише по тому, як кулі гупнули в дубові дошки брами.

— Ти чуєш стогін? — спитав Микола.

— Чую. Це, певно, в льосі, — шепнув Непран.

Пригнувшись, Бодня хотів кинутися на неприкритий простір. І мав би кулю в груди, якби Непран не стримав.

— Пустити! Мо, там Уляна!

— Там галерея, вікна — підстрелять, як перепілку. Креши вогонь — підпалимо.

— А може, двері вибити?

— Загаємось.

— Багатий турок?

— Звісно.

— Дозволь труснути!

— Спробуй. А я дістануся до льоху.

Микола вклав у піхви шаблю, вхопив плескати камінь пудів на п'ять, підняв і гупнув ним у двері. Ті впали в хату, Бодня метнувся слідом. За ним Щириця, Сірик і всі, хто встиг пробитися крізь ворожі кулі.

Непран побіг до льоху. На щастя, двері були незамкнені. Але коли козак ударив їх ногою, перед очима блиснув ятаган. Петро прикрився шаблею й угледів ключника-наглядача, що заступав йому дорогу.

— А-а, Мустафа! Не ждав Непрана в гості?

— Аман, аман! — збілів наглядач.

— О, ще не забув, як причащав мене нагайкою? Тепер прийшла розплата!

Вдарив і східцями спустився у чорний льох.

— Виходьте, браття! Воля!

Стогін подужчав, але ніхто не обізвався й словом.

Лише як звук до темряви, побачив бранців, що, зв'язані, лежали на кам'яній долівці. Роти у них були забиті кляпами.

Непран хотів сказати щось розважливе, підбадьорити жартом, але не міг. Нагнувшись біля найближчого, розрізав ремінні пута шаблею і витяг шматку з рота.

— Спасибі, брате рідний! Вік не забуду...

— Швидше виходьте в двір, там запорожці, — сказав Непран, звільняючи від реміняччя інших. Упізнавав знайомих, друзів, з якими був у морі й попав у руки туркам. Свята мить! Заради неї варто пройти крізь бурі й січі, крізь кров і смерть. Щасливий той, хто вільний, а найщасливіший — хто визволяє інших!

Коли Непран останній вийшов із темного брудного льоху, козацькі сурми трубили збір. Запорожці разом із визволеними бранцями сипнули з двору тисячника. Хто голіруч, а хто з якоюсь здобиччю. Чи не найбільше здобувся Бодня — ніс добру торбу грошей.

— Не потерпайте, братчики, що клали труд і силу на бусурмана, — перемовлявся із очманілими від волі бранцями. — Вони ось тут, у торбі. Ваш бінбаша розщедрився і заплатив за працю, наче синам рідненьким.

— І вривав дуба з горя!..

Жартуючи, ватага рухалася палаючим, безлюдним містом. Тут побував Хмельницький із головною силою.

Микола спинив коня, заждав Непрана.

— Повернемося без Уляни?

— Може, інші визволили.

— Перевернути увесь Стамбул!

— Замало сили, братику. Як за годину не наживаєм п'ятами, султан стягне такого війська, що нам усім тут прийдеться скласти голови.

— Колись я тут задержавсь у гостях в одного бея, так довелося наздоганяти вплав байдаки, — устряв Щириця. — Дістав свинцевого гостинця в плечі. Коли б Непран не кинувся мені на поміч, давно лежали б мої кістки на дні Босфору...

— Турки!!

Попереду, на перехресті вузьких галатських вулиць, стояли яничари. Скільки було їх там, не міг ніхто сказати — виднілася лише частина лави, що, розливаючись, перетинала шлях до Босфору.

— Що будем діяти? — спитав Непран Щирицю й Сірика, які прикинули поруч.

— Тікати до байдаків, — сказав веселий дід.

— Кудюю?

— Прямо. По головах отих поганців!

— А може, там їх тисяча... — зітхнув журливо Сірик.

— Ну що, панове молодці, — гукнув Непран, підвівшись на стременах. — Не зганьбимо козацької слави! Проб'ємося або загинемо! — Дихнув на повні груди, торкнув коня підборами й помчав назустріч ворогові.

Це вже була не сутичка, а справжній бій. Не сподіваючись зустріти кінних запорожців, яничари спершу розгубилися, і січовики вривалися у їхню щільну лаву. Проте невдовзі турки опам'ятались і стали тиснути одразу з трьох боків Непранове хоча й хоробре, але в кайданах виснажене військо. Недавні бранці рубались люто, зневаживши і рани, й смерть. Хто скуштував чеволі, хто походив під таволгою наглядача, тому немає вибору, немає шляху іншого, як шлях умерти вільним.

Найзавзятіше бився Бодня. Хоч він не був на каторзі й не брязкотів кайданами, та мав свої рахунки з Портою. Яничари вже оцінили його удари і намагалися підкрастись до нього ззаду. Але впритул ішли Щириця, Сірик і височенний, як мінарет, Манюня.

За спиною в Непрана скрикнув хтось, упав з сідла. Петро звернув коня ліворуч і встиг підставити свою домаху під ятаган. Очима стрівся з ворогом.

— Атиш?! — гукнув зраділо, впізнавши у яничарові того добрягу, що відпустив його з галери.

Атиш скривився болісно, шарпнув до себе зброю... Потому зіпив зуби і люто вдарив яничара, що підкрався збоку до отамана.

— Спасибі! — крикнув йому Непран.

Атиш зірвав тюрбан і кинув його в обличчя сотникові, який підбіг з погрозами.

Непран ударив сотника, дістав з-за пазухи свою смушеву шапку й подав її Атишеві.

Бій клекотів. Дзвеніла криця, падали, зіткнувшись із нею, люди. Рубалися брати по крові, племені, а хитрий турок стежив за тим побоїщем і мружив хижі очі...

Нараз бойовищем пройшов тривожний гомін. Яничари захвилювалися і почали тікати в сусідні вулички.

— Підмога, браття, чуєте? — зрадів Манюня, перший в розгардіяші вгледівши січовиків, які прийшли на виручку.

Непран спинив завзятців, котрі було погналися за яничарами: заграли вдруге сурми — небавом чайки рушать. Стрибнув з коня, обняв Атиша.

— Хлопці! — крикнув, щоб чуло все товариство. — Це той Атиш, що визволив мене із каторги!

— Аллах екбер, аллах екбер, — побожно склавши руки, схвилювано прошепотів Атиш.

Сірик зняв з себе хреста й надів його на шию Атишеві. Микола підвів коня.

Верталися до чайок шпарко. Хто ніс багату здобич, хто радий був, що вирвався живий-здоровий із лабіринта галатських вуличок або з неволі, з каторги. І тільки трое — Сірик, Непран та Бодня — були похнюплені. Знай озиралися, мов сподівались чуда — не угледіти між кам'яниць Уляну. Вона десь тут, десь поряд, і не знайти її, не визволити! Можливо, вона їх навіть чула, бачила, як пташка, билася в окуті залізом вікна...

— Чого козак такий сумний? — спитав Атиш. Він їхав поруч, такий в сідлі незграбний, із хрестиком поперх сорочки, у запорізькій смушевій шапці.

Непран зітхнув.

— Цієї ночі Мурад-паша привіз сюди мою кохану.

— Мурад-паша?

— Еге ж, його галери. Їх ми спалили. Але дівчат кудись уже сховали...

— І серед них твоя кохана?

— Його дочка... — кивнув Непран на Сірика.

— Вона у Білій вежі!

Непранові перехопило подих. Він ухопив за руку Бодню:

— Чуєш, Уляна тут, у вежі!

— Без неї я не вернусь на чайку! — мовив рішуче Бодня.

Петро підвівся на стременах і наказав:

— Хто піхотою, швидше на байдаки! Комонні — всі за мною! Тут є ще шмат роботи — дівчата наші, бранки, сидять он у тій хурдизі!

Вершників набралось душ шістдесят. Летіли бурею, наганяючи на мешканців окільних вулиць жах.

Спинилися неподалік од вежі, за конаком, обнесеним міцними стінами.

— Там є кулуглі, — сказав Атиш Непранові.

— Багато?

— Хто їх знає... Десятків зо два буде.

— А двері добрі?

— Добрі. Залізом грубим ковані.

— Чого ми ждемо, Петре? — гарячкував Микола, тримаючи напоготові шаблю.

— На хліб та сіль, який нам турки винесуть, — сказав Непран, оглянувшись.

І тут йому прийшла щаслива думка! Майже всі запорожці одягнені в турецький одяг. Немає тільки фесок та тюрбанів. Та ще — оселедці...

— Атише, знімай хреста і шапку, підеш вперед, попросиш, щоб відчинили двері. З тобою — мій побратим... Миколо, оскільки ти без чуба...

— Тобі набридло свого носити? — спитав похмуро Бодня. — У мене шабля гостра!

Атиш віддав атаманові шапку, сховав хреста за пазуху і вклав у піхви ятаган. Микола рушив за ним.

Нестерпно довго вони долали відстань між конаком і вежею. Їх не впускали — вічність. Коли ж Атиш й Микола, стрибнувши з коней, зникли у неприступній брамі, час полетів стрілою. Непран здушив коня підборами й помчав до вежі. З бійниць знялися хмарками постріли. Та вже запізно: невдовзі вся ватага була в безпечному місці. Непран звелів третині хлопців лишитися побіля коней і прикривати, якщо туркам підійде поміч, а сам із рештою метнувся в двері, де вже билися із охоронцями Атиш та Бодня.

З вулиці він спершу бачив лише обличчя й шаблі, а потім звик до сутіні у кам'яниці й завважив турків, що стовпилися вгорі на сходах і відбивали натиск.

— Пістолі, хлопці! — крикнув, одвів курок і вистрілив. Шалений дзенькіт шабель, команди, стогін, постріли — все поєдналося, злилося в гул.

Один за одним падали захисники, все вище й вище по сходах, вкритих трупом, здіймався бій. Коли ж, нарешті, він досягнув горища й не залишилось жодного живого турка, Непран спитав Атиша:

— А де ж дівчата?

— Вони внизу, у льосі!

Спустилися у підземелля й натрапили на двох кулуглі, що стерегли залізні двері, замкнені важким замком.

Сторожа впала миттю. Микола кинувся шукать ключа. Із льоуху чувся плач. У двері гупали. І він не витримав, почав ламати замок руками.

Непран зняв смолоскип зі стінки і присвітив. Микола взявся краще й таки зламав. Рвонув на себе двері, вихопив із рук Петрових світло і крикнув:

— Виходьте швидше, дівоньки, бо я за вами скучив!

Проте ніхто не одізвався.

— Ми козаки, не бійтеся! — гукнув Непран, збагнувши, що дівчат міг налякати турецький одяг.

Тиша. Лише відхекується Бодня та світять очі бранок.

— Тут є Уляна? Із Хуторів, що біля Лисянки? — спитав, ступивши вперед, Омелько Сірик.

— Тату!! — озвався лунко льох, і полонянки з плачем і криком кинулися до запорожців.

Верталися на байдаки останніми. Уже не чулось пострілів, ні згуку бою на всьому галатському березі. Лише дими заволокали небо, мов прикривали відхід чубатих воїнів. Та сам Стамбул по той бік Золотого Рогу зі страху раз по раз бухав ядрами з усіх гармат.

— Султан повісить візира, — сказав Атиш Непранові. — Така ганьба для Порти...

— Туди йому й дорога. Хіба він мало пролив людської кривіці! — промовив Непран, не зводячи очей з Уляни, яка сиділа позаду батька й трималася за нього так, мовби не вірила, що все це справді діється, а не примарилося в тяжкому сні в неволі.

Атиш також позиркував на Сіриківну, хоча і в нього, й ледь не в усіх довкола були на конях бранки. Він смішно морщив лоба, неначе щось пригадуючи.

— А каїків козацьких прийшло багато? — озвався знову.

— Триста.

— Великий аллах! То нас послали на вірну смерть?

— Яничарів для того й вигадали, щоб прикриватись ними од куль і шабель ворога.

Заграли втретє сурми.

— Нас не покинуть тут? — захвилювався новорожденний запорожець, бо ще не знав ні серця свого народу, ані козацьких звичаїв.

— Та їх би із Січі вигнали, немов скажених псів, — сказав Непран.

І все ж погнали коней швидше: не у куми в гостях, а в самих грудях страшної Порти — звіра, який тримає в жаху Європу й Азію.

Байдаки вже підняли вітрила. Передні навіть поволі рушили, а ті, які чекали з міста вершників, хоч нетерпляче, але стояли купно якраз навпроти брами, що мала їм ось-ось вернути найзаповзятіших.

Як тільки Непран із братчиками та полонянками примчали на берег, останні чайки знялися з котвиць і пішли на північ.

Стамбул притих, не вірячи, що це не хитрість, не ще одна військова вигадка; що ці шайтани з ріки Дніпра вже не підуть на приступ.

Гармати також змовкли. І стало чути чайок, яких була тут сила. Вони й похмурі каракуші заповнили увесь Босфор і всю ще вкриту димом бухту.

То тут, то там десь із глибин зринали меткі дельфіни. Цікаві, вони підходили ледь не до самих байдаків, пливли спокійно поряд...

— А гарне місто, — промовив Бодня, дивлячись на білосніжний могутній замок. — А що то в них за палац, оточений тонкими вежами?

— Айя-Софія — найбільша в світі мечеть, — сказав Непран, одвівши очі від милої, що причаїлася побіля батька і з жахом дивилася на місто, яке заледве не проковтнуло її навіки. Вона

була на волі, а серце, дух ще мліли там — в неволі, у Білій вежі. Ні усмішки, ні слова з уст, немовби за чорні дні полону геть розучилася всміхатися і розмовляти.

Непран та Бодня не набивалися ні з співчуттям, ані з коханням. Ішли Босфором і мусили щомиті бути пильні й готові дати відсіч, якщо нагонять турки. Непран знову був за отамана, оскільки Орендаренко спіймав ворожу кулю й тепер лежав, сповитий, як немовля.

— Пане отамане, — базікав дід Щириця, — то як це ти вмудрився отак розжитися? Напевно, бігав слідом за кожним турком і вимагав на спомин кулю?

Орендаренко гнівався, сердито хмурих брови. Витираючи здоровою рукою на лобі піт, зручніше вмощував підбиту руку і бурмотів:

— Коли б вона влетіла та вам у рот...

— Я виплюнув би, — не розгубився дід. — Це ж не галушка. Колись зі мною сталася така притичина, влетіла куля. Так я, не довго думавши, як піднатужився та як дунув у груди туркові, який у мене вистрілив, так він ураз беркицьнувся й віддав чортяці душу!

Січовики сміялися. Не осміхнулися тільки Атиш, Уляна та сам Щириця, який вдавав ображеного. Подумаєш, велика цяця — куля! От якось він...

— А правда, діду, що ви у шахи грали з самим великим візіром? — спитав Орендаренко.

— Щоб я так жив! — вигукнув Щириця. — Під Хотином. Ускочили ми в бусурманський табір і завдали такого страху туркам, що ті ноги на плечі та й хто куди. Дивлюсь — намет візира! Орел сидить на версі, а біля входу два ліхтарі... Вбігаю — сила божа, такої розкоші вродивсь — не бачив! Все в килимах, у золоті. А посередині низенький столик шаховий, на нім фігури — слонова кість і срібло. Окинув оком — леле, два ходи, й мат візиріві!

— А він же що?

— Дав драла! Біг дві верстви і тільки там відхекався і змінив собі штани.

Набив неквапно люльку, добув вогню і, розпаливши, почав нову історію.

Минали Бююкдере. Замок стояв безлюдний, з відчиненими навстіж воротами.

По берегах уздовж всього Босфору також було пустельно: побачивши страшну козацьку силу, поховалися куди хто встиг і воїни, і мирні мешканці турецьких сіл та замків. Коли вже сам Стамбул судомить од цих небоїв на каїках, то як же їм не причаїтися й не пересидіти лиху годину!

Човни ішли на веслах і на вітрилах. Пливали по п'ять уряд, ледь не торкаючись веслом весла.

Босфор кипів, жбурляв у скелі піною і, стомлений, вповзав у тихі бухти...

— Поглянь-но, Петре, на яничара, — штовхнув плечем Непрана Микола Бодня. — Чого це він так прикипів очима до Сіриківни?

— Напевно, нашого з тобою полку прибуло.

— Гадаєш, він також?

— А чом би й ні. Хіба не має серця?

— Та хай мені весь оселедець вилізе, коли не викину цього недовірка із байдака!

Атиш зиркнув на почервоного від гніву Бодню і запитав Непрана:

— Козак багато випив?

— Ні. У поході всі козаки повинні бути тверезіші од мусульман.

— Чому ж він схоплюється і щось кричить?

— Мурад-паша йому зголив чуприну, й тепер незручно буде йти до дівчат.

— Петре, — насупив брови Бодня, — про що ти з ним балакаєш?

— Цікавиться, чи є в Дніпрі дельфіни... А ще дивується, чого це ти без оселедця.

— Та хай мені!.. — скипів Микола. Й нараз розплився в усмішці: — Дзвони, дзвони — додзвонишся...

Атиш не слухав їх. То зводячи до купи брови, то кривлячись, немов од болю, й збираючи на лобі зморшки, він пас очима дівчину.

Уляна вже помітила його увагу й злякано, як пташеня, зіщулилася, притислась дужче до батькового плеча.

Старий дримав.

— ...Дивлюся — чорт, — своєї вів Щириця. — Стоїть, покручує хвостом, як цуцик, що жде на кістку...

І раптом Атиш метнувся до Сіриківни, обняв її за плечі і крикнув:

— Мама!!

Уляна зблідла. Старий гармаш прокинувся й нерозуміюче оглянув чайку.

— Мама!! — кричав Атиш, нестямно цілуючи Уляні руки. — Мама!..

Він усміхався, плакав і без кінця повторював далеке рідне слово, яке зненацька зринуло й сплигло йому на пам'ять разом із милим образом.

Непран опам'ятався чи не найперший і мовив тихо йому турецькою:

— Ти помилився, брате... Йї вісімнадцять років. Тобі ж...

Атиш не слухав. Плачучи, він припадав до дівчини, що не могла відсторонитися, забрати руки.

Сірик очей не зводив із яничара.

— Петре... — прошепотів схвильовано. — Спитай його...

— Не слухає, — сказав Непран. — Напевно, мати в нього була такою, схожою.

— Уляна — викапана мати...

— Батьку, то, може, це?..

Старий поклав тремтячу руку на яничарову пониклу голову й покликав тихо:

— Йвасю...

Атиш стелуся. На мить завмер, а потім звів поволі очі на гармаша. І в тих очах Непран побачив муку, що проступала крізь сльози й радість. Боже, які тяжкі, які тернисті шляхи повернення!

— Синочку, Йвасю мій!.. — покликав знову Сірик охриплим від хвилювання голосом.

І яничар озвався:

— Тату...

Ховаючи один від одного вологі очі, січовики покvapно поодверталися.

Нараз Босфор розправив широкі дужі плечі, дихнув вільніше, глибше, і чайки вихопилися на неозору безкрайність моря. У спину їм світило ясно сонце і дув сухий і теплий вітер фен. Козацьке сине поле ледь-ледь леліло хвилями, манило в далеч, кликало...

Байдаки були важкі од здобичі, вітрила — повні вітру, а запорізькі душі — ущерть налиті радістю.

У морі — майже вдома.

III о був не тиждень — пісня. Після Стамбула січовики труснули Варну, Бальчик і Созопол, пройшли в дунайське гирло й окурили мушкетним димом Кілію та Ізмаїл.

Стомилися і стали на ніч. За сорок верст од гирла, при Іланді-острові, де не було нічого, окрім руїн якогось храму.

І тільки тут Непран ублагав Хмельницького, щоб дозволив зняти підводний човен, який стримів, неначе горб, і розганяв людей із чайки: сам отаман Орендаренко не витримав такої муки й пішов у прийми. Хлопці взялися дружно, винесли човна на берег і залишили біля води. Непран хотів побити, але Щириця став на заваді — хтозна, який спочинок буде; розворушили кубло осине, можуть і покусати. Тим більше, що їхня чайка та ще сім інших стояли з того боку, де ворог міг з'явитися найімовірніше. На той випадок мали твердий наказ: устряти в бій, затримати турецькі судна, допоки інші чайки, уникши бою, вирвуться у чисте поле моря.

Припоручивши Миколі чайку, Непран узяв з-під лави кобзу, зійшов на кручу й, сівши на білім камені, торкнувся струн. Вони озвалися до нього журно, лагідно, немов дівоче серце, зарокотали бурею, заквилили, як рідні чайки з Лугу...

Далеко ж, доле, ти занесла козацькі буйні голови! Напевне, тут нема і краплі дніпрових вод, напевне, тут ніколи не линула українська пісня. Хіба сумна, невольницька, що крає серце й душу

вмиває слізьми. Боже, навіщо ти народ мій затис між лютих недругів, в ім'я чого послав їм стільки злоби та кровожерності? Пошли ж нам сили, щоб ми змогли одбитися од поневолювачів, або пошли загибель! Ганебно жити в рабстві, а ще страшніше — вірити, що так і мусить бути.

Ой кряче, кряче та чорненький ворон
Та у лузі над водою;
Ой плаче, плаче молодий козаче
На конику вороному...

Перебирав живі, слухняні струни і виливав у чисте небо свою журбу, печаль свого народу, пекучі болі мучеників, живих, і мертвих, і ненароджених. А в небі мліло сонце, схиляючись на вечоровий пруг, а море сонно билося в скелястий берег острова, й на ньому скорбно зводилися одвічні білі руки — колони храму, знищеного хтозна-коли і ким...

— То ось де ти, Петрусю! — почувлось ніжне, радісне.

Непран оглянувся і уздрів Уляну. Дівчина, мов біла хмарка, линула до нього з гаю струнких колон, й на мить йому здалося, що йде вона до нього не на чужому острові, а на Волині, в його селі над Ушею. Схопився їй назустріч.

— Поглянь-но, що я знайшла, — сказала дівчина і простягла до нього руку. В долоні зблиснув кружечок золота.

— Це стародавні гроші. Напевно, грецькі.

— Петре, ото якась руїна?

— Поганська церква, рибонько.

Дивлячись Петрові просто в очі, прошепотіла:

— Милій, я так давно не чула ласкавих слів.

Непранові хлюпнуло в груди щастям.

— Бо ти була якась така...

— Я скам'яніла. Я неживою стала, як узяли мене татари.

Петро впустив на землю кобзу й обняв свою Кульбабку.

— Моя найкраща в світі, моя чарівна мавка... — завуркотів, заледве чуючи свій почужілий голос.

— Мій соколе, ти прилетів за мною аж у Стамбул, — голу-

билась до нього дівчина. — Я так тебе чекала, я так боялася, що вже ніколи...

— Та я тебе дістав би з самого пекла!

— Я знаю, знаю, — всміхнулася крізь сльози дівчина, звелась навшпиньки й поцілувала.

Січовикові мов прихилили небо! Припав нетяга до малинових дівочих уст... А як отямився, угледів на золотому колі передвечірнього важкого сонця якусь химерну тріщину чи темну тінь. Стривожившись, відсторонив Уляну і затулив долонею од сонця очі.

— Турки!

Уляна злякано притислася до козака.

— Боже, що ж нині буде?

— Січа, — сказав Непран і попросив, згадавши ролю, яку судилося зіграти їхнім чайкам у цій прийдешній драмі: — Біжи мерщій до Хмеля й скажи, що турки! — Обняв кохану. Відсторонив: — Лишайся там, з отаманом!.. Візьми ось кобзу і передай йому від мене.

Він попрощався подумки, провів Уляну поглядом і кинувся до байдаків, де, мабуть, ще не знали, що ворог зовсім близько.

Під кручею на синім плесі моря гойдалось вісім чайок. У далечі, де острів був пологіший, стояли інші, й до них тепер було не сотні метрів, а так далеко, що, мо, й життя не стане, аби дійти.

Непран поглянув тужно на ті звабливі щогли й почав спускатися стрімким гарячим берегом.

— До зброї! Турки в морі!

Січовики посхоплювалися. На воду впали весла.

— Де, де вони?

— Дивись на сонце!

— Видно... У нас навчилися, кляті!

— А де гармаш, панове? — спитав Непран, не бачачи старого

Сірика.

— Хмельницький їх покликав, і Сірика, і Сіриченка.

— От халепа... А хто ж у нас біля гармати стане?

— Я! — крикнув дід Щириця.

— Із вас, дідуню, такий гармаш, як з очерету пужално, — безжально мовив Бодня.

— Та знаєш ти, шмаркачу, що я в бою при Куруковому влучив ядром у дуло польській гармати! — скипів Щириця. — Сам Конєцпольський мене хотів побачити.

— Щоб посадить на палю?

— Тьху на дурну твою макітру! — злостився дід.

— Ставайте, батьку, бийте у самі груди ворогові, — сказав Непран. — До бою, браття! Стрінемо їх по-козацьки!

— Стрінемо!!

Вервечкою рушали чайки в море. Й коли край берега лишилася тільки Непранова, на кручі виросла тоненька постать дівчини. Не виконала його наказу! Оглянувся на чайки Хмеля і не побачив жодної. Вернулася на вірну смерть! О боже... Стиснувши зуби, чекав, допоки вона збіжить із кручі, — не залишати ж її саму на острові.

— Чому ти тут? — метнувся їй назустріч. — Передала Хмельницькому?

— Передала.

— Так швидко?

— На півдорозі стріла Івася й татка, припоручила їм твої слова та кобзу, сама ж сюди, — всміхнулася.

— Куди?

— До вас, до тебе...

— Та зараз ми йдемо у бій!

— Я з вами.

— Стрибай мерщій у чайку, — дозволив, ніби приговорив. —

Миколо, викинь щоглу!

— Мо, знадобиться?

— Викинь! Ти ж бачиш, скільки їх...

Галери йшли та йшли. Вони закрили обрій між Іланою та островами дунайського гирла. Щириця, стоячи біля гармати, лі-

чив на пальцях каторги, збивався, згадував шайтана, дідька і знов лічив. Нарешті мовив: «Сорок». По п'ять на кожну чайку! Це буде герць Давида і Голіафа, але напевно з сумним кінцем. Сам погибай, а інших виручай... Без цього все загине!

Непран поглянув ще раз, чи товариство з Хмелем пішло від острова, ховаючись за ним од турків, і, пересвідчившись, що все гаразд, гукнув найближчій чайці:

— Тримайтесь далі один від одного, щоб важче було ядром влучити у байдак! І гайте, гайте ворога!

Його наказ пішов луною од байдака до байдака. Запрацювали весла, й ланцюг човнів став довший. Небавом він завмер, а далі всі вісім чайок повернули на захід сонця і ринулися назустріч каторгам.

Працюючи важкими веслами або тримаючи наготові зброю, запорожці пильно й безмовно стежили за кожним рухом ворога. Й коли одна галера спинилась і огорнулася димками пострілів, по мужніх лицах хвилею пройшла лукава усмішка.

— Хоробрі в біса лицарі! — сказав Щириця. — Мабуть, жбурляють кулі ще від Стамбула.

— Діду, вони бояться вас! — озвався Бодня.

— І добре роблять. Знають, з ким мають діло! — закозирився старий вояк. — Хлопці, а ке сюди кресало!

З каторгами діялося щось незрозуміле. Немов злякавшись жменьки козацьких чайок, турецькі судна спинялися у нерішучості, ставали боком до нападаючих, а декотрі взяли зворотний курс.

— Погляньте, хлопці! — крикнув зраділо Бодня. — Вони тікають!

— Та ні, — сказав Непран. — Не вірять, що вісім чайок можуть іти на сорок каторг, і думають, що ми затіяли якусь військову хитрість.

— Страхаються удару в спину, — додав Щириця.

— Мудро! Коли б таки ударили, могли б розбити всю армаду! — запально мовив Бодня.

— А скільки хлопців лягло б на дно морське?

— Ну, половина.

— Більше. І може, саме їхніх шабель і їхніх рук не вистачило б в останній битві...

— А ми? А наші шаблі? — насупив брови Бодня.

— Нам випало загинуть тут, прикривши собою тих, хто випряже з ярма Україну. І наша смерть не буде марна, браття!

Непран зустрівся поглядом з очима милої. У них — ні тіні страху чи каюття. В руках — мушкет, при боці — кривий турецький ятаган.

Ударили з усіх гармат галери. Упали поруч ядра.

— Паліть, паліть, дідуню! — волав Микола.

— Рано. Не долетить — у нас гармата менша.

— Гребіть жвавіше! — крикнув на веслярів Непран.

Ті налягли на весла, і дуже вчасно: ззаду, біля стерна, упало кілька ядер.

Щириця більш не витримав — сунув у порох гнота. Пішов димок, здригнулася, спинившись, чайка. Ядро пробило галері чорний бік.

— Ага, ага! — радів Щириця. — Бачили?

— Чудово, батьку! — підбадьорив його Непран. — Миколо, допоможи набить гармату!

На інших чайках стріляли теж. Гуркіт стояв такий, що, мабуть, чути його було в Стамбулі і на Дніпрі, у Січі.

Все меншою ставала віддаль між каторгами та байдаками. Дим плив на схід, од турків, і прикривав козацькі судна. Сонце, мов золоте ядро, упало в темну воду, й поволі сходила на землю й море ніч.

Щириця знову вистрілив.

Усе густіше, ближче плюхалися довкола чайки ядра. Свист, стугін, дим злилися в якімсь пекельнім місиві... Нараз із хижим шелестом ядро пройшло над чайкою, звалило весь лівий ряд гребців і рознесло керманіча разом з кормою. Чайка пішла по колу.

Непран схопив весло і кинувся сам до корми, щоб вирівняти

і спрямувати човен. Сів на вцілілу лаву й занурив весло у воду. Галери були вже зовсім поряд...

Приповз Щириця, тягнучи перебиту ногу.

— Нема гармати, Петре, — проговорив, облизуючи бліді пошерхлі губи. — Стрибайте всі у воду!

— А ви?

— Навідаюсь до капудана * в гості. Запрошував колись на каву... У мене є гостинець — ціленька бочка пороху... Допоможи мені дійти до неї і дай пістоля..

Непран збагнув, що замишляє старий козак. Не відмовляв — у кожного є право гарно вмерти. Узяв його на руки, поніс до бочки з порохом. Поклав, подав пістоля.

— Прощайте, батьку.

— З богом! — озвався той ледь чути. — Як пощастить дійти до Січі, вклонися їй від мене й скажи Тарасові й усьому війську, що вмер Щириця весело, бо мав надію в серці уздріти з неба вільною свою Україну.

Непран обняв старого й поцілував. Покликав Уляну, Бодню та всіх, хто уцілів, дозволив вийти з бою й шукати рятунку в морі.

Побратими стрибнули в воду разом із дівчиною. Не віддалялися одне від одного, бо сутінки, які весь час густішали, та дим од пострілів вкривали море мороком. Пливли на схід, до острова. І хоч малою втіхою був той шматочок тверді, а все ж міг дати їм можливість набратися сили, зважити усі шляхи рятунку і вибрати найімовірніший.

— На острові нас переловлять, як тих курей, — промовив Бодня, спльовуючи брудну солону воду. — На ньому є хоч якась нора або печера?

— Здається, ні... — сказав Непран непевно, хоч добре знав, що острів — наче бубон. — Зате на ньому є наш підводний човен...

— А я й забув про нього! — зрадів Микола. — А втрюх на ньому вмістимося?

* Командуючий флотом (тур.).

— Навряд.

І тут Непран завважив, що вже не б'ють гармати. Стиснулося в козацьких грудях серце: пропало вісім чайок, чотири сотні лицарів! Хто смерть прийняв, а хто в неволю втрапив...

— Тоді на біса він, той човен,— сказав рішуче Бодня.

— Не поспішай. Згодиться. Принаймні двоє вискочать із цієї пастки. А може, щось придумаємо... У нас же цілих три голови.

— А ми пливемо правильно?

— Он бачиш зірку?

— Бачу.

— Ото зоря північна. Вона од нас ліворуч. Тож острів прямо перед лицем...

— Он, он земля! — озвалась дівчина.

Непран напружив зір і теж побачив: неподалік виднілася горбата спина Іланади.

Гарматний дим розвіювався, звикали очі, зменшувалася, хоча й повільно, відстань. І через те надія на порятунок ставала все міцнішою.

— Миколо, ти народився в льолі,— сказав Непран.— Здається, ми живими вибралися...

Висока круча берега росла, закривши уже півнеба. Небавом стало чути, як б'ється хвиля в скелі, як хлюпотить вода, стікаючи з вузьких розколин, коли відходить море...

— Земля! Стою на камені,— гукнув Микола.

— Справді...— зітхнув Непран, торкнувшись ногою дна.

Уляна стала поруч. Вона тремтіла.

Позаду в морі блиснуло, прогуркотів весняним громом вибух — і над галерою знялося в небо полум'я.

Закам'янівши, стежили, як поїдає вогонь вітрила, щогли.

— Це дід Щириця,— сказав Непран.— Хай буде славен вічно. Вмер по-козацькому. Дай боже й нам такої смерті...

Човен знайшли при світлі свічки, яку поставив їм у морі старий козак. Немов рибина, викинута на суходіл, лежав він боком, піднявши один плавець-весло угору, а другим спершись на

черепашковий сипучий ґрунт. У ньому все лишилося, як і було. Й міхи, й свічки... От тільки компаса Непран, на лихо, забув на чайці!

Ця новина війнула холодом Петрові в душу. Він ладен був вернутися по нього на чайку, але ж вона горіла разом з галерою або пішла на дно. Спустивши човна на воду, він запалив у ньому свічку і сам оглянув зовні, чи нема де щілини. Тим часом думав, думав, вишукуючи надійний спосіб без компаса дістатись до берега.

Від холоду чи пережитого страху Уляна мерзла. Непран підняв її й посадовив у човен, де ще лишилося від дня тепло й горіла свічка.

— Мені тут страшно,— прошепотіла дівчина.— Ходи і ти до мене.

— Я зараз, зараз,— сказав Непран, шукаючи очима Бодню. Той десь пропав.— Миколо! — гукнув, злякавшись, що побратим покинув їх, даючи змогу вирятуватись.

— Чого кричиш? — з'явився Микола з темряви, розрізаної лише на заході, де ще горіла каторга. Він ніс весло від чайки.— Знайшов ось...— буркнув.

— Коли б знайти їх кілька.

— То що було б?

— Зробили б пліт.

— Пливіть удвох з Уляною, а я зостануся. Зберу уламки,

весла...

— На байдаку забули компас...— сказав Непран, помовчавши.

— Про що ви там шепочетеся? — озвалась з човна Уляна.

— Радимось, як ошукати турків.

На сході, десь за островом, знялася в небо заграва, і в морі стало видно десятки суден.

— Його ще тільки нам бракувало...— кивнув Непран на місяць, що виткнувся червоним краєм з моря.

Між островом та суходолом галер було так густо, що навіть компас не допоміг би минути всі. Найкраще, мабуть, пливти

звичайно, немов на чайці, й стежити за кораблями. Але тоді і турки вглядять їх. Хіба що... Господи, та це ж єдиний вихід! Нехай Уляна та побратим Микола плывуть, занурившись, а він плывтиме зверху і кермуватиме веслом од чайки, тримаючись за те весло! Його ж прив'яжемо до цівки, якою дихають, та ще до ручки ляди...

Він розповів свій замір Бодні й дівчині. Потому зняв шовковий пояс і прив'язав кермо. Поклав у човен шаблю.

— Ну, в добрий час! — промовив голосно, не боячись, що їх почують турки. — Миколо, ти, коли скажу, розправ міхи і дай набратися у них води. Тоді — веслуй. Уляно, стеж за світлом, щоб веселіше їхалося. І щоб ніяких любощів, — додав, аби підбадьорити хоч трохи дівчину, — а то схитнеться човен і перекинеться!

— Овва. Знайшовся радник... — пробурмотів Микола.

Уляна хмикнула:

— Тебе питатимемо! З таким веселим парубком, як наш Микола, й на дні морському не засумуєш.

Стягли човна на глибшу воду. Попрощавшись із побратимом, Микола вліз усередину і зачинив легеньку ляду. Непран притис міцніше, аби вода не просочилася, і вийняв чіп із отвора, через який вода вливалася у шкіряні міхи. Коли вже човен занурився і над водою лишилась тільки цівка, поставив назад чопа.

— Веслуй, Миколо!

Заворушилися, мов поплавці, короткі весла, і човен рушив. Тримаючись за своє хитромудре стерно, немов татарин за хвіст коня, Непран поплив слідом.

Чужий, незнаний берег зустрів туманом, спокоем. В очеретах одного з рукавів гирла Дунаю, куди зайшли, щоб вилізти якнепомітніше, Непран вийняв чопа й сказав Миколі, аби залишив весла і вичавив із шкіряних міхів усю воду. Човен поволі став

спливати. Коли з'явилась ляда, Непран зібрав останню силу й грудьми посунув човен на міліну. Відтак забрав свій пояс і викинув у верболіз весло.

Довго не відчинялась ляда, і тільки чувся сердитий Миколин голос, що слав стонадцять болячок триклятій заціпці. Нарешті ляда тріснула, зірвалася з блаженських петель, і, мов курча з яйця, на світ з'явився Бодня.

— Та хай мені весь оселедець вилізе, коли я ще раз сяду у цю труну! — промовив він, одпльовуючись, розмазуючи по виду сажу.

— Тс-с-с, — зупинив його Непран. — Ти ж не на Січі.

Микола зник, і замість нього, тримаючи в руках Петрову шаблю, визирнула якась проява, схожа на вугляра.

— Допоможи, ласкав будь, Петре, — сійнула білими, немов перлини, зубками.

Непран наблизився, подав обидві руки й відчув на шиї в себе її волосся. Трощачи густий високий очерет, поніс на берег дівчину.

— А що з човном чинити? — почув сумне Миколине.

— Втопи і край.

— Постав мене. Я вмиюся, — прошепотіла на вухо дівчина. —

А то брудна, як відьма...

— Найкраща в світі відьма! — гукнув Непран, забувши про обережність.

Дівчина зажебоніла сміхом і, ледь помітно вигнувшись, неначе вислизнула з його обіймів у неглибоке річкове літепло.

Нахилилася, ще сміючись, і хлюпнула на козака водою.

— Почують турки, рибонько, — угамував її грайливість.

Уляна лячно глянула довкола.

— Може, їх і нема поблизу, — додав Непран, — але, як кажуть, береженого бог береже.

Вона всміхнулася знову, умилася і розплела важучу русу косу.

Заходив ранок. Небо на сході вияснилося, зашамотів у плавнях присвітанковий вітер, прокинулося і заспівало птаство...

Непран стояв, мов зачарований. І сині очі дівчини, і льон волосся, що нагадав йому Волинський рідний край, і стоголосий дунайський луг, і небо, шите променями,— все хвилювало, сіялося в душі новою піснею.

Тихо, тихо Дунай воду несе,
А ще тихше дівка косу чеше...

Прийшов Микола. Вмитий, але притихлий, мов пастушок, який за день набігався за чередою. Ковзнув байдужим поглядом по Сіриківні та побратимові і позіхнув:

— Товариство, я хочу спати. Залізьмо в хаці, виспімося, а вже тоді почнемо думати, як повернутися на Запоріжжя.

— А може, ще хтось впливе і нас шукатиме,— несміливо озвалась дівчина.

— Якщо і впливе, то не шукатиме,— сказав Непран.— Із цієї пастки вислизнути найкраще вдвох-утрьох. Між нами та Україною — Дунайське гирло, Буджацький степ, дві річки. І скрізь татари.

— Боже, то ми повік не вийдемо,— зітхнула дівчина.

— Я ж якось вийшов. Вирвемося! Дорогу знаю, мову...

— А в мене — шабля. Є чим погомоніти з ворогом! — додав Микола.

Тримаючи наготові зброю, пішли в гліб лугу. Тут просто можна переховатись день і, мабуть, ще простіше наскочити на бусурманську засідку. Тому Непран, хоч був до краю стомлений, все йшов і йшов, шукаючи таку місцину, де ріс би ліс і навкруги була вода або галявину...

І раптом він спинився, вловивши в шересі очеретів та співах птаства якісь незвичні звуки. Махнув рукою дівчині та побратимові, що йшли слідом, і прислухався. Ті дивні звуки линули з гайка поблизу озера. Були якісь не схожі ні на звіриний рев, ні на пташиний щебіт.

Хотів тікати спершу, а потім гору взяла цікавість, і він, звелівши знаками, аби його заждали, покрався тихо далі. Химерні

звуки то затихали, то знов гучнішали. Непран такі вже чув, але коли і де, ніяк не міг згадати... Він одхилив вербову гілку, що перетнула йому дорогу, й побачив турка. Кинувши на моріжок якусь одежину, той додивлявся смачні ранкові сні і так хропів, що чути було, напевно, в Кілії.

«Добряче спить! — подумав незло Непран.— Немов козак після всеношної у січовому шинку».

Зайшовши трохи збоку, переконався, що біля сплячого немає зброї. Отже, це не бекет, не засідка, а звичайнісінький собі байбак. А мо, рибалка? Сплюнув нудну солодку слину, почав шукати човен. Він був поблизу, витягнутий сяк-так на берег і не прив'язаний. І в ньому, мабуть, риба!

Недовго думавши, Непран зіпхнув човна у воду, схопив весло й поплив туди, де ждали на нього дівчина та побратим.

— Сідайте швидше! — звелів їм пошепки й подав Уляні руку. Вона стрибнула спритно, за нею вліз Микола.

— Де ти добув оце корито? — промовив він, чудуючись.

— Забрав у турка.

Микола тільки свиснув.

— Хазяїна послав до пекла?

— Що ти. Ми ж не розбійники, а козаки!

— То хоч зв'язав?

— Навіщо?

— Підніме гвалт, накличе на нас погоню.

— Він спить. А як прокинеться — ми вже далеко будемо. Й варитимемо собі обід,— одкинув Петро траву, що накривала чималий цебрик з рибою.

Непран не раз тут плавав на байдаках із товариством і на турецькій галері, тому вів човен не навмання, куди лежало гирло, а на північний захід, де слався Буджацький, чи Акерманський, степ.

Опівдні стали в плавнях над найпівнічнішим із рукавів Дунаю. Неподалік були руїни вежі — поросла мохом безформна купа каменю. А за рікою — поле. Чуже, безводне, збите копитами

татарських коней, і все ж таке жадане, бо там, за ним — Брацлавщина і вся земля українська.

— Збирай, Миколо, сухе гілляччя — будемо варити рибу, — сказав Непран.

— У дерев'яному відрі?

— Одразу видно, що мало ти пробув на Січі і мало каші з'їв!

— Ти знову береш мене на кпини?!

— Миколо, він жартує, — втрутилась дівчина.

— Які там жарти, серденько, — подав Непран їй шаблю. — Ось ніж, ось риба — чисть. Луску лишай.

Сам підійшов до румовища, одколупнув два однакових камені й поклав на землю поряд. Потому взяв чотири менших і заходився ретельно мити їх.

Коли Микола добув вогню і розпалив між каменями вогнище, Непран звільнив відро від риби, так само вимив і зачерпнув на глибині води.

— Панове, зараз чаклун Петро палитиме на камінцях відро! — підколупнув Микола.

— Бодне, ти краще стань на варту та попильнуй, щоб турки нас не накрили! — відрізав йому Непран. Поклав помиті камені над язиками полум'я, відро поставив поруч і, виламавши з верби чималі дві рогатки, спитав Уляну:

— Паньматко, як там риба?

— Готова. Мию шаблю...

— Жду не діждуся юшки, — не втримався-таки Микола. — Вари мерщій.

— Пильнуй, пильнуй! — всміхнувся й став примовляти, якби втішав малого: — Ось зараз рибку вкинемо... А потім — камінь. Бач, він уже розпикся...

Микола роззявив рота з подиву. Уляна кинулася:

— І так вода кипітиме і риба звариться?

— Хіба ж то хоче — мусить.

— Я про таке й не чула! — сплеснула руками дівчина.

— І він не чув, — кивнув Непран на побратима. — Січовики

з сокири зварять юшку, з води вогню добудуть! Не всі, звичайно, — додав, поглянувши на Миколу, — а лиш старі, бувалі...

Микола буркнув собі під ніс незлу козацьку лайку і втупив очі у голий степ за річкою.

Непран змінив каміння. Вода жухнула паром, заклекотіла. Запахло смачно стравом.

Стояла спека. Пожухли трави, висохла вода в криницях та річечках. Удень завзято прямило високе літнє сонце, а ночами було нестерпно душно, сухо і дзвінко так, що кожен крок відлунював на цілий степ.

Йшли тільки ночами, звіряючи, неначе в морі, дорогу з зіркою на вістрі дишля Малого Воза. А вдень ховалися по чагарях та балках, роздобували собі якусь поживу, по черзі спали, дбаючи, аби татари їх не помітили й не захопили сонних. Ще на Дунаї, у тих привітних плавнях, поклали собі, що краще вмруть, а не дадуться взяти себе в полон. Смерть — тільки мить, неволя ж — вічні муки.

Спекота, голод, спрага так їм змінили лиця, що не впізнала б і рідна мати. Але найдужче зазнали горя ноги. Коли стрибали з чайки, роззулися і полишили чоботи. На Ілліаді, в морі було без них байдуже, і тільки в лузі згадали добрим словом своє взуття. В степу ж за кілька днів дороги так натерпілися, йдучи босоніж, що не було жаданішого на всьому світі од пари чобіт або хоча б старої шкіри, в яку вмотати можна було б до крові збиті ноги. Уляна геть знесилася, вже не могла сама ступити й кроку, і довелося її підтримувати, а далі й нести.

Перед Дністром Непран лишив Миколу та Сіриківну у неглибокім виярку неподалік Троянового валу*, а сам пішов на запах диму, яким тягло із заходу, де, певно, був улус татарський чи

* Давня оборонна споруда.

випасався кінський табун. Торік він тут розжився, то, може, й нині вернеться не без коня.

Було за північ. Чумацький Віз у небі вже перекинувся й от-от мав висипати на землю сіль світанку. Роса, що вперше впала за стільки діб, щипала збиті, ноги й глушила тріск сухих пониклих стебел. Місяць уже зайшов за обрій, і тільки зорі, ясні, немовби вимиті, осяювали нічний безмежний простір, заповнений ущерть дзвінким сюрчанням. Степ жив. Степ дихав вічністю.

Невдовзі Непран почув іржання, форкання. Діставши шаблю, він став скрадатися до тих далеких звуків. Запахло дужче димом, долинув гомін, гортанний вигук, гупання швидких копит... Не сплять татари. Мабуть, якраз прийшли з походу або готуються йти по ясир... Не в добру пору вирушив. І все ж не міг вернутися, бо коней ждала мила та побратим, бо коні для них усіх — рятунок, саме життя.

То був табун. Пастухи сиділи очертою біля вогню, а їхні коні стояли поряд, припнуті до однієї із трьох кибиток. Ще здалеку Непран накинув оком не на табун, а саме на цих, пастуших коників — об'їжджені та й при сідлі. Бери і їдь. Щоправда, взяти важче...

Непран підкрався супроти вітру, проповз межі кибиток і причаївся за кілька кроків од коней. Татари не сполошилися. Було їх п'ятеро. Один старий, а четверо — молодики, озброєні, мов у поході. Вели неквапну бесіду. Старого Непран ледь чув, бо той сидів до нього спиною і мав глухий і хрипкий голос. Зате юначі голоси — дзвінкі, виразні.

— ...Тому-то мурза наш приїхав злющий з Кілії, — прошамотів старий татарин.

— Ну, стільки втратили свого добра! — підкинув хтось із молодших.

— А правда, що Кеенан-паша розбив гяурів тих біля Святого острова? — озвався інший.

— Сто байдаків розніс на тріски, а п'ятдесят узяв у битві цілими.

«Незгірше шляхти хваляться», — всміхнувся Непран.

— Як жаль, що я не був там!

— У кого нема турбот, той тужить за чорною бородою тестя, — хихикнув старий татарин. — Султан не дасть тобі скучати.

— А що, підемо на Ляхистан?

— Не знаю... У Кілії чутки ходили різні. Одні казали, що вже збирають військо, щоби провчити Польщу. А інші шепчуться, що йтимуть скоро в Персію.

— А де вона?

— За морем.

— Тоді на біса мені та Персія!

— Тс-с, — прошипів старий. — Ще хтось почує...

— Не бійтеся — ми ж у степу.

— Як кажуть, і в лісі бувають вуха, і в степу бувають очі...

Вони помовчали й засперечалися про жеребців.

Непран проліз попід кибиткою й намацав крайній повід. А далі — другий, третій... Прислухався, — старий татарин розказував про огира, якого мав років двадцять тому, — і потихеньку повів у поле коней.

Його зустріли радісно: побратим обняв, аж затріщали кості, а Сіриківна поцілувала в щоку. Не гаючись поопускали стремена (татари їх підтягують незвично високо) й помчали у бік Дністра. Ординці виявлять, що зникло трое коней, знайдуть сліди і кинуться наздоганяти. А їх же п'ятеро, якщо не більше, — хтось міг в кибитках спати.

Світало. Гасли зорі. Немов татарські юрти, то тут, то там темніли кущі густого терну. Удалині манливо зблискувала вода Дністра. На обрії займався схід... Коли б за річку вихопитися, а там уже що й вдома.

Конята бігли жваво, а думка ще жвавіше. Непран вдивлявся, прагнучи знайти дорогу до броду, яким півроку тому переходив Дністер, та, мов на зло, здавалось, ніби він тут уперше. Спинив коня, завваживши знайомий пагорб, і враз почув позаду кінський тупіт.

— Татари! — крикнув, наздоганяючи своїх супутників. — Женить щосили коней! На березі шукайте дуба на трое стовбурів — навпроти нього надійний брід!

— А ти? — спитав Микола.

— Трохи загаюсь тут. Погомоню про се, про те з ординцями.

— Тікаймо разом!

— Ідьте! — звелів сердито, вдарив коня ногами й звернув за пагорб, де навесні до річки біг струмок, а нині ріс очерет і терен. Надію мав на сутінки та на бездумний запал, з яким і сам летів не раз за ворогом.

Татари мчали, витягнувшись, наче вовки, вервечкою. Всі п'ятеро. Коли останній минув козацьку схованку, Непран пустив коня за ними і, примостившись у тій вервечці шостим, дістав свою домаху. Коник йому попався добрий, а може, просто прагнув не пасти задніх у товаристві своїх проворних родичів. Як там не було, а віддаль ставала все коротшою. Непран пригнувся, втупився очима в спину ворога і гнав коня, стискаючи йому ногами боки. Мерщій, мерщій! Попереду широка річка, і з берега татарам легко буде дістать Уляну та побратима стрілами.

Наблизившись на кінський тулуб, Непран сіпнув за лівий повід і, рвучко звівшись на стременах, щосили вдарив шаблею. Не озирнувшись, помчав за другим.

Другий упав також.

І третій. За ним — четвертий.

П'ятий, що вирвався на сажнів сто вперед, тим часом взяв у ліву руку лука, правою дістав стрілу із сагайдака й пустив її, не цілячись.

Непранові зробилось жаско — знав-бо, як влучно татари б'ють із лука. Щосили вдарив п'ятами коневі в боки, і той помчав ще дужче. Непран виразно бачив друзів, що, припадаючи до кінських грив, збігали вниз до річки. Татарин став на пагорбі, дістав стрілу, не кваплячись поклав її на лука, натяг тятиву й вистрілив. Уляна раптом випросталася, на мить застигла в такій незручній позі і впала...

Скрикнувши, Непран ударив із-за плеча. Татарин кинув лука і встиг прикритись шаблею. Це був старий ординець, бувалий воїн. Скоро Петро відчув його залізну руку, заледве викрутившись із-під удару-блискавки. Це насторожило й разом із тим озлило січовика. Підняв коня на диби і так рубнув, що іскри бризнули, немовби в кузні.

— Шайтан, шайтан! — залепетав татарин і, озирнувшись, гукнув на поміч: — Осман! Махмуд!..

— Даремно кличеш, — крикнув йому Непран татарською. — Вони лежать порубані!

Татаринів полізли очі з лоба.

— Аллах екбер... — прошепотів він злякано і кинувся навтікача.

Непран метнувся слідом. Біля одного з забитих ним татарів спинив коня, зіскочив, схопив стрілу та лука й, прицідившись, послав дзвінку погоню. Татарин упав на гриву, поволі зсунувся і щез у жухлих травах. Кінь відсахнувся, скинув високо голову і, заіржавши, побіг у степ...

Витерши травною шаблею, Непран помчав до річки.

Стріла впилася в ногу вище коліна. Кров жебоніла з рани, Уляна була без пам'яті, а Бодня тупляв довкола неї, соромлячись торкнутись тіла дівчини.

— Миколо, вона ж умре. Чому ти й досі стрілу не вийняв і кров не зупинив?

— Коли б у руку... Ніяково... — пробурмотів похмуро Бодня.

— Нині вона для нас не жінка, а побратим, товариш, що постраждав на полі бою, — сказав Непран і висмикнув з ноги стрілу.

Уляна сіпнулася і застогнала. Кров полилася дужче. Непран зняв пояс і перев'язав ним міцно-міцно ногу. Звелів Миколі:

— Бачиш оту вербу? Біжи зрубай на ноші жердок, а я метнусь за зіллям — десь тут же має бути...

Біля Дністра дали напитись дівчині, промили рану й, приклавши зілля, перев'язали знову.

— А де татари?.. — прошепотіла, розплющивши туманні очі.

- Татари там, порубані,— заспокоїв її Непран.
- І не-прийдуть?
- Хіба на страшний суд.
- Мене не тяжко ранили? Не покалічили?
- Дряпнуло трошки ногу. Загоїться, доки весілля скоїться!
- Правда? — всміхнулася над силу дівчина.
- Ось хай Микола скаже.

Бодня лише кивнув. Він готував незграбні ноші й коней до перевозу через широкий Дністер, за яким був нижній край Брацлавщини, земля безлюдна, дика. Але — своя.

* * *

Десь через тиждень, уже за Бугом і за Синюхою, натрапили на новосілий хутір. Три хати, хлів та клуня, а скільки радості принесло це обійстя голодним, спраглим, виснаженим мандрівникам! Вони погнали б коней, аби скоріше переконалися, що це не марево, але Уляна, яка недавно лишила ноші і знову сіла на коня, ще не могла так швидко їхати.

— Миколо, нумо збігай та подивися, чи є там люди! — сказав Непран, облизуючи пошерхлі губи.

Бодня немовби тільки цього й чекав, пустив коня навскач, спустився в балку, де притулилася ця слобода, і щось гукнув. Нікого... Здавалося, весь хутір вимер. Постукав шаблею в одні, у другі двері, прислухався, почував скрушно голову і повернув коня назад.

— Пустеля,— розвів руками, зблизившись.— Кричав, кричав — ніхто й не муркнув.

Уляна ковтнула слину, витерла рукою піт з чола.

— А ти криницю бачив? Хоча б води напитися...

— Напевно, є.

— Товариство, вище голови! — сказав Непран.— Ну де ви бачили такі доглянуті, такі охайні пустки?

— Гадаєш, сплять?

— Дурниця. Тепер жнива, і, мабуть, всі у полі.

— А діти?

— Й діти. Це ж не Черкащина. Ординці тут під боком.

Вони під'їхали і злізли з коней. Бодня зібрав у ліву руку всі поводи, а правою добув домаху. Непран зняв із сідла Уляну, посадовив на призьбу, а сам ступив рішуче до дверей. Були не замкнені. Привітно, мирно рипнули і пропустили гостя у тихі темні сіни, де пахло збіжжям, кропом. Навпомацки знайшов холодну клямку, натис на неї і прочинив важкі дубові двері, прикрившись на всяк випадок ними. Заждав хвилину й швидко переступив поріг. У сутінках, які стояли в хаті, побачив піч, широку довгу лаву, маленький образ у рушнику й найголовніше — окраєць хліба й глечик, що вирізнялися так невимовно звабливо на тлі стіни та обруса...

Зняв драну шапку. Житимуть!.. Благословен будь давній український звичай лишати в хаті їжу для подорожніх!

Надвечір хутір сповнився дитячим сміхом, гомоном. Прийшли жінці, на двох возах привезли жито, пригнали з поля череду.

Не здивувалися нежданим гостям. Напевно, тут такі бувають часто: на чужині в неволі тисячі братів по роду-племені і кожен прагне вирватися.

Господар хати, біля якої вони сиділи на моріжку, вклонився, знявши бриля, і поцікавився:

— З полону?

— Ні. З розбитих чайок.

— Біля Дунаю в морі?

Непран схопився.

— Дядьку, а де ви чули про наш останній бій?

Їх оточили колом чоловіки. Жінки тим часом повели Уляну до хати, щоб викупати у чистім літеплі й змінити одіж.

— На днях приїхав із Січі родич і розповів,— поважно мовив дядько, виймаючи з кишені люльку.

— Та що ви кажете! — зрадів Непран.— Він тут? Чи вже кудись подався?

— Тимоше! Орендаренку! — покликав дядько, шукаючи очима родича.

— Вони отам, за вигоном, — сказав хлопчик, підсorbнувши. — Зламалась люшня...

Непран скочив на коня й помчав у степ.

Орендаренка уздрів при хурі з житом, яка тяглася, перехнябившись, по ледь помітній колії.

— Пугу! Пугу! — гукнув, піднявшись на стременах.

Тиміш приклав до брів долоню, щоб не спігло низьке червоне сонце, й, притримуючи пробиту в Галаті руку, побіг назустріч.

— Живий?

— Живий!

Поцілувавшись, дивилися один на одного, немов не бачилися сто літ.

— Багато вас лишилося? — спитав несміливо Орендаренко.

— Не знаю. Був дим, і ніч, і град турецьких ядер. Щириця нам звелів стрибати в воду, а сам зірвав галеру й себе разом із нею...

— Ти тут один?

— Ні. З Боднею та Сіриківною.

— А Сірик так тужив за донькою. Буде старому радість...

Тим часом хура жита пройшла повз них. Дідусь, що вів воли, вклонився мовчки запорожцеві, неквапно надів бриля й статечно рушив далі.

— А як же ви? Щасливо дістались Січі? — спитав Непран.

— Ви завдали такого страху туркам, що Кеенан-паша уже й не гнався за нами далі.

— Добре, що не пропала даром козацька кров, — зітхнув Непран. — А як на Січі? Тихо?

— Вирує Січ. Із волості щодня приходять люди — напівживі, мордовані. Кажуть, що все Григорій Чорний; переметнувся в унію...*

* Православні, що визнавали зверхність римського папи.

— А як Тарас Трясило?

— Вичікує. Збирає силу. А що на думці в нього, не відають навіть старшини. Сірома рветься шаблею провчити зрадника Чорного та іже з ним, а кошовий собі мовчить і тільки посмикує свій сивий вус...

Якби не втома й виснаження та не Уляна, Непран не ждав би й дня. Оце б гукнути Бодню, добуть припасу й рушити на Запоріжжя!..

— Коли на Січ вертатимешся? — спитав Орендаренка.

— Хтозна... — протяг непевно той. — Рука болить — не гоїть-ся триклята рана. На хугір свій навідаюся, мо, й перезимую... Не був півроку вдома...

— А я — хоча б і зараз!

— Не гарячкуй.

— Та, може, там вирішується прийдешня доля наша! — спанув Непран. — Не вічно ж ходити нам під Польщею!.. — і прикусив одразу язика. За мить прогнав ту осторогу: досі Тарас і сам розсіяв краєм такі думки.

— Куди повів! — примружив очі Орендаренко. — У тебе, братику, не голова, а бочка з порохом. Ще Курукове не зовсім боком вилізло...

— Від того зліші будемо!

Орендаренко замовк, задумався.

— Тарас на те не зважиться, — сказав небавом.

— Зважиться, як буде слухний час. За рідний край Трясило не пошкодує ні булави, ні голови!

— Це правда.

Як їхатимеш на Україну і як Уляна видужає, завези її в село до мене, у Бараші.

— А ти — на Січ?

— Побуду тут днів зо два, від'їмся після голодних мандрів та й полечу до ньеньки Січі, — промовив палко. — Орендаренку, я серцем чую, що встане люд козацький, зірве з душі кайдани

й піде на бій, увірувавши, що краще вмерти вільним, аніж в неволі жити!

— Ти характерник, Петре, — зіщулився Орендаренко. — Від слів твоїх пішов мороз по спині.

— Бо ти козак, Тимоше, а в козака нема дорожчого, як Україна й воля.

Тиміш зітхнув:

— Проклята рана, братику... Як тільки руку вигою та одвезу твою Уляну, гайну на Січ, їй-богу...

— От буде славно! — сказав Непран і знову обняв товариша, з яким не раз дивився в очі смерті.

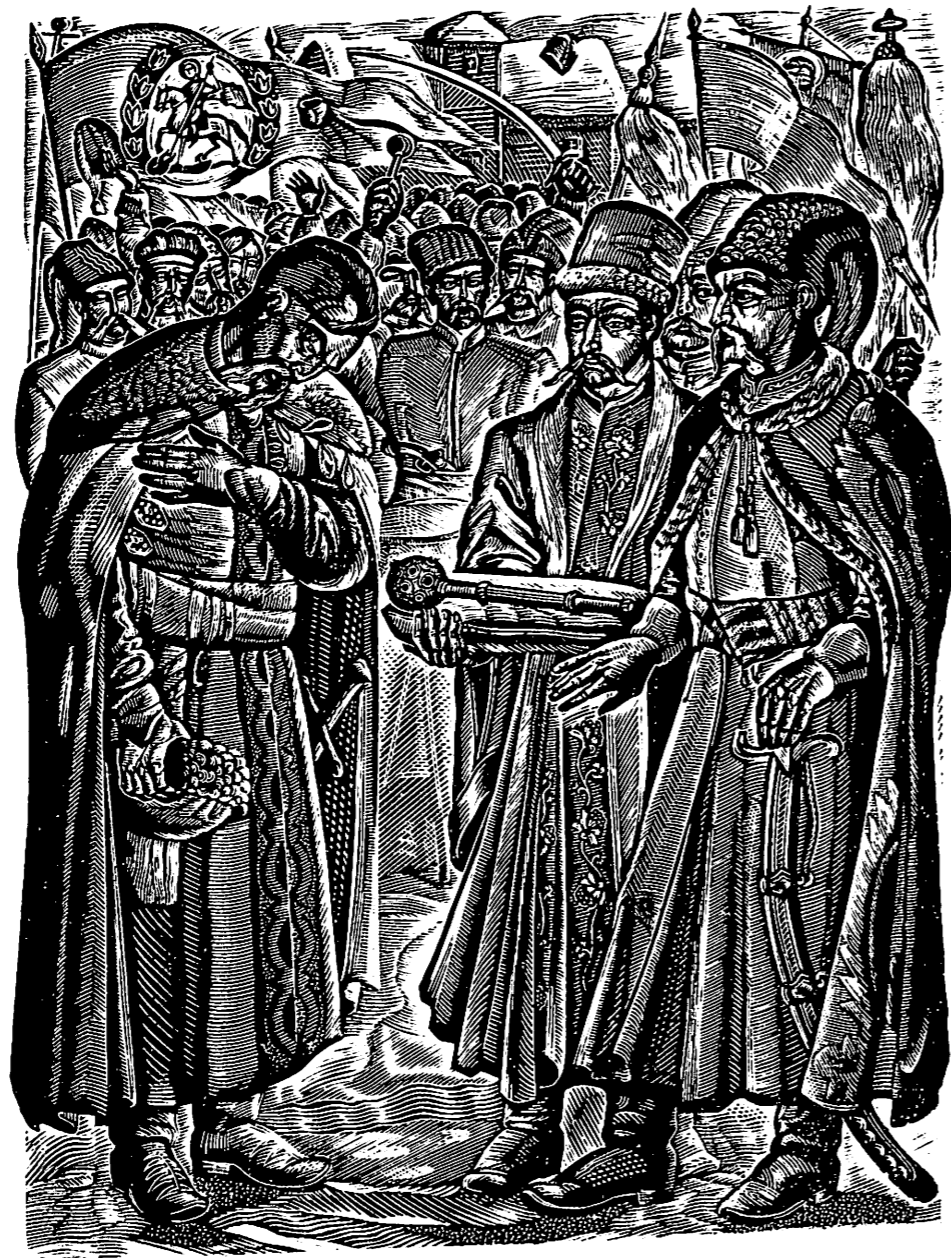
— Ходімо ж їсти, пити та набиратись сили, — всміхнувся Орендаренко.

— Істинно, тому й амінь, — так примовляв один чернець у Братському *, — додав Петро.

---

* Братський монастир у Києві, де містилася славетна школа, а потім — академія.

Хоч як поспішав Непран на Січ, але прибув до неї вже по снігу. Григорій Чорний виставив по всіх дорогах на Запоріжжя міцні загоны реестровців, щоб навіть муха не пролетіла до тих ослушників і ворогів корони. А ще кварцяне військо*, повернувшись з війни зі Швецією, розмістилося понад Дніпром на Київщині. Скидалося на те, що гетьман реестрових, а через нього й Польща, дізналися про потаємні заміри, які плекав Трясило. А тут ще й горда Порта сиділа тихо, задовольнившись обіцянкою Зигмунда Третього, ясного круля Речі Посполитої, не допускати більше морських походів.

З важкими думами ступили Непран та Бодня на Базавлук**. Зимою острів був суворий, скутий довкола льодом. До того ж скрізь, окрім дороги на перевозі, чорніли густо ополонки, які служили пастками непроханому нічному гостеві...

Ще з річки, з льоду вгледіли великий гурт край берега, почули регіт, вигуки.

Коли під'їхали, юрба немовби тріснула, і з тої шпари вискочив назустріч їм голісінкий, у чому мати народила, немолодий козак. Татарські коні насторожилися, запряли вухами.

— Прошу до лазні, гості дорогі! — вклонилась та проява і, підморгнувши до подорожніх, метнулась назад в юрбу, а далі —

* Королівська армія у старій Польщі.
** Острів, на якому була тоді Січ.

в річку, де в чорноводді, вирубаному в грубезній кризі, плавало ще п'ятеро вусатих голих козаків.

— І їм не холодно? — спитав Микола пошепки.

— Січовики до всього звиклі, — сказав Непран і крикнув: — Головельможні, вода не дуже тепла?

— Та перегрілась трохи! Заліз один закоханий, то почала кипіти.

— От жаль — хотів скупатися...

— Стрибай сюди — постудимо!

Непран оддав Миколі повід і вийняв праву ногу із стремена.

— Ти що, сказився?! — спинив його Микола. — Вони ж п'яні й здорові, мов бугаї.

— Стрибай, стрибай, бицюню! — гукали з річки.

— Не ліз, бо хвіст одмерзне! — кричали інші. — Дюдя!

— Залиш хвоста товаришеві!

Регіт стояв такий, що мало лід не тріскався.

Непран тим часом виструнчився на стременах, приклав до лоба руку й застиг, уп'явшись зором за річку в степ.

— Братчики, — тривожно крикнув згодом. — Татари!!

Вихопивши із піхов шаблі, січовики притьмом метнулися до перевозу, щоб стріти ворога.

— А ми, а ми! — металися в ополонці голі. — Допоможіть, подайте руку, хлопці!

Під'їхавши аж до води, Непран сказав спокійно:

— Сидіть, сидіть, панове. Як прибіжить сюди орда, то ви щосили кахкайте — хай бусурмани думають, що це качки. Бувайте!

Він засміявся і повернув коня до Січі.

— А де ж орда? — кричали від перевозу.

— Пішла шукати телепнів таких, як ви!

Микола їхав поряд, впустивши повід, і бухкотів грудним, давучим сміхом.

На Січі було незвично людно. Довкіл фортеці та передмістя, де розміщались школа, пекарні, кузні, шинки й всілякі інші не

менш потрібні служби, стояло безліч наметів. На кожному кроці здивувалися веселі юрби січовиків. Були й сумні, похмурі та заклопотані. Ті скося зиркали на подорожніх, немов оцінюючи або прикидаючи, яка з них користь війську.

Це велелюддя тішило Петрові душу, вселяло віру. Проте й тривожило: на Запоріжжі ніхто не може бути певен, що поведе цю вільну волю туди, куди захоче. Тут, як ніде, правдива мудра приказка: сьогодні в грязі, а завтра в князі, і навпаки. Не менше як раз на рік збирається все товариство на січовий майдан вирішувати, кому вручити владу...

— Чи завжди тут так завізно? — спитав Микола.

— Та ні. На зиму більшість братчиків іде собі на волость — хто до дружин, хто до рідні, а як розтане сніг, вертаються, немов птахи із вирію.

— То що ж їх тут тримає нині?

— Напевно, те, що й нас сюди пригнало...

— Кого я бачу, людоньки! — почувлось нагло поряд. — Та це ж

Непран із Боднею!

На містку біля фортечних воріт стояло десятків зо два козаків і поміж ними, як бусол серед курей, — Манюня. Він зняв Непрана, немовби хлопчика, з коня, поцілував, тримаючи його в руках, й лише тоді поставив на чорний міст.

— А ми вже справили по вас поминки, — мовив, щасливо мружачи великі сірі очі.

— Зніми й того! — під'юджували Манюню козаки.

— Не можу — пуп розв'яжеться, — розвів руками велетень.

— То, певно, син твій? Бачиш, він на коні — немов Ісус на віслюкові!

— Може. Колись мене дівчата дуже щедали. Миколо, звідки ти?

— З Черкас.

Манюня замислився. Відтак, зітхнувши, мовив:

— У Черкасах я завжди постив. А жаль — дитина справна... Нівроку хлопець! Хочеш, то будь мені за сина.

— А гроші є? — спитав похмуро Бодня.

— Навіщо?

— Я молочка уже не п'ю — горілку.

— Оце синок! Оце Манюньчик! — за боки брались січовики.

Віддавши коней хлопцеві, який крутився серед дорослих козаків, ватага дружно рушила до джерела веселості.

Увесь недовгий, але тяжкий для спраглих шлях у шинок Непран позиркував у різні боки, шукаючи між козаків знайомі обличчя. Найбільше йому хотілося зустріти Сірика й розповісти, що донька його жива й здорова. І ще кортіло, аби усі, хто був у морі, знали, що він вернувся, вижив. Без цього свідчення, без цих чудових зустрічей він ніби напівживий-напівзагиблій...

— Непране, чого ти крутиш головою, неначе кінь у спасівку? — спитав Манюня.

— Шукаю Сірика, того старого гармаша, що збив на чайці щоглу.

— Він тут! Напевно, й досі сердешний п'є від горя й радості. В Галаті знайшов Івася-сина, а дочку втратив... Петре, вона ж лишилася на тому горе-острові разом із вами!

Непран кивнув, не в силі мовити хоча б коротке слово, схвилюваний близькою зустріччю із гармашем. А що як вилає за те, що він без батьківського дозволу звелів одвезти до себе дівчину?

— Загинула в тому бою? — спитав Манюня журно.

— Жива, — одмовив різко Бодня. — Вже на Волині досі, в його селі.

— Ото старий зрадіє!

Микола гмикнув. Він не сказав нічого, коли рушали з хутора біля Синюхи й коли довідався, що Сіриківні прослався шлях на Волинь. Проте в душі ще й досі, мабуть, не міг змиритися із тим, що ця білява доля пройшла повз нього.

У шинку Сірика вже не застали. Манюня послав по нього, а сам упав на вільну лаву і крикнув:

— Меду!!

— Братіє!.. — долинуло громоподібне з покутя. — Не пийте меду та оковитої, бо все це зілля бісове!..

— Новий дякон наш набрався знову, як жаба мулу, — сказав Манюня, садовлячи за стіл Петра й Миколу. — А як читає, хлопці, святе письмо! — додав захоплено. — Не треба йти до церкви, бо кожне слово чути і в курені.

— Братіє, — гримів дякон, відсьорбуючи з ковша й куйовдячи густючі чорні патли. — За кожну чарку випиту, за кожну пляшку альбо карафу богопротивного хмільного трунку на тому світі ввіллється вам у пельку такою ж мірою смоли гарячої!..

— Аж мурашки по спині бігають, — прошепотів Микола.

— Добрячий глас, — додав Непран. — А звідки він?

— Із Межигірського*, — сказав Манюня.

— Братіє! — стрясав шинок дякон. — Мускат, мусулєз, брага, горілка, мед та пиво — все од диявола! Хто п'є, тому не бачити царства небесного, як бусурманам не бачить Січі нашої!

— Чому ж ти сам п'єш, отче? — спитав Непран.

Дякон глянув на нього гострим, тверезим оком і кинув: — З горя. Душа алкає честі, а скрізь безчестя люте! Душа привілля прагне, а скрізь неволя, пута! Душа молитись хоче так, як велить їй звичай, а їй гвалтовно пхають чужі молитви й унію!..

До шинку вбігли Сірики — попереду старий гармаш, за ним Івась — в жупані й чорній смушевій шапці.

— Дітоньки! — гукнув іще з порога Улянин батько. — Лицарі мої безстрашні!.. — І сльози бризнули йому з очей. — А я за вас уже відправив службу...

— Й Уляна теж здорова, батьку, — сказав Непран йому найбільшу радість.

Старий уткнувся лицем Петрові в груди. Атиш-Івась тим часом несміливо переступав з ноги на ногу й позиркував то на Петра, то на Миколу. Нарешті Бодня ступив йому назустріч, і два колишніх вороги потисли руки й поцілувались тричі.

* Монастир поблизу Києва, звідки прислали на Січ священників.

— Таки почув господь мої молитви,— заговорив старий гар-
маш уже в обіймах Бодні.

— На те ж у нього й вуха! — сказав Непран, вітаючись із
Сіриченком.— Ну, як, Івасю?

— Гарно.

— Навчився мови рідної?

— Згадав усе,— всміхнувся.— Я ніби там і не був...

— Заговорила козацька кров!

— Спасибі тобі за пісню. Оту, що ти співав торік у Кілії.
Я мов прокинувся тоді зі сну, мов народився вдруге...

— А де ж Уляна, хлопці, куди ви її поділи? — спитав щасли-
вий Сірик.

— У матері,— сказав Непран несміливо.— В моєї неньки,
батьку...

Старий насупив брови.

— Ти що ж, узяв її собі за жінку?

— Ще ні. Вона була поранена... Але візьму, як віддасте!

— Коли й куди поранена? — подався до нього Сірик.

— Біля Дністра, як ми тікали від буджаків. Стрілою
в ногу.

— І як їй нині?

— Добре. Вже досі — тільки знак.

— Ну що ж, коли вона попросить, благословлю,— промовив
Сірик повагом і усміхнувся:— Нівроку зять?

— Дай боже такого кожному! — схвалив Манюня.— До столу,
люди добрі! Бо радості у нас сьогодні море!..

— Одумайтесь! — прогук диякон знову, аж забряжчали шибки
у вікнах.— Хто наливається у день веселий хмелем, сумного дня
пролле великі сльози.

— Не каркай, попе! — гаркнув йому Манюня, налив михай-
лик меду й тицьнув дияконові під самий ніс.

— Блаженства вкусять райського всі, що дають рукою ще-
рою...— промимрив той, допавшись до запашного трунку.

— Блаженство наше — вольність,— промовив Сірик.

— Правда. Ой правда, хлопці...— зітхнув Манюня, згадавши,
мабуть, каторгу.— То ж вип'ємо за це велике щастя!

Непран підняв блискучий срібний келих:

— За волю краю рідного! Якщо народ уярмлений, не може
бути щастя його синам!

Коли по першій випили й заїли дещицею, Манюня мовив:

— Братчики, а я — щасливий.

— На Січі, зараз. А як прийдеш на волость, у місто або село
й побачиш шляхту, яка сидить на шиї твоїх братів і заганяє твою
стареньку матір у католицтво? Хіба й тоді ти будеш радий своїй
козацькій волі? — спитав Непран.

Манюня зморщив лоба, почував голову, де красувався роз-
кішний чорний оселедець.

— А в магістраті, в суді, чи в старости не обізвися своїм
і словом. Затюкають, неначе ти прийшов на їхню землю, а не
вони залізли в твою господу, коли тебе біда приперла до стіни!—
вони залізли в твою господу, коли тебе біда приперла до стіни!—
хмільнів Непран.— Товариство, ми — козаки чи мокрі кури?

— Братіє,— прогук диякон.— Огляньтесь! Ви пропили самих
себе і край свій!

— Шинкарю, налий цьому попові меду, щоб він замовк,—
почав Манюня гніватися.— Не дасть і чарки випити по-людськи...
Як припече своїм уредним словом — горілка стає кілком у горлі...
І, мов на лихо, нема музик. Непране, де твоя кобза?

— Куди ви її поділи, батьку? — спитав Непран у Сірика.

— Віддав, як ти звелів, Богданові.

— А нумо, хлопці, котрий молодший, знайдіть Хмельницького
і принесіть швиденько кобзу! — звелів Манюня.

Івась схопився перший. Притримуючи козацьку шаблю, метнув-
ся з шинку. Він святкував, напевно, й досі своє повернення у рідний
край, у свій народ, і кожне діло або доручення йому як празник.

Невдовзі повернувся, але не сам, а з Хмелем. Богдан влетів,
як вітер, обняв Петра, Миколу.

— Коли б ви знали, друзі, який я радий бачити, що ви живі
й здорові! — промовив палко.— Мені ті вісім чайок, що неодмоль-

ний гріх на душі...— Він посмутнів і мовив скорбно:— З чотирьохсот вернулось тільки дев'ятеро. Та ще ось двоє вас...

— І Сіриківна третя,— додав Непран.

— Така козацька доля,— озвався Сірик.— Гинути за рідний край.

— Зате вернулись тисячі,— сказав Непран розважливо.— І Січ міцна й готова бити ворога.

— То ж вип'ємо за тих, хто вмер звитяжно і нині царствує!— підняв Манюня келих.

Врочисто, мовчки випили. Непран взяв кобзу в руки.

Ой кряче, кряче та чорненький ворон
Та на глибокій долині;
Ой плаче, плаче молодий козаче
По нещасливій годині...

Перебрав рукою струни, переливаючи у них журбу і смуток за товариством, що полягло в поході, обвів очима братчиків, які були готові прийняти смерть хоч і сьогодні, лише б звільнити, виврати народ та землю рідну із рук лихого ворога, і заспівав бадьоріше:

Вороний коню! Грай ти підо мною!
Та розбий ти тугу мою!
Розбий, розбий тугу по темному луку
Козакові молодому...

— Петре, покинь цю пісню, бо їй же богу плакатиму,— неголосно сказав Манюня. І крикнув:— Грай веселої! До танцю ноги просяться!

Непран поклав на струни руку й, коли завмер останній журний звук, заграв козацький танок.

Манюня вискочив на середину шинку й пішов навприсядки:

Ой з-за гори старостоньки,
З-за гори, з-за гори.
Я думала, що до мене,
Та й помила ноги.
А як стали старости
Ворота минати,
Чапу-лапу по болоті,
Та й пішла до хати.

Розсунувши важкі столи та лави, у коло вихопилося одразу кілька запорожців. Червоні й сині шаровари мели підлогу, шугали ледь не під стелю полум'ям. Жупани, шиті золотом, переливалися в огні свічок, яких корчмар не пожалів задля такого свята. Блищала зброя. Очі то осявали лагідністю, то опікали силою й непримиренністю. Чуби мигтіли блискавками. А вуса, вуса!..

Журилася попадає своєю бідною:
«Бідна ж моя голівонька, що піп з бородою!»—

затяг дякон басом і теж пустився давати лиха чоботам.

Розправивши могутні груди і нагерголившись, немов сусідський півень, Манюня пішов, пішов по колу:

Ой виїду я на вулицю
Та й стану, та й стану:
Одна несе вареники,
А друга сметану.

Знеможений упав на лаву і заволав:

— Панове, душно! Душно!

— Гайда надвір! — підтримав його дякон.

— О-го-го-го! — ревноли дружно танцюристи й посипалися

на морозець.

Вечір стояв різдвяний. Зорі світили рясно й щедро. Ще молодий, та вже підмерзлий сніг витьохкував під чобітьми. Повітря було бадьоре, чисте, немов джерельна, жива вода. Аж забивало подих від благодаті, що розливала довкола ніч. У всьому тілі гра-ла нестримна буйна сила, душа жадала обширу, великих діл, любові, щастя.

— Хлопці, боротись хочу! — гукнув Манюня.— Нумо, хто сміливший!

Та козаки, що, видно, добре знали його ручища, не дуже квапилися. Позадкувавши, вони лишили велетня самого в колі.

— Ходи хоч ти, Богдане,— збив шапку набакир Манюня.— А то на Січ тепер пливе така дрібнота, що ні з ким і кістки розім'яти.

Богдан махнув рукою:

— Куди мені! — І посміхнувся:— Преси оно дякона.

— А що! Як кажуть, на безлюдді і піп людина.

Манюня згрів бороданя за рясу і потягнув, як вовк вівцю, у коло.

— Свят, свят! Ісусе, сину божий, врятуй мене од рук цього люципера! — загвалтував дякон і впав на коліна.

Велетень втягнув повітря носом, — скривився тяжко і відпустив сердегу.

— То що, ніхто не хоче зажити слави в герці? — спитав глузливо. І висипав на страхопудів мішок зневаги й лайки:— Ах ви ж, щенята зінські! Нещасні вилупки, плюгавці!..

Січовики за боки брались, регочучи. Лише Микола Бодня стояв лихий, насумрений. Коли ж Манюня згадав черкаських телепнів, він зняв із себе шаблю й віддав Непранові. Затим — пістолі. Й крикнув:

— Ану замовкни, бо хай мені весь оселедець!..

Манюня приклав до вуха руку і запитав:

— Панове, ви не чули: здається, щось десь писнуло? Чи не комар тут об'явився?

Ні ці слова, ні регіт юрби, яка все більшала, не зупинили Бодню. Він розстебнув тісного коміра, жбурнув сердито шапку й ступив у коло.

— Минь-минь, бицюню, — позадкував Манюня. — Прорізалися, напевне, ріжки?

Микола мовчки сунув на супротивника. Лише сопів та все помітніше згинав своє велике пружне тіло, неначе барс, що має кинутися на полохливу здобич.

Січовики уважно стежили за кожним рухом Бодні. Нарешті й сам Манюня облишив жарти і скинув шапку.

— Перехрестись, Манюньо, бо тут тобі і жаба цицьки дасть! — порадив йому дякон.

— Казав сліпий, побачимо, — Манюня теж пригнувся і рушив назустріч Бодні.

Вони зчепилися, немов два тури. Гребли ногами сніг, кречтали, важко дихали.

Запорожці спочатку мовчки стежили за цим змаганням велетнів, а далі теж розпалилися.

— Манюньо, дай йому нюхнуть табаки! — гукнув один.

— Не осором черкасців, Бодне! — втрутився інший.

— Держись, держись!

— Не дайся взяти себе за пояс!

— Бодне!

— Манюньо!

— Ох ти ж!..

З усіх усюд збігалися січовики, аби поглянути на цю кумедію. Небавом увесь майдан перед мостом і брамою був повен люду. Стривожений збіговиськом та незвичайним галасом, прибіг і сам осавул *. Побачивши, що це не чорна рада і не розбій, він теж піддався захвату, з яким козацтво стежило за боротьбою, і закричав:

— А покажи, Манюньо, на що ти здатний!

Немов скоряючись наказу старшого, Манюня рвучко підняв Миколу й кинув. Громада охнула. Проте не так то легко було звалити Бодню. Він одлетів на сажнів два, але не впав. І знову борці зчепилися, і знову цікаві глядачі позавмирили, зважуючи, чия візьме.

— Кінчай уже, Миколо, — сказав Непран недбало, аби своєю впевненістю підбадьорити друга.

Та Бодня був до лиха слухняний хлопець. Зловчившись, він ухопив Манюню за праву руку, сам повернувся так, що супротивник опинився в нього за спиною, нагнувся різко і через себе кинув Манюню в сніг.

— Казав тобі, перехрестись завчасно, — підбіг дякон, скалячи великі білі зуби.

Манюня сів, згорнув неквапно дулю й сунув під ніс дяконові:

* Осавул на Січі був ніби міністром внутрішніх справ.

— А це ти бачив, попе?

Устав, крутнув правицею,— чи не зашкодило,— і підійшов до Бодні.

— Ну, молодець! Напевно, таки мого насіння.

— Манюньо, став горілку! — крикнув хтось із юрби.

— Поставлю — бочку! — одрізав той.

— Годі! — промовив владно осавул, піднявши знак свій — палицю.— Доп'єте іншим разом. Уранці мусите бути тверезі.

Осавул пішов до брами, братчики — довкола нього, як біля матки бджоли, аби дізнатися, яка пригода чекає на них зі сходом сонця.

Богдан узяв Петра за лікоть, придержав трохи й, коли вони відстали від товариства, промовив з усмішкою:

— Він все одно не скаже.

— Чому?

— Багато на Січі нині чужих очей і вух.

— Важливе діло?

— Найбільше, що, може, випаде на нашу долю.

— Правда?!

— Так не кричи, а то почує Чорний.

— Похід?

— Ще ні. Гетьманство.

— Кого замісто Чорного?

— Тараса...

Біля воріт їх зупинила варта.

— Хто йде?

— Хмельницький.

— Гасло!

— Великий Луг.

— Проходьте.

Січ ще не спала. Не світилося лише у церкві та у пушкарні. Майданом вешталися братчики, біля Щербинівського куреня хтось жваво грав на гуслах і чувся гупіт ніг. То тут, то там зривався регіт.

— Мені пора. Добраніч,— сказав Хмельницький. Потис Петрові руку й затримав її в своїй.— Якщо потреба буде, не підведеш на раді завтра?

— Що ти!

Коли Непран прийшов у свій курінь, Микола спав. Свічки були погашені. Лише одна горіла у халабуді із двох кожухів, де грали в карти. Петро пройшов поміж рядами сплячих, вітаючись де вголос, а де і подумки по черзі з кожним. Були уже й новенькі, яких не знав.

Непран роздягся і ліг на вільне місце неподалік Миколи. Не спалося. Сон десь утік, а з ним і хміль. Підклав під голову руки й очима пестив вікна, старі дубові сволюки, довжезний стіл, ослони — усе до болю рідне й таке жадане в мандрах. Було, в неволі з'являться йому ві сні ці стіни і ці звичайні, буденні речі, а на душі по тому гірко й разом із тим святково, мов на великий веселий празник. А як у Дикім полі або в степу Буджацькім він марив цією зустріччю і цим величним спокоем, твердою впевненістю, що тут довкола друзі, товариші по зброї і що нема на світі місця безпечнішого, як цей курінь, як мати Січ, як Запоріжжя! Що б він робив у цьому світі-пеклі, коли б не мав такої тверді в серці! Давно пропав би, згинув би. Не тільки він, а й вся Україна щезла б, вогнями тяжко палена, мечами люто рубана, в неволю щедро брана. А так стоїть і бореться. Допоки Січ і воля житимуть на берегах Славути, житиме і рідний край!

Заплющив очі, прагнучи, щоб якомога швидше настав прийдешній великий день. Був певен — день цей стане межею в долі не тільки тих, що вийдуть супроти Польщі й унії, а й всього люду від гір Карпат аж до Путивля.

...Його збудили постріли. Подумав: хтось напав на Січ, і вийняв шаблю. Почувся сміх. І тільки він привів Петра до тям. Та це ж скликають раду!

— Погляньте, братчики,— за боки брався не хтось, а сам Тиміш Орендаренко. — Непран зібрався бігти в Галату бити турків!

Петро протер зі сну туманні очі.
— Я, я, соколику,— сміявся гість.
— А де Уляна? — спитав тривожно.
В твоєму замку.
— В замку?
— Ну... біля нього.
— Видужала?
— Хоч до вінця!
— Тимоше, не мов такого, бо він покине раду і побіжить женитися,— устрив Манюня, що вже прийшов у гості.
— І добре зробить. Хлопці, яка у нього дівчина! — протяг Орендаренко.
— Непране, я тобі не заздрю,— сказав Манюня.— Знайшов кому припоручити. Та це ж джигун!
— Я не займав, їй-богу,— удав Орендаренко зляканого.
— Кажі, кажі...
Недовго думавши, Микола Бодня ступив у коло і взяв за груди Тимоша.
— Хлопці, їй-богу, я!..— заверещав Орендаренко.— Ти що, здурів, Миколо?!
— Уб'ю.
— Ось хрест святий!..
Курінь зайшовся реготом. Один Микола, хоч одпустив Орендаренка, стояв, мов сич, надутий.
— Годі! — спинив Непран.— Миколо, усе це — жарти.
— Час на майдан, на раду. Чуєте, вже в тулумбаси б'ють!— додав Манюня.
— Чому скликають раду? — спитав Тиміш.
— Щоб привітати твоє повернення,— вклонився йому Непран.
— Не можете сказати по-людськи?
— Можемо,— охолодив його Манюня.— Будемо скидати ярмо й погонича!
— Давно пора. Бо за своє отаманування Тарас ось так наївся харчів козацьких,— повів Тиміш долонею собі по шиї.

— Попав у небо пальцем!
— Мо, скажеш, ні? Все мудрствує та крутить нами...
— Гляди, щоб я тобі макітру не скрутив,— урвав його Манюня.— Продався шляхті? Чи в кошові самому хочеться?
— Ну ти, не дуже,— найжився й собі Орендаренко.— Не дуже скручуй... Гляди своєї ліпше. Я знав таких — давно вже п'ють амброзію на тому світі...
— Овва,— втрутився Бодня.— Та хай мені весь оселедець вилізе!..

Непран узяв його за руку:
— Звикай, звикай, Миколо. На Запоріжжі також не царство боже: гляди й запахне панським духом... Дай бог з-під шляхти вирватися, тоді й своїм табаки втремо!

На січовім майдані людей було, як маку в полі, а козаки все йшли та йшли. Одягнені у що хто мав найкраще, озброєні і наспіх зробленими і дорогими шаблями, пістолями та самопалами. Віталися, перекидалися жартами, розпитували, чого збирають раду. Траплялися й такі, що заросились або не витверезились; ці розмовляли голосно, розповідали якісь смішні бувальщини або байки і поривалися піти до танцю...

Тим часом довбиш ударив знову в тулумбаси, й майдан став угамовуватися. Від кола, де осавул поставив бунчук та прапор, й до куреня, в якому жив кошовий, звільнили для старшини дорогу.

— Ідуть, ідуть! — прошелестіло військом.
Непран підвівсь навшпиньки і вдалині побачив кошового. За ним — суддя військовий, писар, осавул та курінні отамани. За звичаєм, усі без шапок, зі знаками своєї влади.

Запорожців збиралося більше й більше. Вже на майдані ніде було, як кажуть, курці клонути, й котрі молодші, вилізли на курені та на вали, де до цих пір стояла лише сторожа та гармаші, які стріляли, оповіщаючи, що буде рада.

Це ж справжня сила, тисячі! Та ще якого товариства! Тут і старі звияжці, що били польську шляхту ще з Наливайком та

Лободою, і ті, що брали Кафу при Сагайдачному, і побратими Жмайла, що клали буйні голови за волю й рідну землю, і всі, хто був улітку в морі і запалив козацькі люльки від пожарищ Галати...

Коли старшини спинилися побіля прапора й вклонилися, все товариство також зняло шапки й відповіло поклоном.

Тарас перекинув із правої у ліву руку булаву, смикнув обвислого в'юнкого вуса й заговорив:

— Панове молодці, низове славне воїнство! Сини України! Сьогодні ми зібрали раду не задля того, аби могли ви собі обрати кращих од нас ватагів і розділити між куренями вгиддя. На це свій буде час. А нині прийшла пора задуматися, хто ми такі: розбійники, як величають нас магнати і польський прихвостень Григорій Чорний, а чи звитяжні діти свого народу, які воляють краще стояти тут на чатах, лице в лице з ордою, аніж коритись недругові, що й уві сні мріє про те, щоб стерти нас на порох і навіть пам'ять нашу розвіяти по дикім полі безвісти. Кварцяне військо знову прийшло на землю Київську та в інші староства. І це нашестя враже, що ніж у серце усій козацькій вольності, всьому народу нашому. Вже знову летиться українська кров і чути крики мучеників. І знову наші брати, батьки й діди в містах і селах встають на захист віри, останніх прав, свого життя. Там гинуть наші близькі, там сходиться кров'ю колись славетна й могутня Русь, там, за порогами, карає схизму унія!.. То як же нам, панове молодці, сидіти тут у затишку і пити мед-горілку?

— Вирубаємо всю шляхту в пень! — озвалось дружно низове воїнство.

Хтось заперечив:

— Панове, навіщо пертись на рожен?! Ходімо краще в Крим!

— На шляхту!

— В Крим!

— До біса Крим і шляхту! Ходімо краще в шинок!

— Братіє! — ревновав диякон. — Покиньте пити, бо кожна чарка...

Йому заткнули рота. Майдан кипів. Подекуди уже взялися за чуби.

Тарас Трясило підніс високо булаву.

— Кажі, Тимоше, — кивнув Орендаренкові, який пропхався в коло.

— Панове! Люди добрі! — промовив той. — Усі ми щиро любимо нещасний край свій, уболіваємо душею, серцем за віру й волю. Так, тяжко нам під Річчю Посполитою. Але було б ще тяжче, коли б не Польща й не єдність наша з Польщею! Ось, за Дніпром, орда татарська. Турки жауть, не діждуться дня, коли ми вб'ємо клина між двох народів наших, бо марять думкою, як би накласти руку на все слов'янство!

— Лякай, лякай!

— Послухайте, він добре каже!

— Панове, друзі, братчики, — своєї вів Орендаренко. — Нас кілька тисяч, ще назбігається нехай удвічі стільки, коли почнемо чвару. Це ж крапля в морі, жменька, яку король одним ударом зітре з лиця землі. Згадаймо скорбну долю Косинського та Наливайка*. Або Ведмежі лози, де ми платили головами за необачність Жмайлову... Невже вам хочеться лягти кістками?

Все, що сказав Орендаренко, було немовби й правда. Хіба одне повстання згасила шляхта кров'ю, хіба не жде нагоди Порта, аби узяти під себе Русь, хіба за річкою не татарва чигає хижим оком на Україну? І все ж брехня! Бо як же тоді на світі жити, коли не вірити в себе самого, у свій народ, у свій талан прийдешній!

Непран рвонувся в коло.

— Товариство! Орендаренко тут лякав поразками, страхав ордою, турками. Були поразки — правда. Але хіба кров пролилась даремно? Хіба не виросла із неї віра, впевненість, що Польщу можна бити, що можна вирватися з її жорстких обіймів, обіймів ворога, а не друга? І мо, тому якраз були поразки, що не жила

* Ватажки козацьких повстань.

ця віра в людей, що не могла вона без крові й муки зрости і виріти у наших душах! Ось він боїться шляхти,— кивнув на Тимоша,— боїться смерті й крові. То що ж нам, ждати волі із рук ясного круля? Чи з'рук Лаща та Конєцпольського?

Громадою пройшов непевний гомін. Хтось засміявся, хтось відповів, що швидше діждешся страшного суду.

— Ніхто не дасть нам волі! — сказав Непран.— Вона у наших шаблях і в наших душах. У неволі можна жити лише надією, а без надії — вже краще смерть!

— До зброї! Геть відступників! — гукнув Манюня, змахнувши шаблею.

— Здобудемо Україні вольність! — підтримали його козаки. І весь майдан здвигнувся, проріс травною шабелю.

— Панове, що ви робите?! — вибіг Орендаренко в коло.— За наш непослух...

— Згорить твій хутір?

— А може, йому ляхи подарували й другий?

— Продався, Тимоше, шляхті?!

Орендаренко запламкав ротом, прагнучи сказати щось на виправдання.

— І хто його такого купить! — прийшов Непран на поміч, бо певен був, що той не міг продатися, а говорив, як думав.

Січовикам припав до серця жарт і, посміявшись, вони лишили в спокої невдачу підпанка.

— То як, панове молодці, підемо бити шляхту? Чи є на це святе діло сердечна ваша згода? — спитав Тарас.

— Є! Згода! Згода! — сійнули знову шаблі.

— За звичаєм і для порядку й ладу, йдучи на бій за волю, нам личить мати гетьмана,— промовив далі кошовий.

— Та зараз їх на Україні два! — докинув хтось із натовпу.— Навіщо нам ще й третій?

До кола вийшов Богдан Хмельницький і попросив у кошового дозволу сказати слово.

— До булави ще треба й голови,— промовив він, пригладивши

короткий чорний вус.— Одна — в Левка Івановича — занадто тиха, добренька. А в Чорного — надміру зла та буйна. Окрім же того, Чорний, як ви, панове, знаєте, став уніатом і запрягався привести й нас до унії або, як кажуть його патрони, огнем і мечем знищити і Січ, і все козацтво.

— Брехня. Це наговорі!

Майдан загув, захвилювався.

Тоді Богдан ступив до краю кола і взяв за руку диякона, що проповідував учора в шинку.

— Скажи їм, отче, правду я говорив про Чорного?

Диякон якось боязко оглянув раду, прокашлявся і гаркнув — аж сніг сипнув із віття:

— Все щира правда, братіє!

Богдан сказав щось тихо, й диякон, скинувши свій кобеняк, задер стареньку рясу, що видно стало спину, усю в рубцях та струп'ї.

— Ось як вельможний гетьман записує до уніатства! — гукнув Хмельницький.

— Смерть! Смерть відступникові!

— Повісити його, їду!

Гнів був такий нестримний та одностайний, що запорожці викинули за вал усіх, хто намагався ще захищати Чорного. То тут, то там спалахували палкі короткі сутички, викрикували й тонули в шумі прізвища чи імена тих козаків, яким хотіли дати важку гетьманську булаву. Нарешті згасли пристрасті, й сірома дружно крикнула:

— Тарас! Тарас Трясило!

Тарас хотів піти в курінь, як і велів січовий звичай, але його спинив чималий гурт шановних сивих козаків і запитав, чи згоден він віднині стати гетьманом. Відмовившись на два прохання, за третім він дав згоду і поклонився війську на всі чотири боки. Ті ж запорожці дали Тарасові нову, гетьманську, булаву й обсіпали всього ногами збитим снігом, щоб не забув, що вийшов сипали всього ногами збитим снігом, щоб не забув, що вийшов у князі з грізи і в грязь повернеться, якщо зневажить раду і това-

риство. Тарас вклонився низько, подякував за високу честь, яку йому сьогодні виявило низове славне військо.

— Будь, пане гетьмане, здоровий та гладкий! — кричали радо братчики. — Дай тобі боже лебединий вік і журавлиний крик!

Тим часом лунко вдарили у тулумбаси, вітаючи нового гетьмана.

Військовий писар та п'ятеро із курінних отаманів вручили ясновельможному червоний стяг, новий бунчук золочений і тулумбаси, які вони ж принесли зі скарбниці.

Врочисто били дзвони. Із церкви вийшов січовий священик, благословив Тараса і все, що він замислив на благо краю рідного й свого народу. Старшини й старші віком січовики пішли до храму.

Непран згадав Щирицю. Зраділа б, мабуть, його душа козача, коли б сьогодні глянула на рідну Січ, на військо, що не вмістилося на січовім майдані, на все, що нині сталося.

Обняв Миколу.

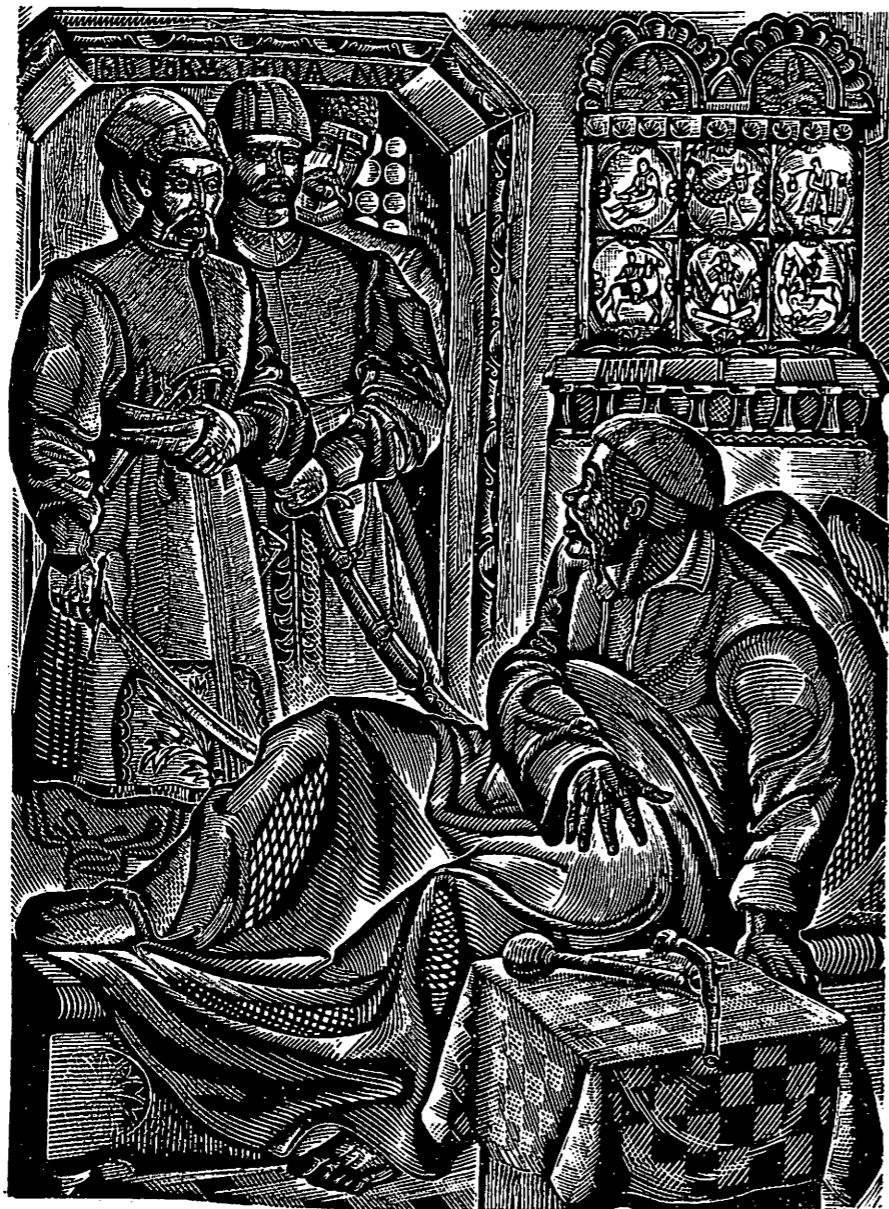
— Брате, пробив наш час!..

розділ IX

Два довгі місяці збирав запас Трясило і готував полки в похід. Зима була морозна, сніжна, і все ж на Січ приходили мало не кожен день ватаги козаків і посполитих, котрим припали до душі листи нового гетьмана, що піднімав закутий край на битву. А як проблиснуло ясне весняне сонце, взялась водою крига й над Запоріжжям пройшли із вирію найсміливіші ключі гусей та лебедів, Тарас звелів сідлати коней.

Рушати мали вранці. А ввечері напередодні було запрошено Петра Непрана до куреня, в якому мешкав гетьман.

Тарас був сам. Підвівся й пішов назустріч гостеві.

— Здоров, здоров будь, Петре! — промовив приязно. Обняв по-братськи, поцілував. — Давненько ми не бачилися.

— Я припізнався трохи, затримався в морськiм поході та на Україні. Прийшов за день до ради...

— Мені казали, і чув тебе у колі. Спасибі, що захистив мене і діло від страхопудів!

— Не я, так інші...

— Знаю. Але мене порадувало, що саме ти, бо не дай боже мати такого недруга чи супротивника, — всміхнувшись, мовив гетьман. — Забув ту чорну раду, коли підняв на Кафу Січ і трохи не перебрав у мене булаву?

— Ну що ти, батьку... — зніяковів від цих похвал Непран. — Я ж ненароком...

— Славно! — смикнув Трясило вуса. — Так ненароком перебереш і гетьманство.

— Нехай мене найперша куля!.. — почав Непран.

Та гетьман його спинив.

— Не треба, Петре. Я жартома. На серці страшно й весело. Розпочинаємо таке велике діло, що, може, ним здобудемо в народі вічну славу! А може, смерть...

— Ганьба страшніша смерті, — сказав Непран. — Якщо ми, маючи таку потугу й силу, не спробуємо розбити вражі пута, нас прокленуть бездольні наші онуки й правнуки.

— А як не вирвемося й не розіб'ємо шляхти? — спитав похмуро гетьман.

— То ляжемо під ноги панству трупом, а на живих на нас вони не ступлять!

— Оце козацька мова, — всміхнувся гетьман. — Коли б усі так думали і говорили...

— Коли б усі так думали, — сказав Непран, — то многострадний край наш не був би й дня в неволі.

— Ти бачив мої листи до посполитих та козаків?

— Читав не раз. Беруть за душу, немов послання Івана Вишенського.

— Це хто такий?

— Афонський схимник, що таврував за унію та зраду наше панство, а польську шляхту й ксьондзів — за лицемірство й винищення всього українського на Україні.

— От нам би зараз цього ченця!

— Помер старий.

— Хай царствує... Мені Богдан розказував, як ти уник загибелі або полону. Ти характерник, Петре! А дівчину свою знайшов?

— Аж у Галаті, батьку.

— От тобі й на! Виходить, я — характерник: послав тебе якраз по сліду милої.

— Вік не забуду...

Тарас спинив його рукою.

— Хто знає, пане-брате, який наш вік: як лебединий чи комариний... А поки що у мене є до тебе важке і пильне діло. Сідай!

Непран присів край столу. Тим часом гетьман стояв і смикав ус. Чи він вагався в чомусь, а чи не міг наважитися те пильне діло припоручити бувалому, але не скрізь і не завжди статечному січовикові.

— Боюсь одного, Петре, — нарешті мовив, — щоб не пішов на брата брат. Це — найстрашніша зброя, і вороги народу нашого її кують вдень і вночі, нацьковуючи одних на одних, бо знають — сила в єдності, а там, де розбрат, — неміч і здичавіння. Я кілька літ не виїздив із Запоріжжя і не бував ні в Києві, ані в Черкасах, бо гидко й страшно бачити, скільки уже обляшилося, об'яничарилося. І з кожним роком більшає цієї тлі.

— Як припече, — сказав Непран, — згадають і рідну мову, й звичаї.

— Бог з ними, то вже живі мерці. Мене хвилюють городові козаки, які ще й досі з гетьманом.

— Ти — гетьман, батьку.

— Допоки Чорний має під булавою п'ять тисяч шабель, мое гетьманство — що на піску курінь, — махнув Тарас рукою.

— Хіба це вперше, батьку? Як вийдемо на Україну, всі рєстровці перебіжать до тебе!

— А коли ні? Коли поляки й Чорний закриють ними нам шлях угору і зіткнуть нас лобами?

— Дасть бог, не зіткнуть.

— А як не дасть? А якщо він гадає, що на плечах у нас не баняки, а голови? — почав Тарас гніватися. Смикнув за вус і мовив уже спокійніше: — Колись на Січі був піп один, який любив повторювати: богу молись, а сам стережись.

— Розумний піп... — устав Непран. — Наказуй, батьку, швидше. Не сумнівайся. Зроблю усе як слід.

Тарас мовчав, насупившись.

— Це небезпечно. Дуже, — промовив згодом.

— Галушка, пане гетьмане, теж небезпечна — вдавितись можна.

— Треба з Черкас добути Чорного. Живим!

Непранові забило дух — такого він не чекав. Думав, пошле його з листами до реєстрових...

— Навіщо?

— Щоб не прийшлося богові себе втруждати.

— Гадаєш з ним домовитись?

— Домовлюсь — добре, а не домовлюсь — без нього легше буде до нас тікати городовим.

— Ти добре, батьку, вигадав, — сказав Непран, міркуючи, яким би робом викрасти із дому пана Чорного.

— Вигадати — не мудре діло, — протяг Тарас. — Зробити — ось де штука.

— Зроблю!

— Спасибі, — повеселішав гетьман. — А що тобі для цього треба?

— Дасте півсотні хлопців?

— Дам сотню. Вибереш собі, кого захочеш.

— Дозволь іти, — узяв із лави шапку. — До ранку маю вибрати.

— Візьми пернач.

— Полковницький?!

— Ти зробиш більше, Петре, аніж у битві зробити може полк, — промовив владно гетьман. — Тепер іди. — Й перехрестив: — Хай помагає тобі господь!

*
*

Набрати сотню одчайдух на Запоріжжі було легкою справою, — та ще з десятка тисяч, який зібрав Трясило! Найпершими Непран узяв Манюню, Бодню та Сіриченка. Почувши, прибіг Тиміш Орендаренко і став благодати слізно, бо мав великий сором перед Трясилом і товариством. Й Непран йому повірив, не відіпхнув. Уже останнім, вранці, після молебня, взяли дякона, що причепив до

пояса широку довгу шаблю й підрізав трохи патли, — щоб не лякали панків-ляшків.

Відавши кобзу Бодні, Непран усю дорогу обмислював свої таємні заміри. Ще в курені у гетьмана йому на думку спало просте й сміливе рішення: спинивши військо за кілька верст од міста, він зі своїми хлопцями вночі пробереться у замок, оточить гетьманський дім і нишком візьме Чорного. Микола ж знає в Черкасах кожна хату і кожна шпарку в стінах.

Тарас схвалив цей задум, але порадив душ п'ятнадцять-двадцять лишити з кіньми десь у ліску чи в балці і з ними Орендаренка.

Уже підсохло, берези вбралися у цвіт-сережки і прилетіли жайворонки, коли Тарас із запорожцями, пройшовши Дике поле і Мотрин ліс, з'явилися біля Черкас. Надвечір стали табором на пагорбі побіля Тясмину і вислали довкола чати й роз'їздки. Невдовзі вже достеменно знали, що Чорний тут, у місті, куди звелів зібратися й усім полкам реєстру.

Як почало темніти, Непран підняв свою сотню і, розпустивши чутку, що випала для них роз'їздка аж до Дніпра, повів козаків у запашну весняну ніч. Спочили коні весело долали шлях. Побрязкували вудила, зброя. Хтось розмовляв півголосом.

— Перекажи, щоби замовкли, — сказав Непран Миколі, що їхав поряд. Той передав Івасеві, Івась — Манюні...

— Ти до Черкас дорогу звідси знаєш? — спитав Миколу пошепки.

— Як до криниці в своїм дворі.

— Далеко тут?

— Верстов п'ятнадцять буде... Надумав сам узяти місто і піднести в дарунок гетьманові?

— Вгадав.

— Йй-богу, з глузду з'їхав. Тарас не йде на приступ з тисячами!..

— Не йде, бо жде.

— Чого? Щоб ми взяли Черкаський замок?

— Який ти став догадливий! — сказав Непран без тіні усмішки. Та побратим образився і довго їхав мовчки.

— Ти був? Ти бачив? — спитав нарешті, зблизившись, стремено до стременя. — Я там всі вежі вилазив і кожен сажень валу...

— Це саме те, що нам найбільше треба, — сказав Непран. — На тебе я надію маю, брате!

Микола гмикнув. Мабуть, йому сподобалися такі слова.

— Звичайно, я пройшов би непомітно, — промовив він, пишуючись.

— І нас провів би?

— Можна.

— От і гаразд! А ти казав, не візьмемо.

— Ввійти — це ще не взяти. Гляди, щоб нам так не було, як тому батюшці, що ухопив руками скарб та й прикипів до нього пальцями!

— Пусте. Аби не вирвався.

— І треба ж було мені зв'язатися з таким шаленцем, — пробурмотів незло Микола. І раптом мовив мрійно: — Оце б смокнути люлечку! Там з буркунцем...

— Смокни, смокни, то, може, вловиш кулю, — сказав Непран і поцікавився: — Біля Черкас де-небудь є затишна балка або гайок?

— Цього добра тут вистачає. Лишити коней хочеш? Чи попроситися за християнським звичаєм.

— Прощатись будуть інші, — протяг Непран, обдумуючи, як краще зняти варту біля будинку Чорного, щоб і не вбити, і не зчинити гвалту. — А коней справді десь залишити мусимо.

Довго їхали дубовим чорним лісом. У небі пливли важкі, мов хвилі, хмари і тільки іноді на мить зринав тоненький місяць...

Непран згадав Уляну. Чи то ж вони побачаться? Забув сказати, щоб не показувалася на очі шляхті... Ненька, мабуть, зраділа — одна мов палець завше. Батько поліг у Кафі, як Сагайдачний ходив на Крим. Та і до того бував удома рідко. Видать, удався в сина...

— За дві версти — Черкаси, — сказав Микола.

Ліс закінчився. Обабіч шляху слалося широке чисте поле.

— А де ж твій гай? — спитав Непран.

— Під містом...

Співали перші півні, коли звернули з шляху й заїхали в рідкий дубовий лісок. Чудове місце! Є де поставити коней, та й видно все навкруг — не вдарить нагло ворог.

— Тимоше!

— Тут я, Петре.

— Візьми п'ятнадцять хлопців і оточить гайок, — сказав Непран. — Останні — всі до мене!

Гамуючи тривогу, що огортала його щоразу, коли доводилося вести до бою інших, Непран заждав, поки зібралася довкола нього сотня, й заговорив, щоб чули всі:

— Братове, нам на долю випало почати діло першими! Ми вийшли з табору не для роз'їздки, а щоб пройти таємно в місто і взяти сонним Чорного. Для чого нам цей зрадник? Щоб він не міг зіткнути нас із реєстровцями, щоб не лилась даремно козацька кров. Ніяких вбивств! Сторожу тільки зв'язувати і зати-кати рота.

— Свят, свят, — промовив хтось налякано.

— Кому холоне в череві, — сказав Непран, — лишайся тут, бо все одно хтось мусить доглянуть коней... Збагнули всі?

— Авжеж.

— Тоді прив'яжуть скоріше коней, беріть пістолі й шаблі, а іншу зброю приторочіть до сідел. Миколо, скажи Орендаренкові і тим, що з ним на чатах, хай доглядають коней і ждуть нас тут до ранку!

Непран дістав із кобури біля сідла пістоля, заткнув за пояс і скочив на пружну землю. Кінь захропів, торкнув губами його плеча. Прощався. Петро обняв коня за шию, притисся чолом до вогкої м'якої гриви. Й лише потому намацав повід і прив'язав його до дерева.

Як тільки вибралися на чистий простір, з-за хмари виплив місяць, і вдалині став добре видний вал, високі гострі вежі.

— Де Бодня? — пошепки спитав Непран.

— Тут я!

— Тримайся поруч.

— Страшно?

Непран всміхнувся:

— Ти став такий дотепний...

— Гляди, Миколо, не розсміши завчасно пана Чорного! — подав Манюня голос.

— Ходімо швидше, — буркнув на те Микола. — Порозпускали свої мантачки...

Скрадалися просто полем, лягали, коли з'являвся на хмарах човник місяця й ставало видно. Садками, межами, минаючи беке-ти й чати, пройшли підзамчя і притаїлися за шопою неподалік од рову.

— Навпроти тут є потайний, прикритий дерном хід, — прошепотів Микола Петрові в саме вухо.

— Шукатимеш?

— Ні, я гайну горою. Уговтаю, якщо потрібно буде, вартівника і вийду вже цим ходом.

— А що, як двері замкнені?

— Зламаю. Забув стамбульську вежу?

— Будь обережний.

Микола зник у рову. Невдовзі виліз уже на тому боці й поповз угору валом. Його було ледь видно, та й то лише, як рухався. Непран і всі, хто з ним прийшов під замок, тривожно стежили за братчиком, що сам один ішов на штурм фортеці. Зненацька вплив місяць. Січовики і дихать перестали, не зводячи очей із цятки посеред валу.

— А щоб тобі ні дна ні покришки! — лайнувся хтось, не втерпівши такої зради місяця. І той, немов послушавшись, сховався знов у хмари.

Микола рушив далі. Під частоколом він причаївся, а потім рвучко встав на повен зріст, підтягся і перекинув своє велике, але гнучке і спритне тіло.

Чекали довго. В декого вривавсь терпець, й вони просилися піти услід за Боднею, знайти його і виручити, якщо попав у руки городовим, а по дорозі і прихопити Чорного. Манюня рвався на той бік рову, щоб розшукати таємний хід навпомацки. А Сіриченко волів навально вдертися у сплячий замок, вирвати у реєстровців гетьмана і наківати п'ятами. Були й такі, які вважали марним і це сидіння, й чекання Бодні та й сам похід по Чорного...

— Погляньте, виліз! — сказав Манюня.

— Де? Де? — метнулися до нього братчики.

— Праворуч он, над самим ровом...

— Тобі здалося. Де ж він?

— Уже в рову.

Манюня поповз униз. І незабаром справді вернувся з Боднею.

— Ну як? Чого так довго? — спитав Непран Миколу.

— Замок попався клятий. Мусив шукати шмат заліза...

— Ну що там, тихо?

— Тихо.

— Тоді ходімо! — звелів Непран.

Хід був низький, вузький, що ледве можна пройти одному. Ще й захаращений. Козаки тихенько лаяли і Чорного, і всіх черкаських реєстровців.

«Прибрати треба буде, як перейдуть до нас Черкаси», — закарбував Непран собі у пам'яті.

— Вихід, — шепнув Микола.

Непран схопив за руку того, хто йшов за ним, і наказав:

— Візьми собі товариша й залишся біля дверей. Чекайте нас, пильнуйте, щоб не закрилась пастка!

Зібралися біля стіни у затінку і крадькома пішли вервечкою по темній тихій вулиці, яка вела до церкви. Микола перший, за ним Непран, Манюня.

Нараз усі завмерли. Десь зовсім поряд залопотів і загорланів, немов дякон, півень.

— Це другі півні, — тривожно мовив Бодня.

— Встигнемо,— шепнув Непран, але ходу прискорив.
Вуличка, немов ручай у став, вливалася в міський майдан.

Микола вкляк на розі:

— Он бачиш дім із ганком? — спитав Непрана тихо.— Пала-
ти пана Чорного!

— А варта де? Не видно...

— Вона в дворі.

— Підемо прямо через майдан?

— Ні, краще вийти в сусідній двір — і звідти.

Провулком вибралися на інший бік майдану. Непран послав Манюню і з ним півсотні братчиків, щоби вони надійно закрили всі шляхи до втечі гетьманові, а сам із Боднею та ще двома десятками січовиків проник у чийсь охайний дворик і зупинився біля паркану, що розділяв гетьманський двір і цю господу. Із-за паркану долинув гомін. Халепа — не спить сторожа!

— Кажуть, вони вже близько,— тривожно-радісно зітхнув тонкий юначий голос.

— Бредня,— почувся бас.— А може... Хіба їм довго, Юрку!

— А ви були на Запоріжжі?

— Чому не був. Недавно. Коли у Крим ходили із Дорошенком...

— От, мабуть, там живеться добре!

— Добре, де нас немає...

— Це Никодим, мій дядько,— шепнув Микола.

— Поклич.

Микола знайшов чималу шпарку у паркані й покликав тихо:

— Дядьку! Це я, Микола Бодня.

За парканом довго мовчали.

— Справді? — нарешті озався бас.— А ми гадали, що ти ордою взятий.

— Я втік оце, поранений... Ходіть сюди, допоможете. Стікаю кров'ю...

— Зараз. Подай драбину, Юрку!

Прошелестіли легкі, немов дитячі кроки, і на паркан лягла

драбина. Щаблі натужно рипнули й на тлі небес з'явилася висока шапка.

— Де ти?

— Ось, ось я, дядьку,— сказав Микола, випростався й затис сердезі рота. За мить гетьманський сторож був на землі, а хустка в нього в роті.

— Прошу вас, будьте смирні,— прошепотів йому на вухо Бодня.— Ми зробимо, що нам потрібно, й підемо. А вранці вас розв'яжуть.

Підсунувши порожню бочку, Непран діставсь драбини і переліз через паркан.

— Сюди, сюди,— підказував йому Юрко.

Непран стрибнув на хлопця, намацав рота й заткнув полою.

— Лежи й не диш. Ні звуку! — звелів, сповивши нашвидкуруч сирицею.

Залишивши в дворі третину братчиків, січовики метнулися мерщій у хату, де Бодня був немов у себе вдома.

Пан уніат спав сном святого праведника. На столику лежав пістоль та булава, а шабля висіла на узвичаснім віддавна місці — на бильці ліжка в головах.

Микола згріб усе це і передав Івасеві, а сам дав знак Непранові та товариству, що обступило гетьманське ложе, і нахилився над їх вельможністю...

Невдовзі вийшли з дому. Два дужих хлопці несли колоду, зроблену із коца й гетьмана. Мов порцелянового, передали із рук у руки через паркан і рушили в обхід майдану.

— Петре, візьмімо й тих,— промовив Бодня, стишившись.

— Кого?

— Та дядька й хлопця. Заб'ють лакузи гетьманські...

— Бери!

Микола побіг назад.

На вулиці, яка вела до потайного ходу, зустрів Манюню.

— Швидко відходьте вслід за нами! — сказав Непран і спохватився: — Бодня ще йтиме, взявши родичів. Заждіть його...

Десь біля церкви почулись кроки. Стихли...

— Сторожа ходить,— кивнув Манюня.

— Городові а чи ляхи?

— Та наш брат.

— Нехай собі,— махнув Непран рукою.

Його мала громада з важкою ношею щасливо дісталась валу, пролізла в хід і тут застряла: Бодня, а з ним Манюня й інші, що облягли гетьманський двір, не наздогнали й досі. Непран злостився: Микола надумав, певно, захопити одразу й дядину!

Вже почало світати. От-от проснеться місто. Або сторожа виявить гостей у замку... Одне втішало — тиша. Допоки тихо, з ними усе гаразд...

— Ідуть,— шепнув Івась.

І справді, з темряви навалюно вийшов Бодня, ведучи двох сповитих бранців.

— Ти де так довго вештався? — напав Петро на нього.

— Не міг ніяк пересадити через паркан хлопчину...

Як поминали убогу крайню хату, співали треті півні.

*
*
*

Ополудні зібралась рада. Коли притихло військо і вивели у коло бранця, Трясило звернувся до товариства:

— Оце, панове молодці, колишній гетьман Чорний. Цієї ночі його взяли в Черкасах наші хлопці і привели на ваш високий суд. Як ви гаразд без мене знаєте, ми вийшли із Запоріжжя не задля того, щоб проливати козацьку братню кров, не через те, що нам забаглося змінити гетьмана. Ми вийшли бити шляхту, звільнити рідну землю од лядських пут і утвердити по всій Україні козацький лад, республіку без короля і пана.

Палку промову нового гетьмана підсудний слухав з усмішкою. Він був кремезний, жилавий, пострижений на польський кшталт. Здавалося, пан уніат ще не збагнув, що з ним лучилося і де він нині перебуває. Без булави, без зброї, у кунтуші з чужого

плеча ясновельможний тримався так, немовби Січ прийшла на суд до нього, а не його привезли зв'язаним на запорозьку раду.

— Панове, знали б ви, як це кумедно й смішно,— промовив Чорний хрипко, коли Тарас підшукував якесь потрібне слово.— Січовики — на світ увесь відомі лотри та розбишаки — балакають про свій козацький лад і про окрему Річ Посполиту!

— Це вороги вважають нас за лотрів та розбишак!— гукнув Манюня.

— Й такі, як ти, іуди! — додав диякон.

Рада завирувала, коло одразу вельми стислося.

Тарас підніс булаву і вгамував своє запальне військо.

— Чому ти, пане Чорний, вважаєш нас нездатними утвердити свою державу? — спитав поважно.— Хіба ми гірші од тих народів, що мають волю й владу?

— Найперше,— мовив Чорний,— хто прагне волі, не влазить злодієм у чужий дім і не хапає...

— Ти нас примусив зробити так, Григорію,— спинив його Трясило.— Своїм лихим відступництвом, своєю клятвою зітерти з лица землі все Запоріжжя і всі козацькі вольності.

— Бо ви весь час бунтуєте! — крикнув колишній гетьман.— Бо ви розносите чуму непослуху по всій Україні! А найясніший гнівається за це свавілля ваше...

— От бідолашний,— поспівчував хтось із громади,— пан круль не дав лизнути!..

— Вже й не лизне. Умре, сердешний, не причастившись!

— А що, Іване, всі уніати так причащаються?

— Глузуєте,— сказав крізь зуби Чорний.— Для вас нема святого...

— Ні, пане, є! — спинив його Трясило.— Це — рідний край, уярмлений підступним, лютим недругом! Це — наш народ, не раз, не двічі проданий за тридцять срібняків! Це — наша воля! Здобуємо її для всіх! А ні, то ляжемо кістьми у рідну землю, і з наших тіл та з крові нашої вона зійде ножами на страх, на горе ворогові!

— Смерть шляхті!

— Смерть запроданцям!

— Отямтеся! — потряс руками Чорний. — Ви ж проти брата йдете! І ми; й ляхи — одної неньки діти, слов'янська кров!

— Ми, кажеш, браття, 'родичі? — спитав Хмельницький, вийшовши на середину кола. — Я — брат тобі, а ти — дякону, що он стоїть, знєважений ясновельможним братом? А всі ми — кривні родичі Лашам, Сапегам, Потоцьким та Конєцпольським, що нас, чутливих і відважних, вважають дикими і неслухняними бунтівниками? Відомо всьому світові, що польське панство нищить наше добро, неславить наших жінок, дітей. На всіх кладуть, мов на невольників, всілякі послуги, і ні до кого ходити скаржитися, бо скрізь зустрінеш посміх або порожнє слово. Ці «браття» тільки дбають, щоб знищити козацький рід! Вони поклали собі прибрати до рук наш лад самоуправи й вибору й настановляють нам своїх урядовців, аби вони давали вольность зайдам, а наш народ пригнічували й вели його до знищення та вимирання! І це суть, браття? І це з такими родичами ти прагнеш унії на всі часи? А як на мене, то найчесніше і найбезпечніше, аби ляхи почули у власних грудях крицю, щоб кожен день перед очима мали не хлопів смирних, а ворогів, не раболіпство й підданство, а скорий суд і кару за кожную їхню кривду! Тоді, можливо, й вони незлюблять своє мучительство і тиранію, одумаються й повернуть нам свободу, аби самим нарешті мати спокій!

— Без Польщі ми загинемо, нас полонять татари й Порта! — тягнув своєї Чорний.

— Ти, як той пес, що звик сидіти на ланцюгу, — сказав Хмельницький, плюнувши і вийшов геть із кола.

Григорій Чорний когось шукав очима між козаків, а ті спідлоба стежили за уніатом-гетьманом. Такого в них, здається, ще не було.

— То що, панове молодці, накажете чинити з паном Чорним? — спитав Тарас Трясило.

— Київ!

— На горло!

— Вкинути його в Дніпро!

— За мене з вас коронний гетьман три шкури спустить, — промовив гордо Чорний.

— Гляди, щоб ми не здерли з нього!

— І з тебе також!

— Братчики, — спинив Тарас гарячих. — Ми захопили цього недовірка, щоби не зміг прикрити ляхів грудьми козацькими. Він тут, у нас. То, може, даруємо йому життя, нехай на власні очі побачить шляхту битою?

— Ой, пане гетьмане, погубить нас надмірна добрість!

— Добрим буває тільки дужий, — сказав Тарас.

— Як знаєш, батьку. Нехай живе...

— А як втече й накоїть лиха?

— Нехай побожиться і присягнеться!

— Хіба що так...

— Товариство! Батьку гетьмане! — подав свій голос Бодня. — Дозвольте слово мовити ось Никодимові, моему дядькові, якого ми привезли разом із Чорним.

Він підшовхнув оземкуватого немолодого козака, і той, мнучи в руках блаженську шапку, несміло глянув на старшину та гетьмана, а потім уперся поглядом в обличчя Чорного й сказав:

— Учора він повісив двох запорожців, яких схопили в Каневі із вашими універсалами.

Трясило насупив брови:

— Ти правду кажеш?

— Ось хрест святий! — перехрестився городовий козак.

Майдан стенився од гніву.

— Смерть!

— Смерть недовірку!

— Повісити його так само!

Запорожці з усіх боків посунули на посіпаку й зрадника свого народу.

— Стійте! — підніс Трясило булаву. — Який же буде присуд?

— На горло! Смерть їуді!

— Усі за це, чи, може, хто не згоден?

— Всі, батьку, всі!

Тим часом якийсь козак продерся крізь юрбу до гетьмана й зашепотів йому на вухо.

Трясило щось сказав старшинам. Ті спохмурніли.

— Батьку, що там таке? — стривожилися січовики.

— Городові пішли з Черкас до Корсуня, — сказав Тарас. — Знімаймося! Сурміть похід! А цього... — кивнув на Чорного. — Пан осавул хай виконає ваш одностайний присуд!

Заграли сурми. Військо завирувало, ділячись на сотні і на полки, розсипалося по всьому табору сідлати коней.

Корсунь — ось де кубло осине! Там залягло ще з осені дві хоругви жовнірів. І всі шляхетські прихвосні біжать туди, рятуючись од гніву краю рідного.

* * *

Непран віддав Юркові свого татарського коня, і молодий козак відтоді не відставав од нього ані на крок. Юрко радів, що втрапив до запорожців, розпитував про Січ, про море та про турецькі галери й благоговійно слухав старих, бувалих січовиків. Можливо, саме через оту цікавість і намагання в усьому бути схожим на запорожців хлопчина теж припав до серця сотникові.

— А правда, пане Петре, що ви цього коня дістали аж на Дунаї? — спитав Юрко, підводячись на стременах і зазираючи Непрану в очі.

Вони якраз минали Мліїв, осиливши вже півдороги до Корсуня.

— Біля Дністра, в степу Буджацькім.

— Правда? Ви там були? Ото цікаво!

— Ще й як, — сказав Непран бадьоро і посміхнувся: — Коли біжиш голодний, спраглий, напівживий, а за тобою женеться, неначе вовча зграя, юрба татар...

Юрко притих. А далі мовив заздро:

— Ви скрізь були — щасливі...

— І ти ще встигнеш, — втішив його Непран. — Ось розіб'ємо шляхту, вернемося на Запоріжжя...

— Гадаєте, мене візьмуть на Січ?

— Візьмуть. Такого парубка та щоб не взяти!

— Правда? І впишуть до куреня? І попливу на байдаках у море?

— Аякже!

— Славно буде, — зітхнув Юрко. — Ви і на кобзі можете? — озвався згодом.

— Граю, — сказав Непран і пересунув собі на груди кобзу. Окинув зором поле, залите вщерть легким ранковим мревом, торкнувся струн одвиклими, немов чужими, пальцями і заспівав ніколи ним не чутої й ніким іще не співаної:

Туман яром, туман яром,
Степ туманом оповитий.
Ой та ж ніде сиротині
Голівоньки прихилити.
Були в нього батько-мати
Ще й дівчина, як тополя.
Ой та ж тільки zostалися
Три могили серед поля...

Узбіччям шляху назустріч мчали вершники, і серед них Тарас Трясило. Наблизившись, він привітав звитяжців, що здобули йому Черкаси, і попросив, щоб сотник од'їхав із ним для бесіди.

— Півділа ми зробили, — сказав, коли лишилися вони віч-на-віч. — Зрадник уже не зможе шкодити... Та реєстровці ще й досі там, зі шляхтою.

— Добути всіх?

— Було б незле.

— Не вистачить, аби зв'язати, ременю.

— А треба, Петре, треба знайти до них дорогу й вказати їм шлях до нас, — насупив брови гетьман. — Не мусить русь іти на русь.

— У тебе, батьку, є щось на думці?

— Так. Ідь уперед із сотнею й пошли когось до міста...

— Дозволь мені!

— Не можна. Ти на виду, тебе багато хто знає,— не погодився гетьман. І поцікавився: — Що то за хлопець з тобою їхав?

— Юрко з Черкас. Недремний сторож Чорного,— всміхнувся Непран у вуса.— А хлопець славний, щирий. І марить Січчю!

— Пошли його. Хай скаже, що втік од нас, що нас вже тридцять тисяч і з кожним днем все більшає, що гетьман Чорний скараний. Коли йому повірять, нехай знайде шевця Степана Матінку і скаже: «Четверте квітня, ополудні». Чекай на хлопця в лісі й вертайся з ним. Ми ждатимемо за три верстви в діброві. Бекети, чати, роз'їздки минайте, в бій не влазьте. Збагнув?

— Збагнув.

— То з богом!

Непран пустив коня навскач і, наздогнавши сотню, повів її в обгін полків, що досі йшли попереду.

Юрко зрадів завданню. Поцілував свого коня в м'яку рухливу губу, оддав Непранові пістоль та шаблю і, збивши шапку набакир, пішов униз до Росі.

— То ж не забудь — чекаємо тебе два дні! — гукнув Непран.

Юрко махнув рукою.

За Россю, тулячись на неприступних скелях, стримів могутній замок. У багатьох бійницях зблискували гарматні дула, то тут, то там на стінах над заборолом виднілися шапки сторожі.

— Трудно нам поведеться, братчики, по цім камінню дертися,— зітхнув Манюня.

— Брали ще й не такі,— сказав Непран.

— А скільки ляже!

— Гетьман у нас скупий, не дасть померти дурно.

— Гадаєш, щось придумає?

— Уже придумав,— устряв Микола.— Недарма хлопець...

— Бодне,— спинив Непран товариша,— і стіни мають вуха, а ліс тим більше!

— Добре...

— Поставимо докіль сторожу й ждатимемо,— сказав Непран.— По черзі спати, їсти...

День був, мов рік. З-за річки з лісу бачили, як у ворота міста входили нові загони городових і шляхти. Кортіло вийняти шаблі і врізатися у це збіговисько. Здавалося, то непоправний злочин — сидіти й ждати, поки вони ввійдуть у місто й сховаються за неприступним муром. Вся сотня ремствувала, та й сам Непран ледь стримувався, щоб не вчинити наперекір наказові...

На другу ніч Микола, стоячи на чаті біля Росі, дістав із річки напівживого хлопця й приніс до сотника.

— У місті був? — спитав Непран, заждавши, поки вдягли в сухе розвідника.

— Був, пане сотнику,— мовив Юрко слабим, але щасливим голосом.

— І все зробив, як велено?

— Дякже. Це ж не важко. Знайшов шевця...

— Розкажеш потім, гетьманові,— спинив Непран.— А як ляхи, повірили?

— Ще б пак! Я обронив таку сльозу, згадавши суд над гетьманом і розповівши, як запорожці стратили ясновельможність їхню...

Непран обняв за плечі хлопця і мовив весело до козаків, які прийшли поглянути на плавуну:

— Пора в дорогу, братчики!

— А де мій кінь? — схопився хлопець.

— Бодне,— гукнув Непран, не криючись.— Коня Юркові!

Вранці, разом із сонцем, прийшло під Корсунь військо.

Такої сили козаків Непран давно не бачив. Із пагорба уже по той бік Росі він на чолі своєї сотні стежив, як січовики, селяни й ті реестровці, що перейшли на бік повстанців, оточують могутнє місто, як скрізь позаду вершників та піхотинців стає обоз, як гармаші лаштують дужу зброю. То тут, то там на білім огирі з'являвся гетьман, дбаючи, аби в усьому був лад.

Здавалося, от-от почнеться бій, і тисячі до всього готових воїнів підуть на приступ. Але, на диво, в козацькій таборі знялись димки, запахло смачно смаженим, немов Трясило привів полки під Корсунь, аби вони поснідали.

— Хліб-сіль! — крикнув якийсь дотепник корсунський, висунувшись по самий пояс над заборолом.

— Імо та свій, а ти під ляхом стій! — відповіли на слово гострі січовики.

— Пся крев! — озвались десь із вежі.

— А ми й не знали, що шляхта й пси одної крові! Ану ж загавкай, пане!

— Холера ясна, хам!

— А що то, хлопці, за простирадло висить на тичці? — вишов перед гармату Сірик.

— Де? Де? — озвалося одразу кілька козаків.

— Та он, на вежі, — вказав гармаш рукою на прапор, виставлений на щонайвищій місці.

— А що то там намальовано? Неначе птаха...

— Курка!

— А чом вона така облізла?

— Січовики обскубли! Були б і з'їли, та вирвалася.

— То штандар пана круля! — обурились захисники фортеці.

— Хлопці, чи ви не знаєте, з якого краму ота жовнірська цяцька? — не відступався Сірик.

— З едвабу, певно!

— Це ж саме те, що треба мені ось так! — вказав гармаш собі на горло.

— Штани пошиєш?

— Де там. Онучі геть подерлися!

Якийсь шляхтич, уражений таким блюзнірством, послав нахабі кулю. Вона попала в землю, не долетівши.

— О, чули, хтось торохнув, — підніс гармаш угору палець. — Напевно, теж лишився без онуч.

— На бога! Ходзь трохи ближче, хаме!

— Не вистачає у пузі вітру?

Запорожці від реготу хапалися за животи.

Під'їхав гетьманський джура і щось сказав дотепникові.

Почувся знову постріл. На цей раз куля плюхнулася в ногах у Сірика.

— То ви такої?! — всміхнувся старий гармаш. — Тоді прошу вельможне панство не гніватися за мій презент!

Він одійшов назад, узяв із рук гармашука запалений гніт, ретельно навів гармату й вистрілив. Держак знамена переламався, і «курка» впала з вежі.

Козацький табір охнув одним згуком радості. А в місті знявся галас і стрілянина.

— Пора, — сказав Непран і крикнув: — Братове, з коней! Вперед, на вал!

Сурми заграли приступ. Повстанці пішли на місто. Ревнули всі гармати, заляскали зі стін рушниці.

— Що там таке? — спитав Микола, зчудований незрозумілим розгардіяшем, що знявся в замку.

— Міщани б'ють поляків, — сказав Непран.

— А звідкіля ти знаєш?

— Спитай Юрка. Для того він туди й ходив.

Юрко зиркнув на Бодню й, усміхнений, побіг вперед.

Де не взялись драбини, і козаки по них сипнули вгору. Упали перші вбиті, хтось закричав, поранений...

І враз на стінах стихло. А в місті бій заклекотів ще дужче.

— Панове, нам підмога! — підніс Непран домаху. — То реєстровці взяли за розум і вдарили у спину шляхті!

— Брама! Дивіться — брама, братчики! — загвалтував Орендаренко.

З воріт, як вихор, вилетів на конях чималий гурт жовнірів, за ним — старшини городових козаків та різне польське панство. І поки січовики отямилась і кинулися, щоб їм закрити шлях, утікачі промчали табір і зникли в лісі.

— Втекли!

— Це аж у Барі спиняться!..

— Пан Конецпольський зрадіє їм, як рідній тещі...

З міста назустріч війську й гетьману врочисто вийшли ремісники зі знаками своїх цехів і реєстровці з прапором та бунчуком. Лунали сурми. Стіни, покрились людом.

Брат не підняв руки на брата!

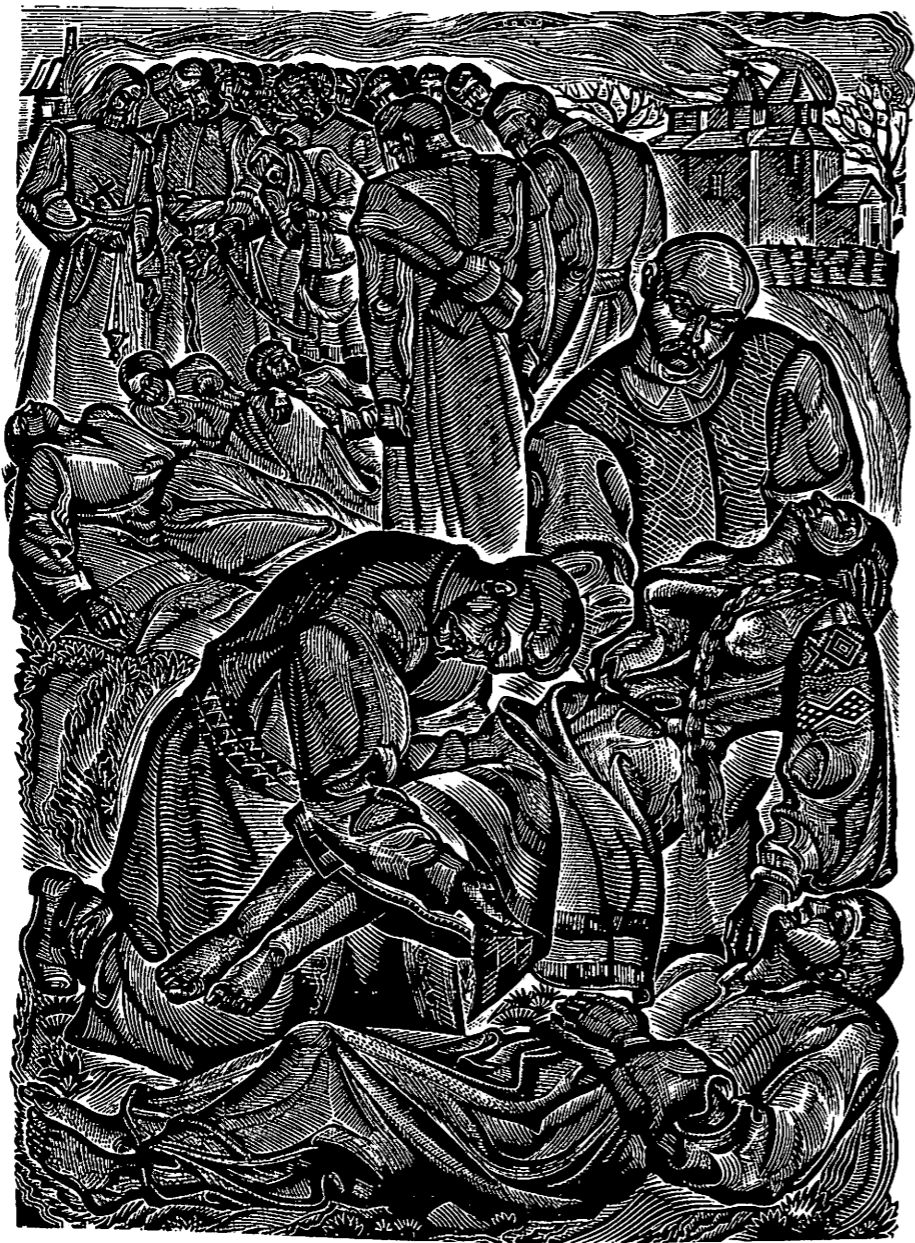
Непраові здушили горло сльози. Вже стільки літ лукава шляхта нацьковує одних на одних, у душу влазить гадиною й сичить, що ти — людина, а брат твій — зрадця; нищать твоє минуле й пам'ять, щоб ти позбувся кореня, щоб жив, як віл, соломою і прагнув лиш соломи, а він стоїть, народ-звитяжець, мученик, і раз у раз спалахує великим гнівом помсти. Боже, допоможи йому зірвати пута, зглянься на рани й сльози! Ніщо не вічне в світі, й терпіння наше теж! Не допусти, щоб ми в тобі зневірилися і прокляли, вмираючи, твою немудру мудрість!

Гетьман прийняв бунчук і прапор, а потім взяв хліб-сіль та ключ од міста. Гримів салют. Під звуки сурм та бубнів козацьке військо входило у вільний Корсунь.

розділ X

Немов річки-притоки в широкий Дніпр, ізвідусіль впадали в плін козацький озброєні хто чим повсталі люди. Такого рушення не пам'ятали навіть старі діди, які громили шляхту із Наливайком та Лободою. Від того всім на душі було так щемно й весело. Хоча коронний гетьман збирав у Барі військо й от-от мав рушити на Придніпров'я.

Невдовзі здався Канів. Щоб заманити коронне військо в пастку й відрізати його від Польщі, Тарас Трясило вирішив перевезтись через Дніпро на лівий берег і, взявши місто Переяслав, чекати там на ворога.

Стояла повінь, річка текла на всю долину і перебратися було не так-то легко. Усі човни, пороми, навіть плоті, які в'язали тут же біля води, пустили в діло. Блакитна бинда, вимережана зеленим шовком верб, два дні рябіла людом, проте на цьому березі були ще тисячі повстанців.

Непрана теж не кликали до перевозу. Оскільки сотня не входила ні в який полк, то він не знав, коли йому вести своїх до річки. Як встановляли чергу, не поспитав, й тепер сидів і нудився. І козаки на другий день заремствували: були весь час попереду, немовби вістрям списа, а це про них забули. Мо, щось не так зробили? Так ні, хвалив Тарас за Корсунь,— не кажучи вже про Черкаси,— і за недавній Канів. Тому прит'юмом напосідали на сотника. Нарешті Непран не витримав, скочив на коня й помчав униз, до перевозу, де гетьман сам давав усьому лад.

— Ми ще живі й здорові, батьку! — сказав Непран, спинивши карого.

— Ну й слава богу, — озвався гетьман, допомагаючи мостить гармату в човен.

— І довго ще ми ждатимемо?

— Чого? — спитав Тарас спокійно.

— Та перевозу!

— Хіба тобі погано тут?

— Смієшся, батьку, — насупився. — Там козаки вже Переяслав...

— Хвилюєшся, що без тебе вода освятиться?

— Батьку, хіба ми гірші за інших?! — спохнув Непран.

— Йй-богу, кращі, Петре, — сказав Тарас примирливо. — І вам робота буде, — додав без жартів. — Це ж бо лише заутрення. Обідня тоді почнеться, коли прийде сюди коронне військо й сам Конєцпольський.

Узяв коня Непранового за повід біля вудил, Петро зіскочив, і так пішли поволі по велелюдному березі.

— Невесело на серці в мене, — сказав невдовзі гетьман.

— Нема чого тужити, — втішив його Непран. — Взяли три міста, військо щодня зростає, слава пішла по всьому краю. Буде Вкраїні воля!

— Якби цього жадали й прагли всі, — зітхнув Тарас. — А то прийде коронний гетьман, скаже, що дасть реєстр удвічі більший...

— Батьку, а ти забув про панський гонор. Та Конєцпольський розіб'є скорше свою вельможну голову, аніж поступиться хоч на мізинець хлопам!

— Ти, бачу, знаєш шляхту.

— Бо я з Волині, а там її, мов сарани.

— Стривай, стривай, — насупив брови гетьман, — а ти, бува, не з шляхти?

Непранові аж відібрало мову.

— Такий палкий, завзятий, гордий... — своєї вів Трясило.

— Син Конєцпольського, — сказав Непран сердито.

— Так це ж чудово! — всміхнувшись, мовив гетьман. — Сьогодні ж вирушиш назустріч ойцю*, визнаєш, яку він має силу і чи не чути чого про турків та буджаків.

— Поїду сам чи з хлопцями?

— Бери всю сотню. Може, родзони** не побажає з тобою стрітись, то мусиш взяти силою когось із війська й випитати.

— Візьму хоч десять!

— Зайве. Дістань одного, путнього.

— Конєцпольський із Бара вийшов?

— Ще ні. Вперед послав загін Лаща.

Непранові недобре стислось серце: він знав цього недолюдка, що залишає всюди руїну й кров.

— Дозволь скарати ката! — поклав на шаблю руку.

— Ти думаєш, що він так само з сотнею? У нього добра тисяча.

— Батьку, коли б мені хоч половину цього!

Тарас задумався, посмикав вуса й розвів руками:

— Хтозна, як може вийти... Коронний стражник — бестія, якої світ не бачив. Та й слідом йтиме сам Конєцпольський...

— Батьку!

— Ні, Петре, ні, — сказав Тарас рішуче. — Не можу я розкидатись військом. Зустрінем шляхту під Переяславом, коли позаду в неї заграє гнівом-хвилями Козацький батько.

Непран поник. Помовчали.

— Козаче, вище голову! — промовив гетьман. — Твій Лащ ніде не дінеться — прийде сюди.

— Ну, добре, — сказав Непран, змирившись. — Дозволь іти.

Тарас потис Непранові руку, а потім обняв його й поцілував.

— Побережися, синку, — мовив ніжно. — Бо я таки тебе люблю... Без тебе військо наше, немовби гай без солов'я!..

Зняквовілий Непран сів на коня й помчав до сотні.

* Батьку (польськ.).

** Рідний (польськ.).

За дві доби, минувши Корсунь і перейшовши убрід широку весняну Рось, загін Непрана вийшов на поворот Гнилого Тікича між Будищами й містечком Лисянкою.

Світало. Ліс стояв, як церква, сповнений лунким чарівним співом. Понад дорогою цвіла черемха та груші-дички, і пахощі п'янили душу, зносили її над світом зла і розбрату. Хотілося узяти в руки кобзу й співати славу світові і цій красі; жаль, не було з собою музики — в роз'їзді грати ніколи та й небезпечно. Вчора минула паска, і хлопці й досі їхали незадоволені, що не дозволив забігти в Корсунь. Вважав за краще іти безлюдям, ночами, щоб менше знали про їхній шлях.

Оглянувшись, Непран завважив, що козаки всі як один куняють, а коні раз по раз стишуються і тягнуться до молодого травки.

— Спочити час, — подумав він уголос.

— Давно пора, — озвався Бодня. Випростався, аж захрустіли йому кістки, й втягнув повітря носом: — Мов димом пахне... Мабуть, готує хтось печеню або млинці, — ковтнув голодну слину.

— Де, де млинці? — заворушилися зголоднілі братчики.

— Боже, як я давно не їв млинців! — зітхнув Манюня. — З'їв би макітру цілу!

— З потравкою, а чи з сметаною? — спитав Непран.

— Аби млинці! Чи неоднаково?

— А я — лише з потравкою. Підлива тепла, ніжна; шматочки м'яса плавають, такі пахкі, підсмажені...

— Замокни, бісів сину, — гукнув Манюня з відчаєм, — бо я впаду на землю і зареву на всенький ліс: «Потра-авки!!»

— Ото наробиш шелесту, — сказав Непран. — Ляхи подумують, що це нечиста сила, і дременуть зі страху аж у Варшаву.

— Чудова думка, братчики! — підтримав Бодня басом. — Ану ж впади, Манюньо, і зареви.

— Еге, еге, — захихотів Орендаренко. — Приїдемо й доповімо гетьманові: мов, так і так, ляхи втекли...

— На Україні од них zostався тільки сморід, — додав дякон.

— Товариство, а й справді чути, — втягнув повітря носом Бодня.

— Йй-богу, пахне димом! Горить щось...

— Може, Лисянка?

Усі замовкли. Погнали коней швидше.

Нараз Непран помітив, що карий пряде ушами, боязко хропе й згинає шию, силкуючись звернути вбік.

«Вовки! — мигнула думка. — До трупу, мабуть, збіглися». Стиснув коня підборами й змахнув нагайкою.

Перед очима у козаків постала страшна картина. Од Лисянки zostався тільки замок та ще розбита церква. Усе містечко пожер вогонь. Подекуди диміло й досі. Вулицями бродили вівці, кури... І жодної тобі людини! Коли під'їхали до крайніх згорілих хат, побачили в дворі забиту жінку, а поруч — мертву дівчинку років семи.

— Татари, — мовив Орендаренко.

— Ні, шляхта, — сказав Непран. — Ординці взяли б в ясир оцих нещасних...

— Твої брати, — підкинув Бодня, блиснувши недобрим оком на Тимоша.

За кількома сумними згарищами лежав старий козак, розсічений навпіл, ще трохи далі — п'ятеро святково вбраних дівчат...

— О господи! — перехрестився, скинувши благеньку шапку, Миколин дядько Никодим.

За ним усі зняли шапки.

Чим ближче було до церкви, тим більше трупів лежало попід тинами та у дворах. Такого ще не доводилося нікому з сотні бачити, хоч всі вони бували в тяжких походах, битвах. Навіть Івась, син Сірика, що виріс серед насильства й смерті, не пам'ятав, щоби лили так марно кров і нищили жінок і дітей.

На паперті лежали трупи купами. А ганок церкви аж почорнів од крові...

Січовики стояли мовчки й плакали. Було до жаху моторошно у цьому царстві мертвих, у цьому пеклі, вдіяному людьми, які так само носять на грудях хрест і кличуть маму мамою, а бога богом.

— Люди, чи є живий хто?! — крикнув на цілий світ дякон.

Мовчання. Тиша... Знялися з трупів ворони і низько, важко перелетіли на той бік церкви.

— Братіє!! — гукав дякон. — Братіє!.. — І сльози бігли в нього по бороді.

— Чого кричиш, козаче? — озвався хтось докірливо, й від того голосу волосся стало сторч.

Озирнувшись, Непран побачив сиву, хоч не стару ще жінку. Спираючись на величезний заступ, вона байдужим, змертвілим поглядом дивилася на козаків. Ковтнувши сльози, мовив:

— Паньматко, хто це?

— Лащ.

— Коли?

— Учора, вранці.

— Куди пішов?

— На Медвин.

Козаки метнулися було наздоганяти шляхту, але Непран спинив їх:

— Стійте! Поховати треба мертвих... Копайте ями, хлопці! А ти, дяконе, відслужиш службу.

Виславши по два дозорці на кожен бік руїни, Непран і сам, узявши в жінки заступа, почав копати. Земля на паперті була тверда, утоптана, хоча Лисянка не мала ще й десятка літ. Він бачив сам, як ставили тут першу хату, як закладали церкву, як насипали довкола замку вал...

— А де залага польська? — спитав у жінки, глянувши на мертвий замок на пагорбі по той бік річки.

— Різали, як і лавці. Й пішли услід за ними.

— Тоді ж?

— Ні, вже увечері.

— Хутчій копайте, хлопці! — гукнув Манюня. — Невинна кров благає помсти. Чуєте?

Непран не міг спинити, стати на перешкоді цьому пориву сплатити кровний борг. Як ватажок, як сотник, він розумів, що слід приборкати пристрасті й, скорившись силі розуму, шукати військо коронного гетьмана і з перших рук довідатися усе, за чим послав його Тарас Трясило, а як козак, як воїн, і сам над силу стримував бажання вихопити із піхов шаблю і, нехтуючи наказом, карати смертю смерть.

Це був страшний і зовсім бідний похорон. Не плакали ні батько-мати, ані брати та сестри — ховали всіх одразу. Не били сумно дзвони, — вони лежали тріснуті в руїнах церкви. Не правили за упокій священники — дякон ледь спромігся прошепотіти лише одну молитву, бо за сльозми не бачив світу.

— Братіє... — хотів він щось сказати і замовкав, щоб згодом знову кинути своє печальне: — Братіє!..

Не встигли насипати як слід могилу, коли примчав Юрко і крикнув:

— Пане сотнику, за річкою, у лузі, шляхта!

— Сам бог послав нам ворога, аби від люті й ненависті не розірвалися козацькі груди, — жбурнув дякон заступа і вийняв шаблю.

Поза садками й згарищами вийшли навперейми ворожій роз'їзді, яка, уткнувшись у мертву Лисянку, постояла у нерішучості й пішла назад — на Боярку*. Було їх десь до сотні. Наполовину жовніри й шляхта.

Весело перемовляючись, ляхи поволі виїхали на лісову галявину... І тут в обличчя їм ударив козацький залп! Здіймаючи на диби коней і топчучи своїх пораних або забитих товаришів, поляки, гнані жахом, метнулися назад у ліс, але і там наразилися

* На Черкашині.

на град свинцю. А ще за мить з усіх сторін галявини саянули шаблі й вихорами метнулись гнівні вершники.

Непран заледве встиг урятувати шляхтича, на якого вже замахнувся Бодня.

— Цього не руш, потрібен мені живий!

Микола буркнув щось сердито і, скочивши з коня на землю, зірвав великий жмут трави і витер шаблю.

Бранець сидів блідий мов крейда і шепотів молитву.

— Злякався, сучий сину? — спитав Манюня, який, розжившись на нову шаблю і самопал, під'їхав до шляхтича. — Це ви містечко вирізали?

— Я богу духа вінен*, — промовив шляхтич, облизуючи безкровні губи. — То вшистко пан коронний стражник Лащ.

— А ти хіба не з його банди? — спитав Непран по-польському.

— Ні. Лащ пішов попереду. А ми вже з паном Конєцпольським, коронним гетьманом.

— Де нині гетьман?

— Певно, десь біля Жашкова або Ставищ.

— Куди їде?

— На Білу Церкву й Київ.

— А скільки в нього війська?

— Багато вельми.

— Скільки?

— Та, кажуть, тисяч сто.

— Лях, як не брехне, то й не дихне, — сказав Непран. — Ну, тисяч п'ять?

Шляхтич знизав плечима.

— Що вдумав гетьман? Яка мета походу?

— Коли рушали з Бару, отці домініканці освятили гетьманську шаблю, і пан Станіслав, гетьман, поклявся вистинати усіх схизматів аж до Московії.

* Ні сном ні духом не вінен (польськ.).

— Які чутки ходили в Барі щодо татар і турків?

Шляхтич наморщив лоба й сказав немовби з жалем:

— Не чув нічого певного. Чи то султан пішов до Персії...

— Чи Персія пішла до нього... — додав Манюня. — Петре, покинь ти з ним возитися! Ти ж бачиш, він дурний, аж репається.

— Сам естеш дурень! — не погодився шляхтич.

Манюня роззявив рота від несподіванки. Потому хекнув, блиснула на сонці шабля.

Непран підніс пернач, вгамовуючи товариша.

А козакам сподобалася така завзятість ляха. Напруга спада, братчики, що оточили було полоненого, роз'їхалися по всій галявині. І те дало Петрові змогу послати бранця до Трясила, щоб той почув із перших уст усе, що знав гоноровитий шляхтич.

Та все ж цього було замало: ні кількості коронних військ під булавою Конєцпольського, ні стану справ на межах Порти й Речі Посполитої. Одне дізнались — місце, де нині був коронний гетьман, і шлях, яким мав рухатися.

Порадившись і відпочивши, поїхали наздоганяти ворога, щоб десь вловити важнішу пташку.

У Жашкові ляхи були днів вісім тому, але про гетьмана й коронне військо ніхто не чув напевне, не кажучи уже про те, щоб бачити. От ошукав проклятий шляхтич! Він таки був із банди стражника Лаща і, видно, десь загаявся чи заблукав з такими ж, як і сам, головоорізами. Ну, почекай, розплатишся за цю брехню сторицею!

Непран злостився, братчики то докоряли, а то сміялися із свого сотника, якого панок пошив у дурні.

На щастя, трапилася мала ватага козаків, що аж од Вінниці йшла до Трясила в Канів, і навела на справжній слід — Конєцпольський рухався на Білу Церкву, але верстов із тридцять західніше.

На другий день удосвіта на березі в'юнкої Роськи вгледіли великий обоз, що вишиковувався, готуючись рушати далі після ночівлі в лузі. Жовнірів межі возами не було видно, а гайдуки,

одягнені в угорські строї, безпечно чулися, мов ночували за кілька верст од Кракова.

— Поглянемо, що в тих возах? — спитав Непран.

— Поглянемо! — згодились дружно братчики. — Мо, там запас-арматний або червонці!

— І те, і те годиться!

— Без гвалту, шаблями, — сказав Непран. — Бо десь поблизу може стояти шляхта або жовніри. Бодне, візьми третину хлопців і йди в обхід ліворуч! Манюньо, теж — праворуч! А решта — в лоб, зі мною! Ще одне: не бийте тих, хто не борониться, бо ті «угорці» — наш брат, із посполитих.

Діждавшись, коли, прикриті лісом, загони Бодні та Манюні зайшли з боків, Непран підвівся на стременах, махнув шликом, даючи знак «до бою!», і вийняв шаблю.

Пробігши гай, що прикривав од них обоз, січовики розсипалися по рівній луці віялом, охоплюючи із трьох сторін; з четвертої блищала Роська. Загримотіли безладні постріли, зацмокали у вогку землю кулі. В обозі зчинився крик, гармидер... І враз ущухло. В кількох місцях замаяли великі білі плахти.

— Що на возах? — спитав Непран.

— Списи, рушниці, ядра... — озвалися гайдуки щиро по-українському.

— Чий обоз?

— Самого пана коронного гетьмана.

— А гетьман де?

— Попереду.

— І військо там?

— Учора пройшли останні роти. За нами — зо дві сотні якоїсь шляхти.

— Де вони?

— В Тетієві гуляли вчора в дідича. Сьогодні мали рушити слідом за нами. Гетьман їм наказав охороняти його вози.

— Самі ж чиї?

— Та гетьманські...

— А козаками хотіли б стати?

— Звісно!

До того воза, біля якого стояв Непран, збиралося все більше й більше запорожців і панських слуг.

— Івасю, Юрку, — підкликав сотник молодиків, геть розчарованих таким коротким боєм. — Гайніть у бік Тетієва, хоч на версту, й вертайтеся прудко, як тільки шляхту вгледите. Та не прогавте!

— Добре! — зрадів Юрко і, свиснувши, помчав у степ.

Непран звернувся до гайдуків:

— Однині ви — козаки. Поїдете усім обозом у взятий нами Корсунь і скажете полковникові, чи хто там буде, що вас прислав Петро Непран...

— Це ти — Непран? — спитав, нахмуривши кошлаті білі брови, немолодий уже гайдук.

— А що хіба?

— Вигадуєш!

— Ні. Справді, я Петро Непран.

— Він, він, — підтримали січовики.

— Той, од чийого голосу встають забиті, а до живих приходять друга сила?

Непран зайнявся — такого він іще не чув, хоч знав, що краєм іде про нього добра слава.

— Ні. Я не той. Я інший, — промовив глухо, криючись. —

А то — мій брат...

— Я ж бачу, що ти не той.

— По чому бачиш?

— Миршавий, непоказний. А той Непран — високий, дужий, з кобзою, яка завжди при ньому. Він, кажуть, може ворога убити пальцем...

— Правда, — розвеселився Непран. — Я сам був свідком, як він мізинцем стукнув по голові татарина, і той беркицьнувся й одразу ноги витягнув!

— А він такий! — сміялися січовики.

— Розказують, що він пройшов по морю межі галер турецьких, мов по землі, і жоден турок його не зміг побачити. Чи правда?

— Правда, батьку,— сказав Микола Бодня.— Я сам тому був свідком...

— То згодні в Корсунь їхати? — спитав Непран новорождених козаків.

— Поїдемо!

— Це ж не до Кракова!..

— Але спочатку допоможіть упоратися з тією шляхтою, що бенкетує, лишивши вас напризволяще.

— Можна...— не дуже охоче погодилися гайдуки.— От тільки як?

— Придумаємо.

Коли уже по сніданні загін хмільної шляхти застав обоз на тому ж місці, де залишив учора, маршалеk * від гніву ледь не луснув.

— Пся крив! — підняв канчук погрозово.— Ці лотри й досі моняються!

Сліпий від злості й меду, він не звернув уваги, що весь обоз химерно якомсь витягся по обидва боки шляху і схожий став на довжелезний невід.

— Холера ясна, хлопцї! — гукав, влетівши межі вози.— Де проводир?!

Непран, який стояв біля останнього воза, перебраний на гайдука, низько вклонився і вказав рукою туди, де ледь виднівся передній віз.

Маршалеk дав коню остроги. За ним помчав його загін. І як тільки останній вершник минув Непрана, чотири вози рушили з місця і, загородивши шлях, закрили пастку.

Непран заклав два пальці в рот і свиснув. В ту ж мить, мов грім з ясного неба, вдарив козацький залп.

* Предводитель шляхетства.

Коронне військо догнали вже під самим Києвом, на перевозі через Дніпро.

Останню ніч не шкодували коней і все ж не встигли затемна. Як почало сіріти, спинилися в дубовому гаю Звіринця і стали раду радити. Для нападу було вже пізно, а для спочинку — заблизько трохи до перевозу, біля якого зібралось кілька тисяч ляхів та німців-найманців.

— Вернімось верст на десять, переднюємо в лісі, а як стемніє, зробимо презент панам,— сказав Тиміш Орендаренко.

— Мо, краще вдармо зараз,— прогук Микола.

— А ти ще здатний витримати хоча б до сходу сонця?

— Звичайно. Що мені!

— А коні геть пристали. Та й ми в сідлі зважай добу.

— В очах немов піску насипано,— підтримали січовики.

— Вернутись, звісно, можна,— сказав Непран, що досі мовчки слухав,— і переждати день. Але ж увечері прийдемо так, як зараз, не відаючи, хто перевізся, а хто чекає черги. Нам потрібен велький пан, щоб знав усе. А велькі трутяться біля коронного чи десь поблизу...

— Може, тобі забаглося самого пана коронного гетьмана?— спитав Тиміш насмішкувато.

— Візьмемо й гетьмана. Він, певно, знає, що діється у польським війську,— не залишився в боргу Непран.

— Тарас за це нас похвалив би вельми,— зітхнув Манюня.

— І зажили б на ціле військо слави! — додав Івась.

— То їдьмо, пане сотнику! — гукнув Юрко.— Бо ще втече...

Січовики повеселіли: добре, коли в тяжку хвилину хтось не вагається і вірить в успіх діла так, як у те, що знову встане сонце.

— Що сам ти радиш, Петре? — спитав Манюня сотника.

— Знайдемо десь надійне місце біля Дніпра, щоб видно було коронне військо і перевіз.

— То небезпечно. Взнають і переб'ють, як ми ляхів під Лисянкою,— сказав Тиміш.

— Це правда,— згодився з ним Непран.— Коли б нам десь за стінами...

— У Видубецький, може? — подумав уголос Бодня.

— Там уніати.

— Ходімо в Лавру, братіє! — сказав дякон.

— Тихше! Розбудиш весь Печерськ і Київ! — накинудися на нього козаки.

— А що, хлопці, може, отець і правду каже? — спитав Непран, якого гріла така смілива думка.

— Там, мабуть, повно шляхти.

— До Лаври шляхті зась,— озвався знов дякон.— Ченці мечем орудують, як декому з нас і не снилось... Та й мур міцний, високий.

— Їдьмо! — сказав рішуче сотник.— Раз умирати!

— Веди, веди, дяконе! — згодились дружно козаки.

— Та озирайся,— підколупнув Орендаренко,— щоб не завів, бува, в презент коронному і вшисткій шляхті...

В яру, навпроти брами, дякон пошепки звелів заждати, а сам, віддавши комусь коня, пішов до Лаври, скрадаючись межі кущів калини та бузини.

Чекали довго. Вже почало світати, а клятий піп (як висловився Орендаренко) не повертався. Може, його схопила шляхта, що вже взяла Печерський монастир, може, він не зумів дістатися до тих, хто має владу й силу впустити їх...

Збиралися уже тікати, коли дякон зсунувся до них у яр і, відсапуючись, сказав охриплим голосом:

— Брама... уже відчинена.

По той бік валу їх стрів чернець і мовчки повів кудись у ви долинок.

— Сховаємо коней у стайнях,— шепнув дякон сотникові,— самі ж підемо в келії. Я попросив архімандрита подбати, аби про наш прихід ніхто не знав.

— Гаразд,— сказав Непран, шукаючи очима місця, з якого б міг він бачити і річку, й правий берег, де скупчувалися полки і роти ворога, чекаючи на перевіз.— Дістань мені клобук і скуфію...*

— Цього добра тут скільки хочеш.

— І проведеш мене на ту дзвіницю.

— Забаглося помилуватись шляхтою?

— Давно не бачив, скучив.

— Як кіт за віником!

— Тихше...— впинив чернець.

В'їжджали в двір, де пахло гноєм, сіном.

Коли розвиднілося, Непран уже сидів під дзвонами й спостерігав, як поромами, човнами та байдаками перевозилося коронне військо на лівий берег. Правого, де готувались до перевозу роти, було не видно зовсім — заважали порослі лісом та дерезою пагорби.

Огрівши з гора рукою дзвін, Петро спустився вниз, де ждав його дякон.

— Ну що?

— Не видно цього берега... Ходімо швидше на ту прокляту гору!

— А як дозорців здибаєм?

— Візьмемо під рясні шаблі та пістолі.

Виярками, садками й нивками, які тулилися біля дворів по схилах, вони дістались пагорба, що обривався стрімкою кручею якраз там, де починався перевіз. Шмигнули в хаші глоду та дерези й допались зором до юрмовиська на березі та на Дніпрі. Що там було людей, возів та коней! Здавалося, усе кварцяне військо, вся шляхта з Польщі та України зійшлися на поклик Конєцпольського, аби провчити хлопів, огнем і мечем винищити не тільки їх самих, а й гнізда їхні, де щедро сіється і родить рясно неслухів та бунтарів. У байдаки та на човни сідало поль-

* Одяг ченців.

ське лицарство, закуте в крицю, навчене мистецтву вбивства й винищення; штовхалися гусари з крилами — такі смішні, кумедні, мов херувими, виліплені якимось неугомом; не нахиливши пір'я на оторочених розкішним хутром шапках, проходило поважне панство...

І враз Непран угледів гетьмана. Пан Конєцпольський, пишний і набундючений, стояв у колі офіцерів і стежив за перевозом. Неподалік білів намет, а біля нього — гетьманський кінь у золоченій, чудовій зброї.

— Він, мо, й ночує тут... — подумав Непран уголос.

— Що ти сказав? — спитав дякон.

— Бачиш, ото коронний гетьман.

Дякон довго й пильно дивився вниз, а потім зітхнув і мовив скрушно:

— От жаль, нема рушниці!

— Вцілив би?

— Та вже яюсь, перехрестившись...

— А може б, ми його, дяконе, взяли живого? — спитав Непран, відчувши, як це бажання, вмить народившись, захоплює його всього.

— Гадасш, можна спробувати?

— Якщо він тут і заночує, то... хай мені весь оселедець вилізе, як мовить мій побратим Микола, коли не вкрадемо його, мов куль соломи!

— А як король розгнівається? — примружив дякон сірі великі очі.

— То хай укусить себе за вухо.

— Ото була б потіха!

Непран затулив йому рукою рота.

— Ти хочеш, попе, щоб ми, на палі сидячи, ловили пана гетьмана?

— Не бійся, сотнику, кому судився зашморг, тому нема чого страхатися кілка!

— Хіба що так... — усміхнувся й собі Непран. І мовив твер-

до: — Будемо сидіти тут до вечора, щоб достеменно знати, чи лишиться гетьман в наметі.

— Змилуйся! — зашепотів благально дякон. — А як же їсти, пити?

— Тобі корисно схуднути. Бо жоден мотуз не витримає такої ваги.

— Хіба що так... — зітхнув дякон.

Увечері, як почало темніти, Непран лишив дякона попильнувати ясновельможного, а сам вернувся у монастир. Думка була проста й смілива: зайти від річки без шуму й гвалту, вихопити з намету гетьмана та ще кількох панів, що попадуть під руку, й, промчавши з криком: «Дорогу пану гетьману!» — через хоругви, які чекають на перевіз, та охоронні чати, згубитися у Звіриньцям лісі.

Опівночі прибіг дякон і розповів, що Конєцпольський ліг спочивати, а перевіз не зупинився, і вже на цьому березі лишилось мало війська.

— Пора! — сказав Непран.

— На бога, я ж голодний!

— Коневі буде легше.

— Дамо тобі вельможного — він важить рівно стільки, як ти за раз з'їдаєш!

Так, сміючись, тихенько вийшли з келій і попрямували до двору, де ховали коней.

— Хреста на вас немає, іроди... — бурчав дякон, плентаючись позаду всіх.

Чернець, який їх випускав із Лаври, благословив на добре діло і побажав удачі.

Скрадались, стежачи, аби ніщо не брязнуло. Стояла тьма, і кожен крок давався важко, але ніхто не смів і думати, щоб вийшов місяць і освітив стежину, якою їхали один за одним. На півдорозі злізли з коней. Ведучи їх на повіді, ішли уступом схилу. Внизу була ріка, вгорі чорніла круча.

Сажнів за двісті від перевозу й намету гетьмана, на облюбо-

ваній ще з дня рівнини, тихенько заждали всіх і посідали знову на коней.

Непран вийняв домаху, і вслід за нею вирвалась на волю сотня шабель.

— Тимоше і Никодиме, зайдете вдвох од кручі, аби не втік тудою,— сказав Непран, надумавшись, що з полотна не дуже певна стінка.— Забудьте, що є у вас пістолі...

На перевозі стояв гармидер, гомін, і це дало можливість підкрастись зовсім близько і навіть вислати вперед Орендаренка та Никодима.

Коли ті зникли в темряві і сотня також рушила, на стежку виступила якась мара, спитала гасло. Сотник погнав коня і різко вдарив шаблею. Вилетів на збитий берег, рубонув іще когось і, кинувши Юркові повід, убіг в намет. При світлі свічки вгледів порожнє ліжко й дірку, прорубану в стіні від кручі. Вибіг крізь неї й сам — ніде нікого: мабуть, Орендаренко та Никодим уже схопили гетьмана, який почув біду і спробував, хоч не по-лицарськи, та накивати п'ятами.

— Утік? — метнувся до побратима Бодня, який разом з дяконом та Сіриченком забіг слідом за сотником до гетьманського намету.

Непран знизав плечима й вказав на отвір шаблею.

— Тут ще намети поруч,— сказав Івась.— То, може...

— Гайда! — звелів Непран півголосом.

Вже на коні Непран помітив, що біля річки порушився звичайний лад.

— Тікаймо, хлопці! — кинув у гурт своїх, що скупчилися довкола нього, збиті з пантелику тим, як шкереберть пішов такий чудовий замір.

Метнулись геть од річки, обходячи вози, вогні, намети й ту саму гору, з якої вдень здавалося так легко й просто взяти Конецпольського.

— Дорогу пану гетьману! Холера ясна, дорогу ясновельможному! — гукнув Непран, як справжній шляхтич, і пролетів крізь

гурт жовнірів, що розступилися перед загоном вершників, який спішив кудись у ніч.

Позаду чулися безладні постріли, гучні команди, крики, тривожний гомін.

— Чи всі тут? — спитав Непран, спинившись уже далеко, в лісі.

— Та ніби всі.

— А де Тиміш та Никодим?

Не одізувалися.

— От же лиха година! — зітхнув Непран.— У кого є полонені?

— Тут, Петре, в мене,— сказав Микола.— Тільки воно якесь німе. Гелгоче, а що — ніяк не втямиш. Кептен, кептен...

— Схопили шилом патоки! — збагнув Непран притичину.— Це, мабуть, найманець, із німчури. Таке добро могли без клопоту узяти будь-де...

— То кинути?

— Хай буде. Може, на щось придасться.

— А де ж це Тиміш і дядько? — спитав Микола.

— Хтозна. Вони зайшли од кручі.

— Може, вбиті?

— Ми б почули сутичку. Та й за наметом — я ж виглядав — не видно було нікого.

— Тихіше! Хтось ніби їде...

Справді, на стежці чувся тупіт. Він то вгасав, то знов відлунював у темних хащах.

— Ану погляньте, хто там,— звелів Непран, відчувши щось недобре.

Небавом тупіт стих, а потім став наближатися, і хтось промовив:

— Хлопці, тут кінь без вершника. На ньому кров...

Микола мовчки кинувся на той тривожний голос, обмацав зброю.

— Дядьків.

Громада зняла шапки.

— Сади на нього німця,— сказав Непран Миколі,— та прив'яжи, щоб не злетів.

— А може?..— утер сльозу Микола й різко поклав на шаблю руку.

— Не руш, Миколо. Смертю не воскресиш...

Пригнічені невдалим ділом, рушили понад Дніпром на Канів, щоб десь там перевезтися на лівий берег, до Переяслава, де закріпилося козацьке військо.

Бодня усе зітхав, оплакуючи свого невдачу родича. І це пекло Непранові, боліло так, неначе він був винен у цій біді. Послав не хтось... Так мусив — на те ж війна. Ніяк не міг збагнути, де помилився, в чому був прорахунок... А може, зрада? Господи, якщо не вірити вже й тим, хто бився поруч, хто не один пуд солі з тобою з'їв на Січі та у походах, то можна з глузду з'їхати!

Він гнав цю думку геть, вишукуючи десятки, сотні доказів, проте вона верталася, ятрила душу.

розділ VI

Тер капітан багато знав потрібного, й Тарас Трясило був задоволений. Віддавши німця Сірикові, щоб скористався з нього як гармаша (поляки вже стояли під Переславом), гетьман попросив Непрана ще раз повідати нічну пригоду на перевозі: мабуть, і йому здалася дивною чудесною втеча Конецпольського з рук козаків.

— Можливо, я десь схибив, батьку? — спитав Непран, переповівши все, як було.

— Ні, Петре. Ні, — сказав Тарас рішуче. — Я не зробив би ліпше... А де Тиміш?

— Прибіг сьогодні. Каже...

— Поклич сюди.

Невдовзі Непран вернувся з Орендаренком.

— Здоровий будь, ясновельможний гетьмане, — сказав Тиміш несміливо.

— Ясновельможного ти проморгав, — сердито буркнув гетьман.

— Ось хрест святий, не винен! — перехрестився Орендаренко. — Лець ми під'їхали, як Никодим упав з коня, а мій гнідий спіткнувся і сів на задні ноги. Я думав, він забитий, і вилетів мерщій з сідла. А кінь тим часом звівся й побіг, волочачи мене за ногу, яку не встиг я вивільнити зі стремена.

— В коронному війську кажуть, що гетьман утік не пішки, а на коні, — смикнув Тарас себе за вуса.

— То, мабуть, був Никодимів кінь.

— Ні. Никодимів прибіг до нас одразу,— устряв Непран.

Тиміш розвів руками:

— А може, десь поблизу стояли коні...

— Може,— згодився гетьман.— Кажуть, що мертвого козака знайшли не біля намету, а віддалік.

— Напевно, товариш мій не вмер одразу і встиг одлізти трохи,— зітхнув Тиміш. І враз насупив брови: — Дозволь спитати, батьку, чи не підозрюєте, бува, мене у тому, що дав чкурнути ворогові?

— Є гріх такий,— признався щиро гетьман.

— Тоді б навіщо я три доби, аж падав, летів сюди?

— Бо певен, що ми розіб'ємо коронне військо.

— Батьку,— примружив очі Орендаренко,— ти ж знаєш сам гаразд, що я не вірю в чудо...

— Чому ж ти з нами? — смикнув Трясило вуса.

— Я там, де всі! — врочисто мовив Орендаренко.— Бо на миру, як кажуть, і смерть красна.

— Ну, добре,— сказав не скоро гетьман.— Іди, Тимоше. Та добре їж, бо он як схуд і помарнів,— додав уже привітніше.— А нам потрібна сила та ще й яка!

Коли пішов Орендаренко, Тарас замислився, взяв булаву зі столу й заткнув її за пояс.

— Ти віриш? — спитав нарешті.

— Вірю... — непевно мовив сотник.— Могло й таке стрястися...

— Поглядай за ним на всяк випадок,— сказав Тарас, чіпляючи на пояс шаблю.— Бо ці Хоми невірні ще можуть нам встроми́ти ніж у спину... А зараз я мушу йти. Огляну вал, гармати, військо. Ляхи ось-ось підуть на приступ. Хочеш — ходи зі мною.

— Добре.

— А де ж Хмельницький? — спитав Тарас, виходячи у передпокій.

— Я тут, готовий, батьку,— ступив Богдан назустріч. Він

усміхнувся Непранові, потис йому правицю і рушив разом із ним за гетьманом.

У Переяславі було такого люду, як на великому, річному ярмарку. Але — ні гвалту, ні метушні. Хоча од звірств Лаща та інших шляхтичів до міста збіглося чимало мешканців сусідніх сіл — з жінками, з дітьми,— проте для кожного знайшлося діло. Хто зміцнював вали та вежі, хто лив свинець на кулі або кував списи та шаблі, хто виїздив на чати й засідки чи по харчі, хто стежив тут, із веж, за кожним кроком ворога.

Коли проходив гетьман, його вітали приязно, проводили цікавими, добрими поглядами, але ніхто не ліз у вічі з просьбами та наріканнями, бо достеменно знали, що їхній батько все зробить так, як треба, і що для них, для України не пошкодує ні крові власної, ні голови.

І всюди стрічались братчики-січовики, які прийшли сюди на перший поклик волі. А де вони — ці запорозькі лицарі й трудівники,— там не стихали жарти, робота йшла, мов пісня, і серце билось весело.

— Ясновельможний, допоможи! — гукнув Манюня, що ніс разом із Боднею на вал важку колоду.

— А що це ви несете, хлопці? — спитав Тарас усміхнено.

— Галушку, пане гетьмане.

— Обідати?

— Та ні, вгощати шляхту будемо!

— А як вона удавиться?

— Поплачемо та й поховаємо, нехай їй грець!

— Тоді прийдеться допомогти,— й Трясило підставив міцне плече. За ним Непран та Хмельницький.

На призьбі валу побачили старого Сірика та інших гармашів, що поралися біля великих цівок та лучища із довгим жолобом. Між них крутився й гер капітан.

— Здорові будьте, молодці! — промовив гетьман.

— Дай боже й вам здоров'я,— недружно відповіли. А німець вистрівився і їв очима ясновельможного.

— Оце стоїть! — кивнув на нього гетьман.
— Неначе кіл. Удар обухом, вгрузне по самий пуп у землю, — всміхнувся Сірик.
— Як тут у вас?, — спитав Трясило.
— Готуємо ляхам гостинець.
— Це той вогонь летючий, яким ти смажив Варну? — звернувся гетьман до Хмельницького.
Богдан кивнув. Тарас оглянув могутній лук, узяв стрілу — незвично грубу і порожнисту.
— Що в ній?
— П'ять мішечків пороху.
— І долетить звідсіль до табору?
— А ми поставимо на віз...
— Зер гут, зер гут, — прогерготів полонений. — То є козацьке диво!
— Ну, що німчай? — спитав Тарас у Сірика.
— Старається, немов найнявся.
— Бо ми дали йому щедріше, аніж ляхи.
— Невже платили золотом? — образився старий гармаш. — Було б за що...
— Життя дорожче золота.
— Нехай бере — цього у нас достатньо!
— Хто знає, Сірику, — сказав дякон, що підійшов, — а може, цього у нас найменше...
— Тобі приснився поганий сон?
— Пускає хтось по місту думку, що треба йти на згоду з шляхтою і добиватися свого не шаблею, а тихим словом, просьбою, і може, тоді коронний гетьман...
— Зрадники! Прокляті рабські душі! — скипів Тарас. — Де осавул? Скажіть, аби вилловлював цих гузнолизів ляських і викидав із міста! Нехай повзуть до шляхти й допомагають нищити народ свій, віру, мову — усе, що нас на світі держить. Гадаю, краще з такими стрітися в бою лице в лице, ніж мати їх за спиною.

Розгніваний і розтривожений козацький гетьман рушив уздовж стіни, позиркуючи на польський табір. Нарешті він спинився біля бійниці й підкликав Непрана й Хмеля.

— Ану погляньте, що там у них під лісом діється, — сказав уже спокійно.

Непран піднявся вище і, затулившись дашком руки від сонця, став оглядати безмежний табір ворога, що починався на пагорбах по той бік річки і тягся ген до лісу, який чорнів за дві чи три верстви од Переяслава. Під лісом справді вловлювалося пожвавлення, рух війська.

— Прийшла підмога, мабуть, — сказав непевно.

— Схоже, — згодився з ним Хмельницький.

Тарас вдивлявся довго, посмикував козацький довгий вус.

— Що ж, — обіззався врешті, — прийдеться тобі, Непране, пробігти понад Дніпром і знищити усі човни й пороми.

— Я хоч сьогодні, батьку, — сказав Петро. — Але замало буде моєї сотні...

— Візьмеш іще чотири. І щоб на цьому й на тому березі аж до Десни не залишилося для перевозу й тріски!

— Зроблю все, як велиш.

— Підеш цієї ночі.

Тим часом у польським таборі все вгамувалося. Од лісу в глиб обозу проїхав гурт багатьох вбраних вершників і зупинився біля намету польного гетьмана Миколая Потоцького.

— Дивно. Чомусь ляхи не йдуть на приступ, — сказав Хмельницький.

— Громадять силу, — буркнув на те Трясило.

— Але й до нас приходять нові й нові загони.

— Учора ввечері ляхи один розбили, — зітхнув Тарас. — І все тугіше охоплюють і Переяслав, і саме повстання...

— То, може, слід почати нам? — спитав Непран.

— А ти гадав, для чого я посилаю тебе палити перевози! — сказав Тарас.

— Без мене вдариш, батьку?!

— За раз ляхів не виб'єш. Залишиться ще й для твоєї шаблі. Та й ти не в гості ідеш. Там, знаєш, скільки шляхти!

— У таборі Самійло Лаш,— сказав Непран сердито.— А в мене є на нього зуб.

— А що, Богдане,— всміхнувся гетьман.— Залишимо Лаща Петрові?

— Коли вже він так просить...

— От бач, які ми добрі,— обняв Непрана гетьман.

Прибіг Юрко, захеканий і розхвильований.

— Ясновельможний гетьмане!..— почав, хапаючи повітря ротом.

Тарас скривився.

— Батьку,— виправив свою невільну похибку недавній реєстровець.— Там привели двох гайдуків, які втекли від шляхти, і є важливі вісті!

— Кажі.

— Не знаю певно. Щось відбулося в таборі...

— Веди сюди ті блудні душі! — звелів Тарас і сам пішов назустріч.

Колишні панські слуги зняли шапки, вклонилися.

— Я вам не пан — не гніться,— похмуро мовив гетьман.— Ви ж не для цього сюди прийшли?

— Ні, пане гетьмане,— промовив старший.— Нині нагода є труснути шляхту...

Тарас насупив брови.

— А вам же що до того?!

— Ми — українці,— сказав молодший гордо. І це було щиріше і переконливіше од сотні слів і присягань: у зрадника немає в серці гордості за свій народ і рідну землю.

— Добре,— промовив гетьман.— Вірю. Тепер мерщій розкажуть.

— Сьогодні вранці,— почав покvapно старший,— коронний стражник Лаш десь спостеріг козацьку чату, яка ішла до Переяслава, й прислав просити помочі, бо козаків було з п'ятсот.

Коронний гетьман тут же узяв дві тисячі найкращих кінних і кинувся на допомогу стражникові...

Тарас зиркнув на Хмельницького і запитав:

— Кого лишив замісто себе коронний гетьман?

— Потоцького.

— Присягніть, що ви сказали правду.

Ті обернулися до старої церкви й розмашисто поклали хрест собі на груди.

— Хмелю,— врочисто мовив гетьман,— збирай мерщій полковників! А ти, Непране, вернись до Сірика й скажи, нехай готує свої огненні стріли. Наш час настав!

* * *

На цю хвилину чекали всі. І всі були готові на перший поклик гетьмана дістати з піхов шаблі і їм вручити свою прийдешню долю. Бо краще вмерти стоячи, ніж на колінах жити! Без крику, шуму і вихвалянь полки зійшлись до брами і ждали гасла.

Непран із сотнею стояв у перших лавах, неподалік од Сірика, що мав пужнути шляхту своїм огненным змієм. Гармаш побачив сотника і, залишивши вози з важкими луками, прийшов до нього. Власне, він підійшов до сина, що разом з іншими мав незабаром рушити на польський табір. Непран не чув, що говорив старий Івасеві, але виразно бачив, як Сіриченко поклав на шаблю руку і, зашарівшись, виструнчився. Гармаш озвався усмішкою, обняв спокійно сина і відійшов.

Гамуючи дряпучі сльози, що підступили йому до горла (не міг спокійно бачити, як хтось прощається), Непран обвів козацьку лаву поглядом, завваживши, що немало на бій ішли без шабель, а тільки з косами, ціпами, вилами. «Коли б удався напад, то розжилися б на справжню зброю,— подумалося йому нараз. Згадав Уляну. Добре, що відіслав її до матері. Щоб тут була — посивіла б, чекаючи з боїв одразу батька, брата, його, Миколу... Боже, нелегко йти на битву, але ще важче ждати тих, що пішли!..

— Чого вони так довго не одчиняють брами? — сердито буркнув Бодня.

Він нудився біля Юрка, який з цікавістю і погамованим незвичним страхом стежив, як накопичує козацьке військо силу перед великим боем. Юркові вперше випало сьогодні йти у справжню битву. Мину його ворожа куля й шабля!.. За ним стояв замислений Орендаренко. Про що він зараз думає? Душею чув, що Концепольський утік не без його підмоги. Хоча б не зрадив... Коли б нам єдність — воля була б у нас не гостею, а вічним сонцем!.. Далі чорнів дякон. Кучма його розвихрилася, і через те він схожий був на лева. Щось шепотів. Молитву? Прокльони шляхті?.. Поруч, над усіма на цілу голову, височів Манюня...

Брама поволі розчинилася, над ровом ліг широкий міст.

— Вперед! За волю! — вихопив Непран домаху.

Зблиснула передня лава шаблями і потекла, немов прорвавши греблю, через мілку, спокійну Альту.

У польським таборі заграли сурми, вдарили тривогу бубни, і на переспі, що загороджувала од річки військо, заметушилися гармаші.

— Вози вперед! — гукнув Хмельницький.

Тенькнули тугі тятиви луків, і дивні стріли, тягучи позаду пасма диму, помчали в табір. Вибухи заторохтіли, немов безладний залп, піднявся дим. Тим часом Сірик знову пустив огненні змії, а вслід за ними кинулися і козаки.

Добірна сотня першою дісталась валу й вихопилася аж до гармат, які так і не встигли вистрілити. Обслуга впала швидко, і козаки, вмить повернувши гармати в інший бік, послали ядра в натовп, що шикувався біля штандару гетьмана. Ляхи не витримали і, залишаючи десятки вбитих, позадкували у глиб свого обозу.

Мов та весняна повінь, затоплювало козацьке військо табір. Наїжені списами з кіс та шаблями, полки ішли на ворога, що зміг таки отямитися і виставив закуту в крицю лаву.

Земля двигтіла, сонце закрила чорна курява.

Непран пройшов крізь безліч сутичок, боїв і битв, але такої січі він ще не бачив. Завжди боролось військо з військом, зброя зі зброєю, а тут постала зненависть, яка скипалася в душі не дні — роки, століття, і піднялася, виросла у грізну хмару помсти. Народ порвав презирство, рабство, гніт, що огортали його липким туманом і, смерть зневаживши, готовий був пролити кров за волю, прийняти рани, муки і навіть смерть.

Ляхи пішли назустріч: Блиснули квапливі перші постріли. Ревнули сотні, тисячі. Зіткнулись лави, змішуючись і заливаючи холодну землю кров'ю.

Непран звалив жовніра, що пер на нього, як той ведмідь, й оглянувся. За спиною був побратим. Неподалік два пишно вбраних шляхтичі затисли з двох сторін Юрка. Той уникав ударів, крутячись, неначе вовк у псячій зграї, вправно, але не дуже сильно рубав шаблею.

— Тримайся, Юрку! — крикнув Непран і кинувся на допомогу. — Пшепрашам пана, — мовив до шляхтича, який лишив юнака й прикрився шаблею вже від удару сотника. — Це не полицарськи — вдвох на одного...

— Бидло рубати можна будь-як, — скривився пан і вдарив із-за плеча.

— Ой леле, — відбив Непран. — То пан ще й хам. Прийшов у гості й лається.

— Я тут удома, лотре, — злостився шляхтич. — Польща од можа і до можа!

Тим часом другий пан усе завзятіше напосідався на Юрка, і молодий козак вже через силу гасив його удари.

— Молися, ляше! — крикнув Непран крізь зуби. Вибив одним ударом шаблею, а другим зняв із пліч дурну од гонору голову. Юрків панок здригнувся і — також ліг, забитий молодиком.

— Держись до мене ближче, — сказав Непран Юркові, шукаючи очима Орендаренка.

Тиміш рубався славно. Його шабля зблискувала, як божий суд, і падала, нещадно й щедро сіючи довкола смерть.

Непран зітхнув полегшено й прикрив Юрка собою від найманця в шоломі з гострим гребенем.

Коли німець упав йому під ноги, Непран побачив Сіриченка, що зліз на бочку й кришив жовнірів.

Бодня гасав бойовиськом, як той Марко по пеклі. Ляхи його жахалися, і бідолаха мусив наздоганяти кожного і приневолювати вмирати так, як личить вмирати лицареві.

Поволі, з боем, але невпинно поляки відкочувалися все далі й далі. Розкішний польний гетьман крутивсь між ними на білому неначе сніг коні й молив жовнірів, шляхту й понурих німців-найманців згадати честь, ойчизну, ясного пана круля і не показувати проклятим хлопам спину. Подекуди йому вдавалося зібрати в купу стомлених, пом'ятих, збитих із пантелику вояк і кинути на поміч тим, що стримували козацький натиск. Бій розгорявся дужче, бійці рубались, зчіплювалися, мов люті звірі, падали на землю мертві, але не випустивши з обіймів смерті ворога.

Із півночі, де лівий край обозу, почувся стугін сотень швидких копит, вояцький крик, і всім бойовиськом пройшов од того немовби дроз. Ляхи зраділи, підбадьорилися, а козаки міцніше стисли зброю.

До табору вернулась тисяча чи трохи більше вершників із тих гусарів, які ходили в поле на поміч стражникові.

Коронний гетьман сам на чолі своїх найкращих рот урізався в козацьку лаву. Коні грудьми збивали піших, закуті в крицю вершники рубали повстанців, озброєних кілками, косами і не прикритих нічим, окрім сорочки й мужності. Це був нерівний бій. Кров полилася щедро. Козацька кров...

Тарас прислав підмогу. Полк запорожців кинувся навперейми гусарам. Січовики були також на конях, і хоч не в панцирах та шоломах, проте уміли шаблею й себе прикрити і збити пиху з ворога.

Гусари мусили полишити легку безпечну здобич і замість того прийняти справжній бій.

Над Переяславом і польським табором зависла чорна курява

й поволі став густішати важкий грозовий морок. Так ніби бог розгнівався на це велике нищення його людей і погасив у небі сонце й зорі. А трохи згодом усю небесну баню прошила гілляста блискавка і вдарив грім, потрясаши стихлу землю. Стемніло геть. Упали краплі, схожі на материнські сльози, і припустив такий рясний, такий добірний травневий дощ, що за хвилину всі вояки були до нитки мокрі.

Та бій не згас, не припинився. Стоячи по кісточки у чорному од крові плині, рубалися з останніх сил. Зціпивши до болю зуби, Непран вкладав на землю шляхту. За ним ішли Микола, Тиміш, Івась, Юрко, дякон і всі, хто ще лишився з сотні. Один Манюня безслідно зник. Ніхто не бачив певно, що він поліг, хоча Непран був свідком лиха, яке спіткало велетня — зламалась шабля. Хотів був кинутися на допомогу, та на дорозі став чималий гурт жовнірів. Коли ж Непран звільнився од їхніх шабель, Манюні вже не було видно...

— Поглянь, поглянь, Непране! — гукнув Микола, вказуючи кудись шаблюкою.

Непран протер рукою очі і зовсім поряд уздрів Манюню — один, оточений з усіх боків ляхами та найманцями, звитяжець відстоював козацьку честь і славу не шаблею, а гаківницею, тримаючи її за дуло.

— Держись, Манюньо! — крикнув. — Йдемо до тебе!

— Хлопці! — гукнув зраділо велетень і вдарив так жовніра, що панцир на ньому забряжчав, немов порожній. — Женіть сюди їх, клятих, а я лупитиму!

Січовики запрацювали шаблями, прорубуючи собі дорогу.

А дощ перішив, блискавки кололи небо, гахкав сердитий грім.

При кожнім спаласі Непран позиркував, чи ще стоїть Манюня. Той молотив по головах своєю диво-зброєю і щось кричав. Нараз він стих, ще раз ударив ворога і, випустивши страшну залізну довбню, упав, як дуб, розбитий громом. Блискавки світили знову й знову, але Манюня вже не підвівся, не кинув в очі шляхті свій сміх, свою зневагу до смерті і до життя в неволі...

Заграли сурми згоду. Й поволі бій став затихати. І козаки, й ляхи були знеслені, все поле вкрилося трупами.

Узявши своїх поранених, козацьке військо залишило ворожий табір, перебрело набухлу Дьлту і повернулося у Переяслав.

У цій кривавій січі лягло чотири тисячі. Ніхто не виграв бою і не програв. Та супротивники переконалися на власній шкурі, що це лише початок — наскочила коса на камінь.

На другий день уранці Непран лічив свою ватагу. Братчики були похмурі, злі — із сотні лишилось менше половини, та й то поранені через одного.

— А де Тиміш Орендаренко? — стривожився Непран, не бачачи його між козаками.

— Він є. Пішов кудись, як почало сіріти, — сказав Юрко. — Покликати?

— Хіба ж ти знаєш, де він?

— Напевно, в шинку.

— Або в шинкарки, — додав дякон басом.

— Вродлива, мабуть?.. — прицмокнув хтось.

Дякон підняв угору палець і проказав, немов у церкві:

— То не жона, а сонм чортів, під одним очіпком зібраний!

По стомлених і невеселих лицах козаків майнула усмішка.

— Пішов би, попе, й вигнав би нечисту силу.

— Страшно. Охляв у шляхти в гостях.

— А ти хрестом!

— Молитвою.

— Молитва й хрест тут допоможуть, братіє, як те кадило мертвому.

— Візьми з собою Бодню, — сказав Непран.

Микола зміряв його сердитим поглядом і одвернувся.

— Можна б... — протяг дякон, мружачись. — Так він іще маленький — злякається, коли побачить чорта...

— А він страшний? — спитав Юрко, що слухав, роззявивши широко рота.

Братчики так і зайшлися реготом.

Прибіг Тиміш, захеканий, побагровілий.

— Жартуете, а там збирають раду!

— Чому ж не б'ють у тулумбаси? — спитав Непран.

— Тарас не дав. Ходімо й ми, послухаємо!

Непран махнув рукою, і козаки посунули на вулицю, яка вела до церкви і майдану. Біля воріт спинив Миколу, Юрка та Йваса, притримав їх і наказав так, щоб ніхто, крім них, не чув:

— Ідіть мерщій до гетьмана. Скажіть, що я прислав, на всяк випадок. Пильнуйте добре, аби і волос не впав у нього з голови!..

Бодня, навіть не дослухавши, гайнув у двір і повернувся з трьома пістолями. Одного дав Юркові, а два заткнув рішуче собі за пояс.

Провівши хлопців поглядом, Непран пішов на чорну раду. Чорну, бо не дозволив гетьман. Тарас крутий на вдачу... Ну, вдарив би у тулумбаси, ну, вийшов би до товариства. Так ні, затявся... А може, й справді не час давати волю язикам, коли під самим містом ворог та й тут, у місті, не без шляхетських шпигів? Що скаже він громаді? Правду? Так ще сьогодні знатимуть її ляхи! Брехню? Так батькові вона не личить перед дітьми...

На майдані найбільше було міщан та реєстровців. Січовики лише тепер підходили, кепкуючи зі страхопудів, що, ледь нюхнувши пороху, біжать мерщій порадитися, як упросити шляхту, щоб та дозволила їй надалі їй прислужувати.

То тут, то там спалахували палкі короткі сутички між реєстровцями та запорожцями, але, на щастя, ніде до шабель не доходило. Змагалися на язиках та штурханах під боки.

Непран знайшов своїх і вже разом із ними став пробиватися до паперті, де хтось поставив стіл і вкрив його китайкою. Невже задумали переобрати гетьмана?!

Неподалік стояла купка старшини — всі реєстровці, жодного січовика. Вони про щось балакали, позиркуючи на товариство.

Аж ось із їхнього гурту вийшов полковник Іван Кулага, підняв пернач і, почекавши тиші, заговорив:

— Панове, друзі, молодці! Не любо нам розпочинати діло без гетьмана і генеральних панів старшин. Вони відмовилися прийти сюди й не захотіли самі зібрати раду.

— Ганьба!.. — пропискотів хтось молоденьким півником, але його зацитькали. Чути було, як у промовця, що неспокійно переступав з ноги на ногу, рипіли чоботи.

— Ми всі пішли за гетьманом, повірили в його зорю і в ліпшу долю краю, — вів далі пан полковник. — Ми сподівалися, що наша сила примусить шляхту дати нам нові вольності чи повернути хоча б старі. Але коронний гетьман, а з ним і вся Річ Посполита, про те не хочуть і слухати. Все більше й більше війська збирає пан Конецпольський довкіл свого знамена і все химернішими стають надії наші. Дві тисячі ми залишили вчора на полі бою козацьких душ, а що взяли, чого добилися для себе й краю рідного?! Роздратували ще більше Польщу, збурили всесильну шляхту...

— Ой лишенько! — крикнув на весь майдан дякон і також підійшов до столу. — Братіє! — підніс угору палець. — Якщо послухати цього звитяжця, — штрикнув Кулагу в черево, — то всім нам треба бігти, як блудним дітям, і перепрошувати панків-ляшків за те, що ми повстали. Хіба ще мало ми натерпілися? Хіба ще мало нам обіцяли приязнь, братерство, рівність, а надавали ярмо і зраду? Ще жодного договору, добутого кров'ю нашою, не виконала підступна шляхта! Я знаю, ви довірливі, душею добрі, лагідні й готові завжди поступитися заради миру й спокою. Але сьогодні лагідність і доброта — це боягузтво, відступ! Допоки ми не вирвемося із рук катів і недругів, смерть доброті!

Майдан загув, майнув шапками, шаблями. Де й ділися розпука, втома.

— Братіє! — гукнув дякон. — Вчора нас полягло багато... Хай царствують, — перехрестився. — І кожен із тих, хто увірвався вчора до ворожого табору, міг не побачити цього ясного ранку...

Та присягаюся, як перед богом, що я волів би краще лежати мертвим, аніж схилити голову за право жити на колінах! Амінь!

Слова дякона-січовика дійшли до серця. І сотні, тисячі грудей озвалися, мов ліс на голос вітру:

— Правда!

— Піп мудро каже!

— Вмремо, а не відступимося!

До столу вийшов Орендаренко. Прокашлявшись і зачекавши, поки громада вгамується, він запитав:

— Скажи, дяконе, у тебе є дружина, діти, хата? Нема! А в мене є, і в нього, — вказав на когось пальцем, — і в половини, коли не більше, війська. Чи так я мовлю? — кинув у стихлий натовп. І, не чекаючи, що скаже рада, повів далі: — Ми скупчилися отут, за валом, мудрствуємо та виявляємо свою валечність*, а шляхта ходить краєм і вистинає невинних наших діток; сестер, жінок бере в полон, мов та орда!..

— Він правду каже! — ступив Непран до столу й Орендаренка, який замовк од подиву: не сподівався, що сам Непран його збагне й підтримає. — Він правду каже — мудрствуємо! А ворог нищить рід наш, і нашу душу, й славу! Для нього ми бунтівники і зрадники, бо не даємо себе розтоптати, бо прагнемо підняти із тліну й попелу колишню славу нашу, бо хочемо в своєму краї бути господарями! Ми, браття, мудрствуємо та сподіваємося на добре серце панське, а воля наша хиріє, а віра наша блякне, а сила наша підупадає! Якби брати вельможні хотіли справді дружби, а не покори, коли б хоч трохи думали про наш прийдешній день, то не були б у шані в них всілякі прихвосні й відступники, що відреклися свого народу, мови й дідівських звичаїв. — Він перевів подих, окинув зором море людських голів і так закінчив своє палке, добуте з серця слово: — Панове, браття, товариші! Ви вільні далі битися і вільні йти на згоду. Це ваше право — вибрати подальший шлях, бо поки що, сьогодні, ви — козаки. Одне скажу:

* Хоробрість (польськ.).

як схилимось і піддамося ворогові, то горе нам! Невольа, ганьба, презирство, відчай впадуть на наші голови, і проклянуть нас онуки й дравнуки, бо, може, саме нині, отут, на цім майдані, ми прирікаємо себе й нащадків наших на вічну ніч!

Непран замовк. Ніхто йому не мовив схвалення або незгоди, як це бувало на козацьких' радах. Постояли, немовби зважуючи його слова, і почали розходитись.

— Куди ви, люди добрі?! — заметушився Орендаренко, мов квочка, якій підсипали качині яйця.— Ми ж бо не вирішили, що далі діяти!..

— Не гарячкуй,— спинив його дякон.— Як вирубаємо всю шляхту, зберемось і побалакаємо.

— Збереться, хто доживе,— похмуро буркнув Орендаренко.— Було б кому збиратися...

— Тоді в раю зустрінемося,— неугавав дякон.— Хильнемо меду та оковитої!..

— Смоли гарячої! — кинув Тиміш і зник у натовпі.

— Не забувай, Тимоше,— гукнув дякон так, що в козаків мороз пішов по спині.— Найбільший гріх — відступництво!..

* * *

Ополудні прибіг гетьманський джура й покликав сотника Петра Непрана до хати пана гетьмана.

На лавах та ослонах довкола столу, вкритого веселим білим обрусом сиділи тісно військовий писар, осавул, суддя, обозний та всі полковники. Тарас ходив світлицею, посмикуючи сердито сиві, прижовклі вуса.

— Сідай,— кивнув Непранові.— Спасибі тобі за хлопців, Петре,— приклав до серця руку.— Вони прийшли якраз учасно,— блиснув сердитим поглядом на старшину, що не підводила очей.— Пани полковники хотіли силою узяти в мене булаву...

— Це наговор, лиха неправда! — схопився Іван Кулага, що починав уранці раду.

— Неправда, кажеш, братику? — смикнув Трясило вуса.

— Вони прийшли просити тебе на раду.

Гетьман рвонув із піхов шаблю й ступив до столу.

— Бачиш, як притупилася? — тицьнув під ніс полковникові.—

Просили так завзято, що ледве шабля витримала!

— Їм не велів ніхто цього, вони самі... Їх і спитай.

— Уже спитали! — мовив Трясило жорстко.— В Непрана добрі хлопці, не кинули напризволяще старого братчика.

— А щоб прийшов до товариства, то, мо, корона спала б із голови? — спитав Кулага.

— Не через те,— насупив брови гетьман.— Недобрий замір мали пани старшини.

— Ну, був би інший гетьманом...— протяг Кулага.— Хіба не ти казав, що влада тебе не гріє?

— Ох ти ж і лис! — промовив гетьман з посмішкою. І враз наморщив лоба, прикрив бровами очі.— Не булавою я дорожу, а ділом, якому віддав немало років і, якщо треба буде, віддам життя. Коли б збирали раду не крикуни та боягузи, що осоромили свої штани, а ті небої, які сміливо дивляться у вічі смерті й шукають шлях до повної поразки ворога, я перший був би там...

— А булаву?

— Віддав би з радістю, якби побачив, що віддаю розумнішому, й не для приниження мого народу, а для ще більшого, ще заповзятішого жадання вирвати його з неволі!

— Вже, мабуть, нам не вирватися,— зітхнув Кулага.

— Вирвемося! — сховав домаху гетьман.— Такий народ не може жити в путах...

— Вчора його поменшало.

— А шляхти — ні? Та вже сьогодні вранці, коли ви хтіли стати навколішки перед ляхами й принести в жертву гетьмана, запорожці біля Буржан зрубали впень понад п'ятсот жовнів!

Пани старшини поопускали голови. Лише Петро з Богданом дивились в очі гетьманові. Трясило був величний у невгамовній вірі в прийдешню кращу долю багатострадного свого народу.

Міцний, високий, сивий, з очима, наче блискавки, в простім жупані, з шаблею без будь-яких прикрас, він уособлював козацьку силу, мудрість і непохитність в одвічному герці з недругами.

— Та їх тьма-тьмуца, — озвався знов Кулага. — І що не день, підходять свіжі сили із-за Дніпра.

— Всі ляжуть тут, — рішуче мовив гетьман. — Ми — Україна! І з нами бог, бо ми б'ємось за правду.

— Річ Посполиту нам не подужати.

— Конецпольський — це ще не Польща.

— За ним уся держава.

— Відріжемо. І розіб'ємо.

— Гадаєш, можна їх оточити? — спитав Кулага. — Не стане сили.

— Стане. Спалю човни, пороми і все, на чому можна перевезтись через Дніпро!

Полковники та генеральні старшини повеселіли. Вони були не з боязких, лише не всі достатньо мали впевненості та віри в себе і свій народ, не всі могли збагнути серцем і розумом його можуть, розпорошену й розвіяну за сотні літ неволі.

— Кого пошлеш? — спитало одразу двоє.

— Петра Непрана.

— З його півсотнею?

— Ні. Дам йому п'ятсот найкращих вершників, щоб наробив на всю Україну шелесту, щоб у ляхів, коли дізнаються, що на Дніпрі нема й ночовок для перевозу, схолола кров у жилах. А потім дружно вдаримо, й за кілька днів не лишиться на цьому боці ані душі шляхетської!

— Зіб'ємо з Польщі пиху, — додав Богдан.

Полковники і генеральні загомоніли, схоплюючись:

— Утремо панам кабаки!

— Гаразд придумав, батьку!

— Затрусяться, коли збагнуть, що в пастці!

— Відплатимо за всі поразки й кривди!

— І на кістках ворожих поставимо свою республіку, свою

козацьку Річ Посполиту, але без панства та короля! — сказав Богдан.

Старшини пригладили чуби і виструнчилися — немов зайшли до церкви.

Тарас посмикав вуса і запитав:

— То як, пани старшини, чи варто смерть прийняти в такому ділі?

— Варто!

— Чи не здригнеться рука і серце?

— Ні!

— Чи вірите мені, старому?

— Віримо!

— То хай нам помагає доля! — закінчив гетьман раду. — Ідіть, готуйте військо. Мовчіть про наші заміри і сійте віру, єдність, щоб проросли добірним зерном братерства або конкордії, як каже Хмель... Непране, з міста вийдеш уже сьогодні ввечері! — звелів при всіх Петрові, немов хотів цим самим зробити усіх полковників та генеральних учасниками його майбутнього походу, його невдач і успіхів.

Од гетьмана Непран пішов останній. Домовився про все, що слід, порадився і попросився. На серці чулася терпка тривога, й він мимоволі обняв Тараса й поцілував.

Місто мов причаїлось і насторожилося. Після вчорашнього тяжкого бою та сьогоднішньої «дурної» ради, — як охрестив її диякон, — ніхто не знав, що буде далі, але замислювався над цим, напевно, кожний. Ще вчора зкріплене одним поривом, одною думкою, козацьке військо нині дало невидиму, але відчутну тріщину. Сумнів — як та вода, що точить греблю...

Цвіли садки. Дерева, куди не глянь, стояли ніжні, білі — немов на місто впала казкова зграя лебедів. Гула бджола. І пахло медом...

Який чарівний, який прекрасний світ! Як просто й мудро все на землі влаштовано, окрім людини, людства. Чи ти охляв, чи злегковажив, господи, коли творив вінець природи? Бачиш, як

озвіріла твоя подоба! Ріже, стріляє, коле, мучить своїх братів, аби довести безглузде право вищості... Боже, коли здобудемо Україні волю, кину набридлу шаблю геть і, взявши кобзу, буду співати славу сонцю; деревам, квітам, бджолам — всьому земному й вічному, як небеса, як слово неьки!..

Мареvom спливла на думку мати. Відтак — Уляна... Серце йому забилося дужче. Він аж спинився біля чийогось двору, який втопав у вишнях, заплющив очі й стежив за кожним рухом милої. Вона була при шаблі, як біля острова, коли дозорні чайки ішли на смерть. Волосся пестив вітер, в очах — рішучість...

— Ич як набрався сотник, — промовив хтось. — Спить, наче кінь, навстоячки.

Долинув сміх, прогупали важкі квапливі кроки.

Видіння щезло.

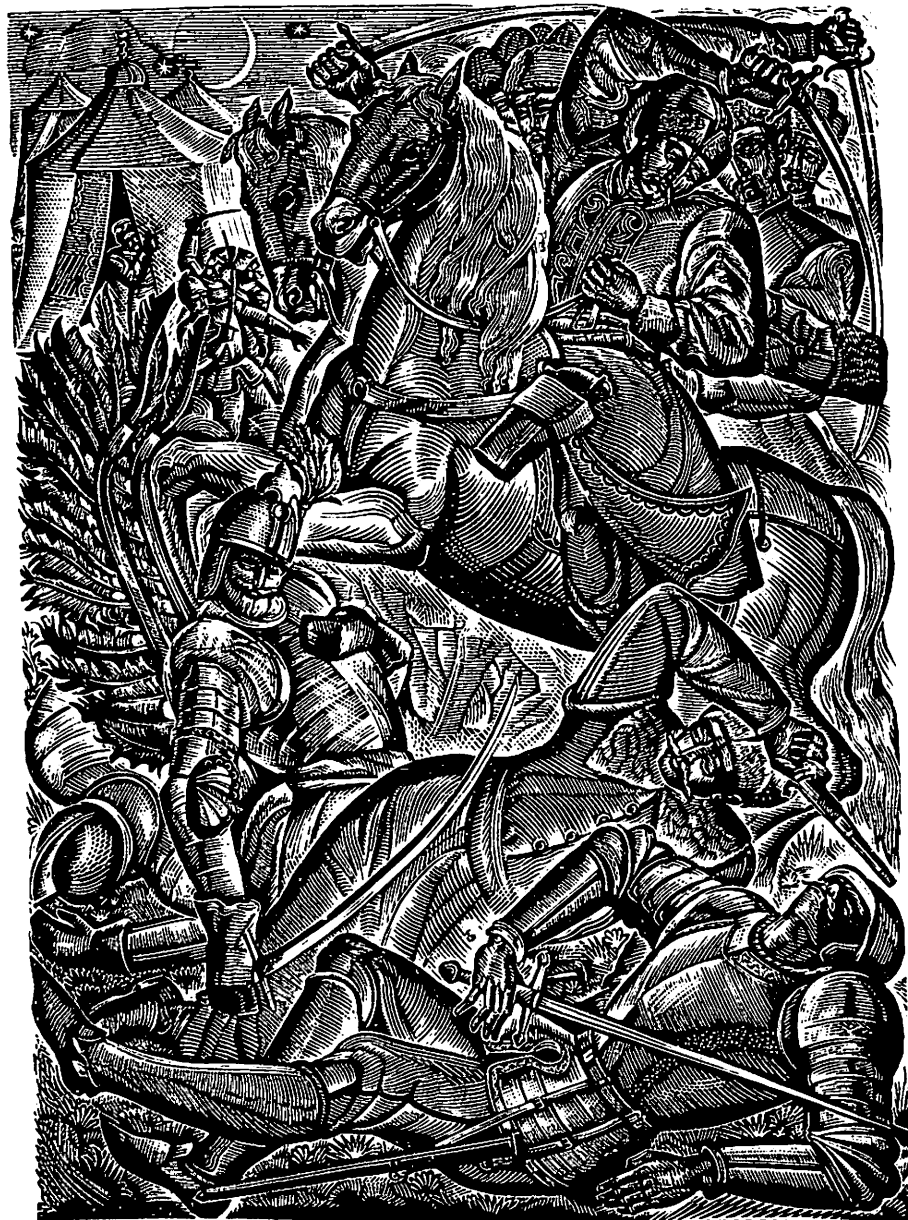
Війна тримала міцно. А шлях до пісні й волі лежав крізь рани й муки, крізь смерть і кров.

Смеркалося. Ще дві чи три години. Десь опівночі його загін нечутно вийде з міста й розтане в теплій темряві.

Розділ XII

За цей похід Трясило дав три доби. Шлях неблизький, роботи прірва, і через те Непран не став обачно обходити всі чати польські, а прослизнув мало не попід самим табором і рушив чвалом не до Дніпра, а в протилежний бік. Невдовзі взяв ліворуч, на шлях, що вів до Києва. А на світанку, як із туману виплив високий вал Борисполя, звернули в ліс, пробігли ще верст п'ятнадцять-двадцять і зупинилися неподалік од Бортничів. Тут справжня пуща, й звідси до перевозу, як відпочинуть коні, година ходу.

Ввечері з Дніпра повернулася розвідка й принесла добрі вісті: ляхи стягли до Києва з усіх усюд човни, плоти та байдаки. Один удар — і пан коронний гетьман зі вшистким військом буде у пастці! Щоправда, варта сильна та ще ріка утруднить напад...

Непран зібрав старих, бувалих братчиків, і незабаром гуртом знайшли козацький хитрий спосіб нагнати страху ворогові.

Зоставивши у лісі неподалік од річки коней, Непран повів загін по шелюгах грузьким піщаним берегом. Заходили із трьох боків (четвертим чорнів Дніпро), аби ніхто не вислизнув і не підняв тривоги. На цьому березі, при перевозі, жовнірів, напевно, з сотня. Та ще на тому стільки чи трохи більше.

Біля човнів у неглибокій видолінку горіло вогнище, раз по раз чувся сміх. Пани не ждали лиха, не сподівалися, що будуть пізні гості...

— Чи ба, сидять, регочуться, немов вони на Віслі,— тихенько буркнув Бодня.

— А чом би й ні,— шепнув Непран.— Ти ж не боїшся своїх волів...

— Ми ж не воли.

— Для них так само — бидло.

— Та хай мені весь оселедець вилізе!..— спалахнув, мов порох, Бодня.

До вогнища лишалось кроків двадцять. Ще на узліссі Непран звелів скрадатися щонайтіхіше і кидатись на охорону лише тоді, як він гукне совою. Тому притримав Миколу й дякона, котрі випереджали інших, щоб передчасно не вилізли на очі ворогові. Мав почекаати, доки хлопці з обох боків дійдуть до річки й візьмуть у кліщі шляхту.

Було вже добре видно і вогнище, і тих, які сиділи довкола нього або спали, вкрившись киреями.

Багато вбраний шляхтич, підкручуючи котячі пишні вуса, розказував якусь смішну пригоду чи небилицю. Непран його десь бачив...

— Ну, думаю, холера ясна, я зараз навчу тебе, як поважати шляхтича! Рвонув коня до нього, підняв шаблюку... бачу, збілів козак й зі страху випустив...

— Напевно, дух?

— Ні, шаблю.

— І ти рубнув?

— Ну що ви! Я ж бо вродзоний шляхтич!.. Зіскочив я зі свого коника й подав Непрану шаблю. Візьми, кажу, не можу тебе без зброї вбити. А він не хоче. Тремтить, мов лист осиковий, і щось лепече...

Непран аж дихать перестав. Микола теж прислухався, насупив брови.

Шляхтич пихато випнув груди, окинув зором слухачів і доказав свою історію:

— І так мені, панове, від того стало бридко, що я залишив лотра, сів на коня і полетів наздоганяти свою хоругву і пана гетьмана.

Непран згадав: це ж той панок, що одурив його у лісі неподалік од Лисянки! Утік, чи що?

— А кажуть, цей козак Непран по тому ледь не схопив ясно-вельможного? — озвався хтось несміливо.

— Бредня!

— І вигубив дві сотні шляхти біля Тетієва.

— Бредня, панове, вигадки! — обурився вродзоний шляхтич.— Він побоявся б і підступити до пана коронного гетьмана. Нікчемний бевзь...

— Чи правда, пане Ясю, що той Непран іде один на сотню та ще й сміється?

— Байка!

— А люди кажуть.

— Брешуть! Коли б мені з ним здібатися, то панство мало б змогу переконатися...

— Що ти брехло, шановний пане Ясю! — додав Непран, виходячи з-за шелюги.

Вродзоний зблід. Заціпило й усій сторожі. Крикнула у ніч сова. З усіх боків на польську чату кинулися січовики й змели її, як вихор жмут соломи.

— Хлопці, кому в човни,— за мною! — звелів Непран.— А ви,— сказав дяконові, що залишався старшим на цьому березі,— знайдіть смоли та хмизу,— і все мерщій на байдаки й проми! Чекайте нас; як тільки ми підпалимо — паліть і ви. Зустрінемось у Вишеньках!

Дві сотні швидко сіли у човни, Непран пройшов на ніс важкого дуба, оглянув дальній берег, який ледь мрів у темряві, і крикнув знову птахом.

Човни поволі рушили. Рипіли весла, хлюпала густа вода; в обличчя віяв вітер. Ласкавий, теплий, лагідний — такий, як руки матері чи подих лади-дівчини...

І враз у серці зринула народжена ще на Дунаї пісня:

Тихо, тихо Дунай воду несе,
А ще тихше дівка косу чеше...

Згадав про кобзу, яку давно не брав у руки і до якої було цієї миті сто добрих верст. І все ж озвались струни, зарокотали хвилями, заквилили, неначе чайки, чаєчки — скупі козацькі сльози.

Нема краю, тихому Дунаю,
Нема впину вдовиному сину...

Прогнав ману, напруживши всю силу волі: близько був чорний берег, невість і вороги. Вже вирізнялися на тлі горі і неба високі щогли байдаків, носи човнів, людські химерні постаті.

— Стій! Хто такі? — долинуло десь із п'їтьми, немов удар нагайки.

— Свої, свої, панове! — гукнув Непран по-польськи. — Ясно-вельможний гетьман прислав підмогу.

— Гасло?

— Нам не дали!

— Стрілятиму! Вертай назад!

— Ти що ж, пся крев, гадаєш, ми жартувати будемо? Довкола бродять лотри, а він уперся в своє нікчемне гасло, як той баран у лісу...

— Стріляю!

— Мамі в голову!

Бабахнув постріл, лунко, мов із гармати. За ним — ще й ще. Січовикам не залишалося нічого іншого, як налягти на весла. Наблизившись, вони також ударили з усіх рушниць. Стрибаючи з човна на човен, вихопилися на правий берег. Бій спалахнув і швидко згас...

Одвівши свої човни в затоку під Видубецьким монастирем, січовики взялись до діла. Все, що могло горіти й що пощастило вишукати в нічному морозі, знесли на берег й накидали в дуби, човни та байдаки, яких було без ліку. А потім вдарили кресала і запалили одразу сотні вогнищ. Судна були сухі, просмолені, й вогонь шугнув у небо, побіг по всьому березі, немов козак, стрибаючи з човна на човен. Вода в Дніпрі заклекотіла, стала огненно-чорна...

Коли Непран із козаками сіли в свої човни, зайнявся й лівий берег. Дві огняні пекельні хвилі невдовзі стрілися посеред річки, вдарилися одна об одну крилами й знялися в небо, гублячи важке червоне пір'я. Ті осяйні пір'їни підхоплювала стрімка вода й несла униз.

— Непране! — тривожно крикнув Бодня. — Вогонь до нас підходить!

— Не дожене, — сказав Петро розважливо, не зводячи очей з видовиська, яке було страшне й прекрасне, моторошне й до болю в грудях радісне. Тепер затрусить шляхту! Заграву, мабуть, видно і в Переяславі. Тарас радіє, хвалить своїх орлів... І є за що! Це полум'я явитись може стягом, що приведе Україну до перемоги. І хтось запише в хроніку або літопис: «Літа 1630-го на берегах Славути побія Києва разом з човнами, спаленими січовиками, згоріла давня кривда, а Русь постала з попелу, як дивна птиця Фенікс!..»

* * *

За тридцять верст од Києва, у Вишеньках, які стоять на тому ж березі, що й Переяслав, Непрана стрів дякон.

Уже світало. Сіренькі півчі доспівували свою всеношну. Вишні встилали землю цвітом.

— У нас новини, — мовив дякон, стримуючи свій трубний голос.

— Шляхта благає миру?

— Де там. Спіймали мніха*. Каже, що був у польським таборі й вертає нині у Видубецький монастир.

— Із уніатів?

— Істинно.

— Веди сюди, — махнув Непран рукою і, повернувшись до козаків, що розминали заклакні ноги, кинув: — Човни на дно — де глибше!

* Ченця (польськ.).

Чернець був літній, гирявий. Ішов статечно, впевнено, якби господар. Очі дивились пильно, гостро.

— Пане отамане,— озвався перший.— Я протестую! Оцей попище з шаблею замість хреста схопив мене гвалтовно й не відпускає...

— Хто ти?

— Смирений інок, пане.

— Куди ходив?

— З купцями в польський табір.

— Чого?

— Не можу мовити — запрягався хрестом і богом.

— Ти ба, який цнотливий,— протяг диякон басом.— Продав дідівську віру...

— Ні, не продав,— спинив чернець.— Господь один, а віри різні. Унія єднає їх, замирює.

— Руйнує нашу віру; бо хто дав ліву руку, той неодмінно подасть і праву!

— Хлопці, це, мабуть, шпиг шляхетський,— підкинув хтось із братчиків.

— У воду зрадника!

— На шию камінь!

Чернець збілів як крейда. Поплямкавши судомно ротом, почав благати:

— Людоньки, їй-богу, я не був ніколи шпигом. Ось хрест свя-
тий! — зі страху перехрестився, як православний.

Диякон плюнув і відійшов.

— Чого ходив до шляхти? — спитав Непран.

— А присяга? Бог покарає і кине в пекло!

— Хоч круть, хоч верть, а пекла ти не минеш,— вернувся диякон знову.— Різниця тільки в тому, де приймеш муки: тут, на землі, чи по той бік, де мертві...

— О господи! — задер чернець до неба лису голову, так ніби бог сидів якраз над ним і стежив, люльку смалячи, як випробується ченцева вірність.— Матко боска, і ти, Ісусе розп'ятий,

простіть мені це прогрішення. Аз естем слаб і немощен, а їх же сила!..

— Домолишся, коли розкажеш правду,— урвав Непран.— Нам ніколи. І богу теж.

Перехрестившись по-уніатськи, чернець зітхнув і мовив глухо, мов сподівався, що не почують:

— Возив до війська гроші.

— Чиї?

— Громадські.

— Скільки?

— Вісімдесят тисяч.

Тиша, що враз запала, була страшна, аж моторозна.

— Хто їх послав? — спитав диякон.

— Біскуп*.

— А де взяли?

— Зібрали.

— На поміч шляхті та Конєцпольському, щоб їм було чим заплатити німцям?

— Ні, ні,— злякався чернець.— На школи! Збирали кілька років. А це одвезли в табір як подарунок, або презент від уніатів коронному...

— Іуди!

— Каїни!

— Ми проливаємо за волю кров, а ці мерзенні вирошки встромляють ніж у спину!

Ватага заклекотіла, обурена таким лихим відступництвом.

— Ходімо в Київ, виріжмо всіх уніатів!

— Втопимо в Славуті клір** і біскупа!

Непран підніс пернач, який вручив йому Трясило перед самим походом:

— Не можемо іти на Київ! Для цього нас замало. Крім того,

* Єпископ.

** Керівники церкви.

в ніч на завтра вернутись мусимо до Переяслава — такий наказ Трясила.

Буркочучи і нишком лаючись, січовики затихли. Чернець зітхнув і витер холодний піт, що рясно виступив йому на лобі й лисині.

— А де ті гроші нині? — спитав Непран, тамуючи в собі хи- мерну думку.

— У скарбника, в залізом кутій скрині, — сказав чернець квап- ливо.

— Де той скарбник? При гетьманові?

— Ні, віддалік. Там, де коронний гетьман намет свій був поставив спершу, як перевізся через Дніпро і підійшов до Пере- яслава.

— А скриня повна?

— Майже! І все дукати, таляри...

— А чата? Хто на чаті?

— Сам пан Ліщинський із Золотою ротою — на хоругві у них велике злотне коло. А рота вшистка з самих панят вродзоних, знатних дуже, — розговорився-таки чернець. — Там же й купців зо двадцять буде київських, які привезли війську всіляку жив- ність.

Непран окинув зором козаків, що стовпилися довкола них, нашорошивши вуха.

— То що, панове молодці, захопимо шляхетську скриню? — спитав, напевно знаючи, як одізвуться братчики.

— Захопимо! Там наші гроші, кривні!

— Всі згодні?

— Всі!

— Тоді поснідайте й лягайте спати.

Розставивши довкола варту, Непран зібрав маленьку раду — друзів та найстаріших січовиків.

— Як бути, Петре, з тим уніатом? — спитав дякон.

— Киньмо його в Дніпро! — порадив Орендаренко. — Бо ще втече і все ляхам розкаже.

— Так не годиться, — сказав Непран. — Ми ж козаки, а не розбійники... Дияконе, візьми його з собою, припоручи комусь із хлопців. Може, він у пригоді стане — покаже десь стежину чи проведе повз польські чати.

— Гляди, щоб потім не довелось каятися, — насупився Орен- даренко.

— Каються, хто робить гріх. А ми в живих лишаємо людину, служку божого, — всміхнувся на те Непран і, споважнівши, мовив уже до всіх: — Нагода є, товариство, залишити шляхетське військо без шеляга. Ми певно відаємо, де в них скарбниця, маємо до- статньо сили й часу, аби її здобути. От тільки як? Щоб це було напевно, без зайвих жертв...

— Без галасу, — сказав Тиміш. — Залишимо у балці коней, промкнемося у польський табір, виріжемо тихенько варту, а там — за гроші й драла. Втечемо аж за Дніпро, де й пересидимо, поки ляхи шукатимуть.

— Згода, — підтримало одразу кілька голосів.

— Я також згоден, тільки... — сказав Непран. — Підемо, взяв- ши золото, не за Дніпро, а просто у Переяслав.

— Як? Через лясський табір?

— Істинно.

— Та ми ж усі там ляжемо!

— Коли самі посунемо. А як назустріч та одночасно вдарить од міста гетьман?

Мовчанка тривала довго. А може, то лише здалося Непранові. Нарешті, Бодня кинув:

— Це по мені.

— Йй-богу, буде весело! — додав дякон.

— Хто знає, кому, — озвався Орендаренко. — А як же гетьман знає, коли подати поміч? Та ще й чи він погодиться!

— Пошлемо йому негайно звістку, — сказав Непран з полег- кістю, упевнившись, що товариство пристало на відчайдушний замір.

— А що робитимеш, коли вона не дійде?

— Пошлемо дві, двома шляхами. Як не обидві, то хоч одна та дійде.

— А як ти знатимеш, що гетьман згоден? — уперто твердив Тиміш своєї.

— Попросимо, щоб засвітив два смолоскипи на вежі чи на стіні.

Тиміш замовк. Одначе, коли постало, кого послати в місто, він зголосився перший.

— Я, я поїду, Петре!

— Добре... — протяг Непран, якому цей поспіх чомусь муляв. — Проте мені хотілося б, щоб ти, Тимоше, лишився тут, із нами... Гадаю, краще буде, коли пошлемо до Переяслава когось із менш досвідчених, — додав твердіше. — Бодню та ще... Юрка, скажімо.

— Пошліть мене — я знаю кожен кущик! — гукнув Тиміш, підхоплюючись.

— Тоді сам бог тобі велить лишитися, щоб провести найнепомітніше ватагу нашу в табір, — сказав дякон.

Тиміш сердито блиснув на нього поглядом і знову сів, похнюпившись.

— Надвечір рушимо. А зараз спати, спати! — підвівся сотник. — Бодне, знайди Юрка... Стій, мабуть, краще буде, коли по двоє йтимете. Візьмеш собі Івася, а до Юрка знайди когось із старших.

— Біжу! — сказав Микола і так рвонув, що аж земля під ним застугоніла.

Козацька мати ніч була така ласкава, що без пригоди й шуму неперанівці дісталися ледь не до самого обозу шляхти. Залишивши ватагу в балці, Непран тихенько виїхав на некрутий піщаний пагорб, порослий зрідка соснами, й спинив коня на гребені, з якого міг би бачити, — якби не ніч, — і польський табір, і Пере-

яслав. Стояла вогка темрява, пропахла цвітом, зелом. Ні зірочки, ані якогось вогника. Немовби вся рівнина була пустельна, мертва. Насправді ж тут цієї миті жило в страху й неспокої десятки тисяч люду. Й ніхто не знав, не відав, хто з них до краю вип'є гірку, останню чашу, а хто unikне смерті. Спить Золота вельможна рота, спить пан Ліщинський, і сплять купці-запроданці. А їхню долю вирішив козак Непран...

Як не вдивлявся в густу пітьму, не помічав жаданих двох вогнів. І через те вповзали в душу важкі думки. Невже його орли не долетіли до Переяслава, не попрохали в гетьмана підмоги? Він уявляв собі найгірше, бачив, як переймає шляхта у чистім полі козаків... Що ж діяти, коли до других півнів не обізветься до них Тарас? Вернутись на день у ліс чи, може, вдарити самим, забрати скарб і по-татарськи, тримаючись за хвіст коня, перепливти Дніпро?

Почувся тріск сухої глици, важка хода — хтось під'їздив, не дочекавшись сотника.

— Ну що тут? — пошепки спитав дякон, спинивши коня по ліву руку. — Спить шляхта?

— Спить.

— А Переяслав?

— Дрімає теж.

— Не подає Трясило гасла?

— Не видно щось... Чекатимемо до других півнів.

— А може, їх тут уже нема — ляхи усіх поїли?

— Співали ж перші.

— Правда... Поглянь, Непране, місяць! — прошепотів дякон.

Сотник підняв пониклу голову й побачив світло. Чи смолоскип, чи справді місяць?

Неподалік зайнявся другий вогник.

— Тарас! Тарас, дяконе! — зрадів Непран. Придивився, чи не мана — той знак огненний в небі, гукнув совою двічі й притис коневі боки.

Скрадалися тихо, сторожко, вперед пославши пластунів, аби

зняли без гвалту вартових. Чернець пішов із ними — знав, де стояла варта, де був прохід у табір і навіть гасло, правда, лише вчорашнє.

Співали другі півні, коли вернулись братчики й доповіли, що ворог спить і шлях до нього вільний.

Непран гукнув совою, і козаки дістали шаблі. Темінь немов ураз порідшала, принаймні видно стало, де куш, а де людина, кінь. Між хмар прорвався місяць, залив холодним світлом дорогу, вершників, пологі схили балки, порослі глodom, і знов пірнув у хмару...

Буде погожий день, і сонце зійде ясно!

Стримуючи гарячих коней, які відчули битву й рвалися помчати вітром вершників, січовики наблизилися до табору. Небавом перші вгледіли пісок окопу, жерла кількох гармат, важкі вози, намети...

Диякон перехрестився шаблею і закачав рукав старої ряс, щоб не завадив йому в бою. Тиміш сидів похмурий, найжачений, так ніби й досі не міг змиритися, що його, найліпша, думка знехтувана. Як почувались інші, Непран не знав, бо бачив тільки постаті, що мовчки рухалися слідом за ним у поріділім досвітнім мороці. Попереду йшли пластуни, показуючи дорогу, і їхні спини пливли, мов дим, погойдуючись. Ченця відпустили — досі влузав, сердешний, верстов зо три...

Ворота були одчинені. Власне, замість воріт у табір вела вузька й глибока виамка, що закривалася окутим возом. Тепер той віз стояв геть збоку.

Гамуючи бажання дати волю коневі й шаблі, сотник минув переспу й рушив у гліб укріплення, просто на той намет, який вказали хлопці, що побували тут з уніатом. За ним вливавсь тихо увесь загін, охоплюючи міцним смертельним колом вельможну роту...

Нараз Непран побачив, як недалеко спереду метнувся хтось у білому й, волаючи, побіг у ніч. Стиснувши шаблею, сотник пустив коня навскач, відтак уся ватага, і за хвилину притихлий сон-

ний табір став справжнім пеклом: крик, стогін, брязкіт зброї, іржання коней, стугін швидких копит!

Прорубуючи собі дорогу крізь гурт шляхетських лицарів, що заступили грудьми намет, в якому була скарбниця, Непран, диякон і третина січовиків йшли напролом... Бій вже кипів повсюдно, стискаючи кільце довкіл намету скарбничого. Котрийсь із братчиків здобув знамено з колом, розкішно вигаптуване золотом, підніс його над бойовищем і на очах у гордих шляхтичів перерубав одним ударом шаблі. Кресала іскри криця, падали, немов снопи, забиті, сахаючись ставали дибки коні, нажахані вогнем і кров'ю. Билися брати-слов'яни, билися не на життя — найшла коса на камінь.

Останній шляхтич — напевно, сам скарбничий, зустрів Непрана пострілом, як тільки той стрибнув з коня й сіпнув запону, що затуляла вхід до намету. Сотник метнувся вбік, і зразу ж ударив другий постріл. Непран дістав пістоля і, ставши напроти входу, вистрілив. Затим рубнув запону й пірнув у дим од пороху, що тягся густо в отвір. Блимаючи, горіла свічка, немов тремтіла, встрахана. Вродзоний лежав на скрині, і після смерті не випускаючи її із рук.

Диякон, що вбіг слідом, одтяг скарбничого й підняв окуте віко — саянуло кров'ю золото.

— За цю грошву озброїмо ще тисяч п'ять повстанців! — ревновав, аж свічка згасла. — А пан Станіслав Конецпольський від злості лусне!

Непран прислухався й вловив далекий гомін.

— Що там? — спитав диякона.

— Трясило йде на поміч.

Пора було рушати. Хто знає, як поверне діло, кому всміхнеться доля.

Вийшовши, Непран звелів кільком найближчим запорожцям забрати скриню з золотом і скочив на коня.

— Дияконе! — гукнув баском, наслідуючи його басыще. — Йдемо назустріч гетьманові! Пошли за мною скриню, а сам візьми

півсотні хлопців і їдъ позаду, щоб шляхта не відбрала у нас гостинця. Вперед, панове молодці!

Тримаючи наготові шаблю, помчав на схід, що вже яснів, підносячи новорожденний день.

Обоз немовби вимер. Налякані раптовим нападом, жовніри й челядь панська порозбігалися, залишивши напризволяще вози й намети.

— Петре! — догнав Тиміш Непрана. — Труснімо панські статки! Тут килимів, едвабу, сукон!..

— Вперед, вперед, Тимоше! — не погодився на те Непран. — Ляхи прийдуть до тями та як ударять із двох боків! Ти ж знаєш, як буває тому, хто поженеться враз за двома зайцями.

— Ми швидко.

— Ні! Он бачиш!..

Попереду межі возів, ще вкритих сірим мороком, з'явилися поодинокі постаті, а далі й купи шляхти.

Непран гукнув совою, підвівся на стременах, щоб глянути, чи не відстали братчики, і, прихилившись ледь не до гриви, кинувся на ворогів.

Ляхи метнулися притьмом назад, потому шаснули в обидва боки, криючись поза возами.

Козача кінна лава змела з дороги найзаповзятіших і, не спинаючись, помчала далі, вривуючись у більші юрби жовнірів, шляхти, найманців.

Жах був такий, що польське військо, немов табун, металося по табору, і сам коронний гетьман не міг примусити своїх жовнірів грудьми спинити хлопів.

Попереду знялася хмара куряви, долинув стугін, постріли — назустріч ішла кіннота. Свої? Ляхи?

Хвилини тяглися довго, коні, здавалось, ледве бігли, рука впи-лася в шаблю...

Сонце жбурнуло в небо промені, і в них Непран побачив Бодню! Затим Юрка, Івася і навіть... Боже милостивий! Сам Тарас Трясило мчав до нього!

— Здоров будь, батьку! — гукнув Непран щасливо, спинивши карого.

— Скарб узяли?

— Аякже!

Тарас зняв шапку і витер нею піт.

— Тепер назад, у місто! — крутнув коня.

— А може, шляхту виб'ємо?

— Ні. Мало війська.

Розпалені навальним вдалим боєм, старшини теж повертали коней, спинаючи і завертаючи назад полки, що вийшли з Трясилом з міста.

Непран відстав од гетьмана, щоби дізнатися, чи все гаразд із здобиччю. Повз нього мчали запорожці, радіючи, що добре діло зроблено. Петро їх пропускав, наказуючи іти чимдуж до міста. Нарешті, з ним порівнялися і козаки, які везли важку, незручну скриню.

— Ціла?

— Як пані, їде, клята, а ми вже рук не чуємо, — незло бурчали братчики.

— Де пан дякон?

— Був допіру тут, а це зустрів знайомого якогось ксьондза та й кинувся його ловити.

Позаду чулись постріли, неясні крики.

— Хлопці! — метнувся Непран до крайніх. — А де дякон?

— Вбили...

— Чому ж ви кинули його самого?! — спитав крізь зуби. — Бовдури!

— Він не велів. Сказав, пантруйте скрині...

Під'їхали Микола й інші братчики з Непранової ватаги.

То тут, то там з'являлись піші й кінні загони шляхти. Блиснув на сонці золотом шолом якогось знатного. Ліворуч вже шикувалися до бою найманці...

— Рушниці в руки, хлопці! — наказав Непран, дістаючи з-за спини свого мушкета.

* * *
Іх зустрічав, вітаючи, весь Переяслав. Чутки про скарб дійшли до міста швидше, аніж набита грішми скриня. На стіни й вежі висипали і козаки, й міщани. Кричали «слава», кидали шапки угору. Скриня росла й росла, аж поки стала такою, що ледь вмещалася на двох возах,— так на очах у війська козацький подвиг переродився в казку.

На radoшах Тарас Трясило закликав Непрана і весь його загін в гетьманський двір. Забігали до льоху й з льоху джури та кухарі, полився мед рікою.

Перехиливши по добрій чарці з братчиками і привітавши їх з перемогою, Трясило взяв Петра під руку.

— Хочу,— промовив приязно,— почути, як перевіз палили...

Зайшли в світлицю, сіли за столом, біля якого вирішили три дні назад послати загін під Київ. Тарас підсунув келихи, налив обом мальвазії.

— Ну, молодець! Коли б мені хоч сотню таких орлів!..— Примружився, насунив сиві брови:— Чого сумний?

— Убили мого товариша.

— Миколу Бодню?

— Ні. Цей живий. Диякона...

— Мало хто з нас дійде до перемоги й волі,— промовив гетьман журно.— Таке велике діло. Ми почали, а скінчать інші. Нам — боротьба та щастя бою й слави, а їм — плоди і спомини про нас, що смерть зневажили й зламали пута рабства.

— Жаль, по-дурному вбито...

— Розумною смерть не буває, братику.

— А як у битві, в січі за рідний край?

— То смерть — потрібна, жертвенна.

Тарас помовчав, думаючи свою гетьманську думу, а далі скинув брови і запитав:

— Багато втратив хлопців на перевозі?

— Жодного.

Старий засявав радістю.

— І все спалив?

— До цурки.

Гетьман узяв свій келих, м'яко торкнувся ним Непранового й кивнув:

— Твоє здоров'я!

Неквапно випивши, він звично витер рукою вуса й мовив, одкинувшись на спинку крісла:

— Кажуть, горіло так, немовби цілий Київ. Ляхів учора тіпало. А реєстровці тікали з табору, як пацюки з галери, яка ось-ось потоне.

— Бо припекло.

— Воістину! — розвеселився гетьман.— І нині гарно вийшло!— додав, ударивши об стіл долонею.— Почухається пан Конєцпольський!

— Коли б ти вивів більше, то, може б, ми...— несміливо почав Непран.

— Коли б, коли б! — схопився гетьман.— Ледве і те зібрав. Пани старшини і досі мислять, як би з вигодою продати наші голови!

— То скличмо раду і викриємо ганебні їхні заміри!

Ходячи сюди й туди світлицею, Трясило щось бурмотів собі у вуса. Потім спинився й кинув:

— Пізно.

— Чому?

— Поля не сіяні. Жовніри нищать села... А ми застрягли, скуті з усіх боків, на цьому клапті...

— Батьку,— підвівся сотник.— Годі нам озиратися. На часі — битва. Вдармо всім товариством, поки коронне військо й шляхта без перевозу й грошей!

— Ви що, з Богданом змовилися? — спитав сердито гетьман.

— Ні. Я кажу, що думаю.

— І він щодня торочить — битву, битву...

Тарас налив у келих і мовчки випив. Довго стояв, уперши

погляд кудись за стіл, де блимала бліда лампада. Відтак зітхнув і мовив:

— Добре. Зберемо тут узавтра всіх полковників та генеральних... І справді, мабуть, на часі... А ти кебетний! — кинув, уже всміхаючись. — Справжній тобі полковник...

— Батьку, — примружив очі сотник. — А хто казав рік тому, що я не годен навіть у курінні отамани?

— Змівся, Петре, вилюднів, — узявся в боки гетьман. — Біда навчить!

— Яка біда? — спитав Богдан, заходячи.

— Ось сотник бідкається, що мало позичив грошей у Конєцьпольського!

— Нівроку, — озвався Хмельницький весело. — Ще лічать, а вже п'ятсот...

— Дукатів?

— Ні, батьку. Тисяч.

— Добре. Йй-богу добре, братики!..

В світлицю вбіг Юрко. Не зачинивши дверей, він перевів забитий бігом подих і мовив пошепки:

— Непране... пане сотнику... там... там дякон!

— Де?

— На переспі... у польським таборі...

Непран метнувся з хати. Юрко догнав на вулиці.

— Живий?

— Живий. Катують...

Він ще не знав, що вдіє, як порятує, визволить. Думки вихрились, падали і знов летіли в поле по той бік Альти. Люто картав себе, що кинув напризволяще брата по боротьбі, що легковажно звівся на слово тих, хто бачив, як він умер. Чого ж тоді стріляли там? По мертвому? Він був живий, він бився — сам проти сотні, тисячі!..

Сіпнув давкого коміра і збіг на вал. На вежах і на стіні було вже стільки люду, немов ляхи пішли на приступ. Мовчки йому дали дорогу, і він таке побачив, що похололо серце. Дякон сидів

на палі! Вітер тріпав шматками ряс, куйовдив чорну бороду й левину гриву... Ось він підніс важку, пониклу голову і закричав своїм стотрубним голосом:

— Непране, чуєш?!

— Чую! — гукнув Петро, підводячись над заборолом.

— Не загубили скрині?

— Ні, ні! Довезли.

— Ну й слава богу!

Він облизав розбиті губи, кинув печальний, довгий погляд на тиху чисту Альту, таку близьку й таку далеку, що не торкнувшись йому її довіку, і крикнув:

— Петре, вибач, що я так гірко вскочив!.. Побачив дідька лисого з хрестом на грудях. Зловлю, гадав, та попитаю, де в шляхти нині душі — у грудях чи аж у п'ятах?!

Якийсь шляхтич підбіг до палі й штрикнув списом дякона. На вежі grimнув постріл. Ще й ще. Даремно — кулі не досягали табору.

— Спасибі, сучий сину, — сказав дякон з посмішкою, — почував славно. Дай бог, аби тебе так чухали на тому світі! Чуєш, песиголовцю миршавий, скажи своєму гетьманові, усім панам і крулеві, всім езуїтам, що ви — пілати, які народ наш так розп'яли, як той розп'яв Ісуса, і що дякон із Запоріжжя плює на ваші голови!..

Він зціпив зуби, борючись за кожну мить життя. І знову скинув голову, і знову крикнув хрипко:

— Народ наш ще воскресне!..

Той самий шляхтич вибіг із-за переспи і, розмахнувшись списом, якби дрючком, притьмом ударив дякона по голові. Кров залила йому лице...

На вежі grimнула важка гармата. Ядро нещадно врзалося в юрбу жовнірів. Лишивши кількох забитих, ті відійшли у глиб обозу.

— Непране, вийдім швидше і заберімо, — долинув голос Бодні.

— Запізно, — сказав Петро, не зводячи очей з дякона. —

Йому вже не топтати рясту... Вони навмисне виставили його сюди.
Гармати, бач, помовчують, а гармаші — наготові...

— Гей, пане Сірику! — почулось знов дяконове. — Ти гарно втер кабаки панкам-ляшкам... Вволи мою останню волю, брате... Дай і мені прийняти смерть по-людськи. Не пожалій ядра, як не жалів я для тебе чарки і слова божого!..

Обернувшись, Непран зустрівся очима з Сіриком. Старий гармаш стояв, розгублено розвівши руки.

— Чого ж ти мнешся, Сірику? — спитав дякон тужно. — Мені пора, одмучився... Стріляй же, батьку!!

Сірик набив гармату, навів її ретельно, перехрестився й узяв у руку гніт.

— Прости...

— Прощайте, хлопці!

Непран заплющив очі.

Здригнулась вежа, громом ударив постріл.

Як чорний дим розвіявся і стало видно Альту та польський табір, усі, хто був на стінах, зняли шапки.

Старий гармаш заплакав.

розділ XIII

Цей славний бій почався разом із днем. Вночі Трясило вивів полки з фортеці й розташував на лівім боці Альти, але не проти міста, а віддалік, загрожуючи полякам з півночі. Помітивши такий маневр, коронний гетьман мусив перешиковувати свої хоругви, стягувати на те крило гармати. Бувалий воїн, він все зробив і швидко, й так, як годиться. Щоправда, місто тепер стояло збоку, ледь не за спиною... Це небезпечно, звісно, й слід озиратися. А втім, хто, вийшовши на вирішальну битву, не забере з фортеці всіх, без кого можна в ній обійтися? А козаки, з усього видно, зважилися випробувати долю.

Поляки ждали; не похвалялися, не поривались почати битву перші: останнім часом шляхетський гонор підупав. Ще б пак! За всю війну зі шведами, яка торік скінчилася, загинуло жовнірів і шляхти менше, ніж тут, на цім проклятім полі. І де межа, де край страшному винищенню!

Тарас також не квапився. Дотепники та гострослови перебрехали мілку, повільну річку, що розділяла ворожі сили, й за давнім звичаєм виманювали ляхів на герць.

Непран усе те бачив, як на долоні, й не міг устояти на місці. Завжди він був попереду, на вістрі війська, в пеклі, а тут, уперше, мабуть, за все життя, лишався осторонь. Якби був сам, покинув би цю кляту нору, скочив би на карий вітер!.. А полк не кинеш. Полк мусить бути в місті й не подавати виду, що він тут є, аж поки ген між Альтою та Трубежем не запалає самотня клуна.

Вежа, де він стояв із побратимом та курінними (полк січовий, комонний), була стрімка, висока, і звідси все міжріччя, де вишикував полки Тарас, і польський табір, виднілися на кілька верст.

— Чого він тягне? — нудився Микола Бодня, дивлячись на два безрушних війська.

— Напевно, жде, вичікує... — озвався котрийсь із курінних отаманів.

— Чого?

— Щоб шляхта вийшла з табору й залізла в річку.

— Діждеться! Хіба не бачить, що в них і так коліна з ляку трусяться.

— Чекає сонця, — сказав Непран.

— Навіщо воно йому? — знизав плечима Бодня. — І так гаразд побачить, де свій, де ворог.

— Сонце засліпить очі шляхті.

— Йй-богу, правда! — підтримав той курінний, що гомонів з Миколою. — Колись ми так, з-під сонця, в степу Буджацькому рубали турків.

Він пригадав морський похід, якусь напівзабуту битву при Сагайдачному.

Тим часом, мов жар-птиця, знялося з лісу сонце, розкішно, щедро бризнуло злотистим пір'ям променів, і вся рівнина враз ожила. Заграли сурми. Військо захвилювалося, неначе жито перед грозою. І козаки пішли вперед. Ревнуло сто гармат. Застугоніла від тисяч ніг земля. Здавалося, дві дужі бурі вдарили одна об одну, змішуючись і потрясаючи землею, небом, світом.

— Ідіть униз, готуйтеся, — звелів Непран старшинам, що не терпляче переступали з ноги на ногу.

Лишившись сам, припав очима, серцем до блиску й гучу битви, вдивлявся в далеч, молячи спажнути гаслом, дати йому можливість вирватися у чисте поле, вихопити блискучу шаблю, врізатися у вражу лаву!..

Прибіг Микола.

— Петре, там козаки обурюються, кричать, що зрада, хочуть одкрити браму й кинутися на поміч пану гетьману!

Непран подав пернач Миколі.

— Іди вгамуй. Скажи, що вже недовго, що ми виконуємо наказ Трясила.

За ті хвилини, поки він розмовляв із побратимом, на полі битви сталися якісь тривожні переміни. Бій перекинувся на лівий берег Альти, вже там біліли, зблискуючи в промінні сонця, гусарські крила. Із глибини обозу, де був намет коронного, туди ж промчала добірна хоругва, яка останній тиждень завжди була при Конецпольському.

І тут над клунею піднявся дим!

Непран зірвався з місця й побіг униз, до полку.

Сяйнули шаблі. Брама здригнулась, рипнула і розчахнулася. За рядом ряд, за куренем курінь вихоплювався Непранів полк за Альту. Ляхи тікали, кидаючи вози, гармати. На їхніх плечах січовики влетіли в табір, вишикувалися в широку дужу лаву і з криком «слава» ринули на ворогів.

Непран мчав перший. По праву руку, відстаючи на півконя, — Микола. За ним — Юрко, Івась, Тиміш і всі звитяжні братчики, з якими стільки пройдено доріг війни, доріг печалі й слави. Земля двигтіла. Вітер зривав шлики, розчісував чуби козацькі й свистів у вухах. За лавою, неначе хмара, здіймалась курява, не даючи хоча б приблизно визначити, де був кінець цієї бурі і скільки з міста вийшло козаків.

Затиснуті із двох боків кварцяне військо й шляхта метнулися, було, до лісу, але коронний гетьман став на дорозі й, знявши трьом найспритнішим голови, вернув ляхам хоробрість. Сяк-так навівши лад, він дав Лашеві тисячу своїх найкращих вершників і наказав прикрити табір з півдня.

Зім'явши зо дві роти піших, січовики нарвалися на цих гусарів. Лави зітнулися люто. Тисячі сталевих блискавок сяйнули в сонці, сіючи довкола смерть. Іржали коні, хрипко кричали воїни, дзвеніла криця, лилася кров...

Небавом тлум поменшав, і, справившись із шляхтичем, що налетів на нього півнем, Непран спромігся глянути, де побратим. Микола бився поряд. Власне, він бив один, орудуючи неквапно й легко зброєю, а лях, як вуж, викручувався, ховаючись за сизу смужку шаблі.

Юрко й Івась рубалися пліч-о-пліч. Любо було дивитися — так одчайдушно й весело шугали полем бою ці соколята. Не перевівся козацький рід, не обідніла земля вкраїнська!..

І тут Непран побачив ворога, з яким хотів зустрітися і за яким давно скучала його дамаська шабля.

— Миколо, он той виродок! — вказав рукою Бодні, що вже послав свого гусарина носити дрова в пеклі.

— Хто? — не впізнав черкасець.

— Самійло Лаш.

Микола свиснув. Здививши свого гнідого, кинувся за побратимом.

Не зводячи очей з розкішного шолома стражника і майже не помічаючи тих, хто втрапляв йому під руку, Непран прорубував собі до нього шлях. Нарешті два гострі погляди схрестилися, мов два ножі, й коронний стражник пустив коня назустріч. Бровастий, з випнутими вилицями й важкою щелепою. Кат, справжній кат!

Вони зійшлись, — креснула шабля в шаблю, — і закрутилися страшним клубком. Хропли, кусались, ронячи рожеву піну, коні, стиналась криця.

Шляхтич рубався мовчки, зціпивши нерівні жовті зуби. Коли ж Непран приловчився і замалим не вибив у нього шаблю, коронний стражник буркнув якесь прокляття, блиснув жорстким, холодним поглядом, в якому вже, окрім зневаги й гонору, з'явився страх.

— З жінками й дітьми легше? — спитав Непран, наносячи новий удар.

— Спалю всю русь! Зітру на порох!.. — сичав крізь зуби стражник.

— Ще лусне пан від злості і засмердить Річ Посполиту від моря і до моря.

— Не руш мою ойчизну, хаме! — ударив щосили Лаш.

Непран відбив. Підняв коня на диби й рубнув навідмаш. Шляхтич не встиг прикритися, і шабля, тонко тенькнувши, знесла як стій золочений ясний шолом. З-під нього кров'ю бризнули руді розкішні кучері.

— Це квіточки, — сказав Непран, — а ягідки!.. — і знов ударив шаблею.

Чи кінь рвонув, чи усміхнулося Лашеві щастя, та цей удар прийшовся в панцир.

— Стріляйте в хама! — загвалтував коронний стражник, кидаючись навтікача.

Почулось кілька пострілів. Непранів кінь спіткнувся, постояв мить і впав на бік, заледве не придавивши вершника. Одразу п'ять гусарів метнулися на легку здобич, але Микола з братчиками зустріли їх домахами, а Сіриченко спіймав коня гусарського й підвів його полковникові.

Бій то притихав, то розгорявся знову, як вогнище, в яке вкидали хмизу. Вперемішку лежали вбиті гусари і козаки, поранені спливали кров'ю, просячи в живих і дужих помочі...

Пекло нестерпно сонце, що вже підбилося високо. Стомились руки; шаблі й ті притупились, вищербилися. Здавалося, що цій нещадній січі не буде краю, впину, що всі тут ляжуть трупом і нікому сказати буде: «Я переміг!»

Ополудні коронний гетьман кинув на запорожців, які зайшли від Переяслава і розгромили гусарів пана стражника, нові хоругви.

Непранів полк здригнувся й поволі став відходити. Ніхто не знав, що діється по той бік табору, де розпочав Трясило битву. А тут було несила — ні помочі, ні відпочинку. Даремно Непран метався з одного краю в інший, молив, страмив, погрожував. На козаків найшла така байдужість, така насіла втома, що лиш одного прагнули — знайти води й напитися. Поляки теж не квапилися розбити або відкинути Непранів полк. І це найбільше три-

вожило. Напевно, шляхта хоче, зібравши сили, обрушитися на ту частину війська, де був Тарас Трясило... А може, їх уже вважають мертвими?

— Панове, друзі, братчики! — волав Непран. — Годі ганьбити честь козацьку! Та де ж це в світі чувано, щоб запорожці боялись смерті?!

Він повернув коня і рушив один назустріч ворогові. За ним пішли Юрко, Івась, Микола. Обернувся, аби ще раз побачити охлялий полк свій, і... зупинив коня, не вірячи власним очам. Неподалік на білому, як цвіт черемхи, огирі виднілась диво-дівчина. Мов льон коса, сорочка ясно вишита... Уляна!! Боже, коли і як з'явилася вона на полі бою?!

Блиснувши у сонці шаблею, вона гукнула щось і кинула коня вперед, на ворога.

Непран відчув, як сходить із нього втома, як розпрамляються важкі, пониклі плечі.

— За волю! — крикнув радісно.

У відповідь долинув добре знаний козацький згук. Натомлені до краю коні так узяли в копита землю, неначе то й не вони півдня носили вершників.

Гусари, зламавши грізну лаву, змішались, збилися в безладні купи. Відтак пустилися навіткача. Та вже було запізно. Бій закипів. Козацькі шаблі падали, як кара божа, й не рятували від них ні панцирі, ані шоломи.

Непран ніяк не міг пробитися до Сіриківни. Вона з'являлася то тут, то там, рубаючись незгірш найкращого з-поміж січових братчиків.

— Уляну бачив? — крикнув до побратима, що бився по ліву руку в нього.

— Де, де вона?!

— Допіру була отут, із нами! — сказав Петро, очима розшукуючи дівчину у вирі січі. — А може, це...

— Непране! — скрикнув нараз Микола й рвонув його донизу.

Петро припав до гриви й почув, як тьохнула над ним ворожа

куля. Схопив пістоля й послав гостинець шляхтичеві, який стріляв. Той заточився. Випроставшись, Непран побачив, що Бодня впав з коня. Злетівши з сідла на землю, Петро підбіг до побратима й перевернув його лицем до неба. Микола зблід, сорочка на грудях була залита кров'ю.

— Прощай... — розплющив уже згасаючі, туманні очі. — Я теж люблю... любив її...

— Ця куля була моя! — гукнув Непран, не тямлячи себе з розпуки. — Навіщо ти?..

Микола вдихнув і... стих.

Ледь подолавши сльози, що набігали йому на очі, Непран примітив місце, скочив на коня і рушив наздоганяти братчиків, які тіснили ворога. Ляхи відходили, надсилу стримуючи навальний натиск запорожців.

Він прагнув помсти! Сльози йому стояли в горлі, рука стискала шаблю. Ну, начувайтесь, буде вам страшний суд і всі пекельні муки!

Погнав коня в найбільший вир бойовиська. І зупинив — заграли сурми, полем пробігло: «Згода! Згода!»

* * *

Як тільки стихла січа, Непран знайшов Миколу, привіз у місто його схолене тіло і поховав на цвинтарі неподалік од церкви. Постояв мовчки, скорбно біля могили побратима і, витерши скупі козацькі сльози, пішов шукать Уляну. В бою — була, рубала шляхту, кликала вперед знесилених січовиків, а після битви — зникла...

Місто гуло, немовби вулик. Коронний гетьман сам заблагав примирення. Це він гукнув про згоду й тепер прислав послів просити, аби козацький гетьман прибув, як брат, до нього. Останню битву він не програв, але й не виграв, утративши не сотні, тисячі своїх жовнірів і всі гармати. Козацьке військо радувалося. Це вже була вікторія! Від Наливайка, певно, ніхто ще так не бив

пихату шляхту. Будуть тепер шовкові, підуть на все, що скажуть їм козаки!

І попри все це Непранові було на серці тяжко. Не вірилося, що вже нема Миколи, що вже не буде поруч надійного його плеча. Та ще — Уляна... Звідки вона взялася й куди поділася? Коли б не бачив дівчини на власні очі, подумав би, що то йому привиділося... Але найбільше муляла ця перемога. Шляхта благає миру, згоди. Вона на все готова, поки сидить у пастці, в скруті. Це ж не свара, не бійка. Війна! Насправжня, непримиренна, мета якої — визволення й розмежування. Там, де немає рівності, не може бути злагоди!

У тихім закуті біля собору зустрів Юрка. Юнак підбіг, захакавшись.

— Пане полковнику, вас просить гетьман!

— Що там?

— Не знаю певно. Мабуть, через послів, яких прислав коронний гетьман. Тарас їх к бісу випровадив, а реєстровці перейняли й зчинили гвалт.

Непран пішов хутчіше. Ось вічне зло України — чвари, прагнення ледве не кожного робити так, як хочеться лише йому! Й на цьому гріють руки недруги. Ганьба, срамота! Вівці і ті тримаються тісного гурту. А тут же люди. Господи, ти ж бачиш лихо наше. То ж змилуйся, пошли нам єдність! Мужності у нас достатньо — стало б на два таких народи.

Довкола гетьманової хати зібралось стільки люду, що й не протовпитися. Стояв неясний гомін, який бува на ярмарку. Подекуди зривались бійки, крик — гарячі вже не могли спокійно вести мову. Підходили нові й нові, пом'яті в битві, сотні, розпитували, що тут за шарварок.

Непран побачив Орендаренка, який стрічав прибулих і всім доводив слушність думок про мир, про вигоду, яку є змога виврати у Конєцпольського.

— Ти знов своє? — скипів Непран. — Боїшся, щоб не лишилося без канчука та ласки панської?

— А що, хіба не вільно казати власну думку? — насумрився й собі Тиміш.

— Та вільно, вільно. Язык — він без кісток. Одначе...

— Що?

— Потрібно й гордість мати! Утерти маку шляхті, і нині йти до них просити милостині?

— Не милостині, а прав та вольностей, і не просити, а вимагати!

— Ось та єдина мова, — вихопив Непран із піхов гостру шаблю, — якою можна вмовити жорстоких зайд забратися під три чорти!

— До них прийшла підмога.

— Коли?

— Годину тому.

— Ми ж попалили усі човни й пороми!

— Нові зробили.

— Скільки прийшло підмоги?

— Та тисяч зо дві буде.

— Дві — це не двадцять...

— Цитьте! Трясило вийшов!

Майдан поволі стихився, приготувався почути слово гетьманське.

Тарас заткнув за пояс булаву, посіпав ус і, скинувши кошлаті сиві брови, промовив різко, без звичних у таких випадках привітних слів звертання:

— Ви хочете від мене миру з Польщею? Ви хочете, щоб я пішов до шляхти й просив уклінно вольностей? — Обвів очима натовп і гордо скинув орлину сиву голову: — Я не жебрак, не підданець, а січовик і гетьман Війська Запорізького! Допоки во-рог ходить по тій землі, яка нам дана богом і на якій жили і вмерли наші діди та прадіди, не може бути миру. Мир укладають не пан і раб, а два володарі чи дві держави. Нам же свою державу ще треба вибороти, здобути в битвах, платячи за неї кров'ю, муками й самим життям...

— Ляхи тепер настрахані, підуть на все! — крикнув полковник Іван Кулага, який стояв на ганку по праву руку в гетьмана і підливав, як кажуть, в огонь олію.

— Дадуть нам повну волю? — спитав Тарас.

— Не знаю. Мабуть, що ні. Але реєстр повинні, мусять збільшити!

— І простять нам непослух!

— Дадуть вернутись нам до домівок!

Кричали з усіх кінців майдану, і скрізь, куди не кинеш оком, були одні селяни та реєстровці.

— Де ж запорожці, Юрку? — спитав Непран у відчаї.

— Ясновельможний відчув лихе й залишив їх у таборі над Трубежем...

— Ну що ж, панове молодці, — промовив гірко гетьман. — Як видно, колос наш ще не дозрів, не вистояв... Ідїть просїть. Можливо, пан Конєцпольський змилується.

Він повернувся, печально, скорбно глянув на малинове, як прапор, небо там, де зайшло за синій обрїй гаряче літнє сонце, й пішов до хати.

На ганку ніби виріс Орендаренко.

— Кого пошлемо, — крикнув, — до Конєцпольського?

— Тебе!

— Кулагу!

— Коленка!

— Петра Непрана!

— Хмеля!..

Майдан ожив. Почулись жарти, регїт. Зірвалась навіть пісня... Вони були, мов діти, ці козаки та посполиті, які повстали, змушені до того шляхетським гнітом, а нині прагли згоди і будь-якого спокою.

Вже потемки Непран пройшов до гетьмана. Прогнавши всіх, Тарас сидів за пляшкою.

— Чого тобі? — спитав сердито.

— Вранці посли підуть у польський табір.

— Знаю.

Тарас налив і випив. Хотів, напевно, випитися, але міцний козацький трунок його не брав, і через те він злився.

— Батьку, — спитав Непран, — а може, нам із Хмелем не слід?..

— Ні, слід, — одкинувся на спинку крісла гетьман. — Ви молоді, вам довго жити. Підїть послушайте і подивїться, як продають їуди волю і рідний край! Ще будуть битви, буде великий гнів, страждання й кров, бо ні пани, ні навіть бог не змилюються, не звільнять землю нашу і не дадуть нам жити так, як хочемо. Дивїться ж добре, пильно, бо вам ще треба буде знайти бур'ян, сполоти й викинути із поля геть. Без чистоти, без єдності, без одностайного жадання волі не бачити нам перемоги. Плакайте дух, підтримуйте святий вогонь жадання, шануйте віру предків, і не впадїть так низько, щоб ваші діти забули рід свій і відцуралися своєї мови й звичаїв. Без цього ми загинемо. Народ тоді вмирає, коли вмирає його душа.

Він знову випив, витер рукою рота й підсунув келих гостеві. Непран не взяв.

— Сумної завів ти, батьку, — мовив, сідаючи напроти гетьмана. — Так, ніби ти надумав нас покинути...

— Я вже старий, підтоптаний, — озвався сумно гетьман. — Це, мабуть, був останній зліт... Зламалися в Тараса крила, братику...

— Неправда! Та щоб козак піддався злій недолі?! Ми ще себе покажемо. Зберемо більше війська, піднімемо всю Україну!

— Вірю. Так буде, мусить бути. Не може вічно жити у підсідках такий народ.

— Вдаримо, та так, що пух посиплеться! — сказав Непран.

Трясило ледь осміхнувся, крякнув, розправивши широкі плечі, й нараз поник.

— Гадаєш, я ще встану? — промовив згодом сумно й посмикав довгі обвислі вуса.

— Батьку, хай Конєцпольський журиться! Сюди примчав на

огирі, назад полізе рачки. Щоночі, кажуть, моляться, щоб найсвятіша панна винесла його живим.

— Мені не легше. Чує моя душа, що, поки півень крикне, і поцілують, і відречуться тричі, як від Ісуса...

— Не потерпай,— сказав Непран.— Мій полк не дасть покривдити.

— А де він?

— Тут, довкола.

Тарас замислився.

— Візьміть мій полк, скарбницю та все, що слід, і їдьте в табір, до запорожців.

Гетьман різнув недобрим поглядом:

— Тікати?!

— Так. Бо ліпше втекти розумно, ніж по-дурному вмерти.

Тарас помовчав, смикаючи сердито вуса, а потім звів холодні, мудрі очі й промовив тихо:

— Добре. Візьму півсотні хлопців. Інші хай будуть тут до ранку. Пильуйте, аби Кулага з братією вночі не здав полякам міста.

Відтак устав, заткнув за пояс булаву й покликав джуру.

*
*

Вночі набігли хмари, і ранок видався похмурий, сірий. Вітер розносив дим численних вогнищ, пахощі цибулі, сала. В полі ховали вбитих, і звідти тихо линув печальний спів.

Поснідавши, послы козацькі рушили у польський табір. Їхали на добрих конях. Одяг на всіх був чистий, новий і дорогий. Оббігали пів-Переяслава, аби знайти для кожного такі розкішні шати, бо не хотіли, щоб вороги сміялися з убогих їхніх строїв.

За Альтою зустріли їх посланці Конецпольського і повели крізь сотні вбивчих поглядів у глиб обозу, де в невеликім таборі, оточеному двома рядами скованих міцних возів, ховалися намети коронного гетьмана і панства, яке було при ньому.

— Обачний став ясновельможний,— сказав Непран Хмельницькому.

— Твоя робота, Петре,— всміхнувся Хмель.— Та чорна ніч далася їм у тямки!

— Зраділи б, мабуть, гостеві, якби впізнали?

— Як пес ломаці!

Орендаренко, що їхав спереду, біля Кулаги, дивився чортом — такий врочистий виїзд, таке посольство важне, а ці харцизи беруть на кпини самого пана Конецпольського.

— Тимоше, а чом це ти напужився, як сич на бантині? — спитав Непран.

— Бо їде в гості,— не дав Богдан тому розкрити рота.— Ясновельможний, гляди, до ручки пустить або дозволить лизнути чоботи...

Тиміш мовчав, немовби це не про нього йшлося, і тільки карк побагровів йому від злості.

В'їхали в малий гетьманський табір. Біля намету гетьмана, обабіч входу, стояло два жовніри, тримаючи наготові шаблі. Цікава шляхта (кому дозволив гонор!) іздалеку спостерігала приїзд посланців лотрів та розбишак. Зависла тиша. Чути було, як коні гризуть удила й форкають.

Коли послы козацькі спішилися і віддали гетьманським слугам коней, з'явився пишно вбраний вусатий шляхтич.

— Прошу,— промовив гречно.— Ясновельможний готовий вас прийняти.

Першим, кого Непран побачив, як увійшов, був коронний стражник Самійло Лац. Той упізнав також свого «хрещеного» й рвонув із піхов шаблю. Лаца спинили.

Коронний гетьман підвівся з крісла і відповів на привітання легким поклоном. Він був ще досить молодий, високий, ставний, з рішучим, владним поглядом.

— Хто з вас Тарас Трясило, чи Федорович? — спитав, обмацавши очима всіх.

— Ясновельможний гетьман нездужає і через те не зміг при-

бути,— сказав Кулага стримано.— І він, і військо нам доручили вислухати твої слова, ясновельможний пане, й прийняти їх чи... відхилити.

Конецпольський презирнувся з коронним стражником.

— На палі їх, і вся розмова,— крізь зуби мовив Лаш.

— Якщо за три години ми не повернемося, то ті пани, які прийшли учора, і всі полонені, а серед них немало вельми знатних, заплатять своїм життям за наше,— сказав Кулага.

— Добре,— всміхнувся гетьман.— Сядьмо й поговорімо. Дасть бог, дійдемо згоди. Ми ж не чужі — одної матері діти...

— Для нас ця матір — мачуха,— сказав Хмельницький.

— Бо лотри ви й ослушники,— втрутився Лаш.— Колотитеся, як ті чорти у пеклі!

— Якби жили не в пеклі, не колотилися б,— підкинув слівце й собі Непран.

— Чого вам треба? — гордо спитав коронний гетьман.

— Одного — воли,— ступив Богдан до нього.— Доки ви триматимете нас на припоні, не сподівайтесь спокою. Ми не воли, щоби носити мовчки чуже ярмо. У нас була своя держава і буде знову.

— Зрадці!

— Повісимо!

— Зітремо всіх на порох!

— Смердючі хлопці, бидло!

Схопилася за шаблі шляхта. Конецпольський спинив, піднісши руку.

— Ясновельможний гетьмане,— узяв Кулага слово.— Не гнівайся на наших юних лицарів. У них гарячі голови... Усі ми діти Речі Посполитої і пана круля, пошли йому господь здоров'я і многих літ!..

— Розумно мовиш. Як тебе?..— озвався гетьман приязно.

— Іван Кулага.

— Так от що, пане Іване, віддайте всі гармати, які взяли у мене, та всіх полонених і йдіть собі. Розійдемося.

— А як з реєстром?

— Буде, як і було.

— Цього замало.

— Скільки ж ви просите?

— Дванадцять тисяч!

— Сім.

— Ну... десять.

— Сім з половиною.

Непранові до болю стало сумно. Хотілося мерщій втекти з цього базару, де торгували прийдешнім краю рідного і волею всього народу. Що їм ті кілька тисяч! Коли б хоч вільних зовсім, а то,— вважай, жовнірів, змушених іти туди, куди звелють, і бити тих, на кого вкаже шляхта. Хіба про це їм мріялося, хіба заради цього вони ходили в море аж до Стамбула і кров лили на чорну землю під Переяславом!..

Зійшлися на восьми тисячах. Проте дві з них стояти мали на Запоріжжі, на страх січовим братчикам.

Потому мова зайшла про гетьмана й старшин.

— У нас Трясило гетьман! — крикнув Непран, обурений таким зухвальством.

— Трясило не реєстровець,— сказав Кулага, мружачись, мов кіт на сало,— і через те не може бути гетьманом.

— Та ще й запальний дуже й гоноровитий,— додав Тиміш Орендаренко.

— Козаче, де я тебе стрічав раніше? — спитав у нього коронний гетьман, морщачи вузьке чоло.— Знайомий ніби голос...

— Під Києвом, на перевозі, ясновельможний пане,— всміхнувшись, мовив Орендаренко й наблизився.

Обличчям пана Конецпольського пройшла легка судома, звелась до купи брови й знялися вгору.

— Ось він і буде гетьманом! — вказав рукою на Тимоша.

Орендаренко спіймав ту руку й поцілував.

Непран заплющив очі, не годен більше бачити такого сорому. Боже, і ця підступна гадина була весь час при ньому, кусала

нишком, пакостила! Він аж тремтів, над силу вгамовуючи бажання взяти шаблю і тут-таки вчинити суд над зрадником. Як у тумані, пливли йому перед очима коронний гетьман, шляхта, Іван Кулага, що домагався чогось собі...

Отямився лише тоді, коли дихнув дніпровським свіжим вітром, сів на коня.

— Тримайся, брате Петре,— шепнув Богдан.— Лайно завжди спливає, коли вода спинається.

— Уб'ю...

— І сам загинеш.

— Нехай.

— Міняти своє життя на чортзна-що?

— Навіщо воно мені, коли дійшли такого краю!

— Петре, це лиш початок. А край тоді настане, коли ми викинемо останніх зайд на смітник.

Чутки про мир та згоду обігли вміть усе коронне військо, й послали козацькі їхали уже не стихлим табором, який чекав, що буде, а справжнім гульбищем. На них ніхто й не глянув, немов вони були, як думи, невидимі. Шляхта прийшла до тям, й тепер для неї по той бік Альти стояв не грізний ворог, а гурт, юрба, збіговисько нікчемних хлопів, бидла, яке невдовзі можна буде загнати в хлів батогоми.

Непранив полк покинув місто вранці. Трясило вийшов ще вчора й чекав у таборі над Трубежем.

Кінець надіям. Марні були офіри, кров і муки...

Непранив зиркнув на новоспеченого гетьмана, що гордо їхав попереду, і лють йому здушила горло, озвалася у всьому тілі дрожем.

За річкою кивнув Хмельницькому, вони звернули коней на ледь помітну стежку, що бігла лівим берегом уздовж старого валу, й помчали в степ, де на Татарським пагорбі й довкола нього вже другий день стояли окремим табором січовики і ті повстанці, що не змирилися з ганебним миром.

І знову шлях їм ліг на Низ, на вічну Січ, що вірна була, як рідна мати. Без метушні, без шуму, полки виходили із табору на шлях у бік Гельмязева. Комонні, піші. Зраних везли волами на кованих чумацьких мажах.

Тарас Трясило, а з ним Непран, Хмельницький та ще десятків зо два полковників та курінних отаманів, що не лишили гетьмана в лиху годину, всіх провели, всіх вирядили й лише потому виїхали самі. Щоправда, полк Непранів заждав на них неподалік у вибалку й пішов останнім: раптом Орендаренко або ляхи умислять зле.

— Гармати всі взяли? — спитав Тарас у Сірика, що їхав поряд з гетьманом.

— Аякже, пане гетьмане,— озвався той поштиво.— Усі, крім тих, що полишили в місті.

Їхали якусь часину мовчки. Потому гетьман притримав огира й сказав Непранові:

— Як трохи стихне, гроші, що зібрані були на школи й віддані від уніатів шляхті, пошлемо Братській школі чи Іову, митрополиту київському. Хай учаться козацькі діти.

— Добре,— кивнув Непран.

Трясило рушив далі. За два останні дні він так змарнів, зсутулився, що ніби весь поменшав. Став мовчазний, заглиблений в якісь свої, не знані іншим думи. Усі, хто був при ньому, бачили — невесело на серці в гетьмана, ой як невесело...

Поправляючи на спині кобзу, Непран помітив Юрка та Йвася. Молодики сиділи в сідлах такі поважні, стримані.

— Ну, як? — спитав, заждавши, поки вони наблизяться.— Не підупала, хлопці, козацька міць?

— Ні, батьку, вистачить на лихо всім ворогам! — сказав Юрко бадьоро.

Непранові від того «батьку» стало не по собі — постарів, мабуть, дався взнаки бурхливий рік.

— А що це ви все вдвох та вдвох?
— Ми побраталися,— сказав Івась.
— Давно?
— Сьогодні вранці.
— Як тільки вийшли з міста,— додав Юрко.
— Це добре, добре, хлопці!.. — промовив Непран мрійливо.—
Коли б ми всі збраталися й тягли в одне, ніяка сила не втримала б нас у неволі.

— То чом же ми цього не робимо?
Полковник знизав плечима.
— Не всі збагнули, мабуть, що краще вмерти вільними, ніж у неволі жити.

— Правда,— зітхнув Івась.
В його обличчі раптом майнуло щось Уляніне. Гамуючи холодний щем у грудях, Непран спитав:
— Івасю, ти бачив свою сестру?
— Коли?
— Учора.
— Ні. А хіба вона приїхала?
— Не знаю. Мабуть, мені здалося...

Минали спалене село. Згоріло все: хати, хліви, тини, дерева. І серед чорних, похмурих згарищ бродили, наче тіні, напівживі голодні пси.

Руїна, пустка, горе... Ось що лишилося від тих надій, які вони плакали усе життя, які були для них зорею в темряві і за які йшли без вагань на смерть...

Надвечір, уже за Хоцьками, де інший шлях відходив на перевіз через Дніпро, прощались канівці та чигиринці — надумали йти до своїх домівок, щоб там загоїти здобуті в січах рани, навести лад, набратися снаги й нової сили.

Хмельницький теж спинив коня на роздоріжжі і зняв журливо шапку.

— Прощайте, пане гетьмане, і ти, Непране-брате, і ви, панове молодці! Спасибі вам за хліб, за сіль, за дружбу!

Тарас під'їхав мовчки, обняв Богдана й поцілував. За ним — Непран. Він щось хотів сказати, але не міг: чи то ж отак гадали вони закінчити цей найзвитяжніший і найважливіший з усіх своїх походів!..

— Не падай в тугу, брате,— сказав Богдан.— Не вічно ж доля буде для нас лихою мачухою!

Петро всміхнувся, притис міцніше товариша і випустив його з обіймів.

— Щастя тобі, Богдане...

Хмельницький звів до купи брови:

— Яке там щастя...

— Оженишся й забудеш Січ.

— Ніколи!

Він попрощався з іншими й під'їхав знову до Петра:

— Як говорив один поет із греків, для повного щастя людині необхідно мати славу вітчизну.

Сказав, махнув рукою і, не надівши шапки, поїхав геть, на захід, де за Дніпром на канівські високі гори сідало стомлене вечірнє сонце.

Військо йшло далі й далі. Спека поволі меншала, спадав узятий вільгістю червневий пил. Дорогу били тисячі людських та кінських ніг, і та стогнала, немов жива.

Стояла тиша. Їхали, якби німі. Ні пісні, ні слова жарту, ні навіть просто бесіди. Не лопотів на вітрі стяг — сховали, щоб не ганьбити відступом...

Насупившись, карався мовчки гетьман. Йому найтяжче, з нього питає вся Україна.

Здавалося, незримо з ними линули печальні душі тих, що поклали голови в морськїм поході й під Переяславом, і то не роси падали на шлях, на степ, а їхній жаль.

Непран чув поряд Бодню, його коня, його стремено. Далі мелькав Манюня, вищий на цілу голову од всіх довкола. Диякон щось розказував, і дід Щириця так хихотів, неначе хтось лоскотав старому боки...

Хмарою до Переяслава летіли чорні в'орони. Важкі, лискучі, моторошні...

Непран дістав з-за спини кобзу, торкнувся струн, і вся журба, всі думи, які ятрили душу, зануртували у нього в грудях, прагнучи зламати греблю й вирватися на білий світ. Не вибирав, не стримував, не намагався знайти слова найкращі і найдостойніші. Співав не він — хтось інший. Співав його вустами, його грудьми, його душею:

Ой кряче, кряче та чорненький ворон
Та у лузі над водою;
Ой плаче, плаче молодий козаче
На конику вороному...

Пустив по струнах пальці, вихоплюючи із них гарячі звуки, оглянув степ і сонце, що входило багровим колом у чорну ніч, і, вражений, спинив свій зір на гетьманові.

Тарас зчорнів, мов згарище, а по щоках, по довгих сивих вусах текли криваві сльози.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I	7
РОЗДІЛ II	27
РОЗДІЛ III	49
РОЗДІЛ IV	67
РОЗДІЛ V	87
РОЗДІЛ VI	109
РОЗДІЛ VII	129
РОЗДІЛ VIII	155
РОЗДІЛ IX	177
РОЗДІЛ X	201
РОЗДІЛ XI	223
РОЗДІЛ XII	245
РОЗДІЛ XIII	267

ДЛЯ СЕРЕДНЬОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Шевчук Василь Андреевич

ПОБРАТИМЫ, ИЛИ ПРИКЛЮЧЕНИЯ
ДВУХ ЗАПОРОЖЦЕВ НА СУШЕ,
В МОРЕ И ПОД ВОДОЮ.

Роман

Редактор Г. С. Ревенко. Художній редактор М. С. Пшінка. Технічний редактор Ф. Н. Резник. Коректори В. В. Богавський, Г. В. Книш. Здано на виробництво 30. XII. 71 р. Підписано до друку 19. VI. 1972 р. Формат 70×90^{1/16}. Папір № 1. Фіз. друк. арк. 18. Обл.-вид. арк. 13,58. БФ 28566. Умовн. друк. арк. 21,06. Тираж 30 000. Зам. 49. Ціна 57 коп. Видавництво «Веселка», Київ, Басейна 1/2. Друкоffsetна фабрика «Атлас» Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР. Львів, Зелена, 20.